I

Звенигородський повіт — пишний куточок України, край садків, Шевченкова батьківщина! Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, убраного в чудові старі садки.

Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт межується з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти на Україні. Дрібні та круті гори од самої Росі йдуть ніби крутими хвилями. По крутих горах, по глибоких долинах подекуди зеленіють дубові та грабові старі ліси. Усі села суспіль ніби залиті старими садками, їдеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улидь скрізь стоять садки, наче зелені стіни. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі, хати. Село Керелівка, де жив і бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садках, неначе у здоровому лісі.

Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки! Одно село зовсім запало в глибоку долину і неначе потонуло в білому цвіту садків, як у молочному озері; друге стоїть на спадистій горі й красується в яблунях та черешнях проти сонця, неначе біле марево в прозорій імлі. Там десь на широкій долині розлився довгий став; кругом ставка над самим берегом біліє смуга з вишневих та черешневих садків. Ставок блищить на сонці, неначе дзеркало, вправлене в срібні рами, закутані дорогою білою, прозорою тканкою. А там далі, серед зеленого лісу на долинці, стоїть присілок в садках,— і здається, ніби серед лісу схопилось біле полум’я, а здорові груші та яблуні, подекуди розкидані між зеленими грабами, стоять у цвіту, наче срібні канделябри, розкидані по лісі.

З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така ж поетична, як ті садки весняної доби.

Недалеко од Керелівки стоїть маленьке село Комарів-ка. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, їдучи, треба вставать з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою блищить ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. В кінці греблі стоїть млин з чорними колесами. Вода ллється на колеса зверху, обливає їх білою піною і дадає довгими пасмами в глибоку долину. Кругом ставка ростуть старі садки. Уся Комарівка зовсім потонула в садках. Ніде не видко ні хат, ні повіток. Тільки синій дим з виводів над зеленим морем показує на ті місця, де стоять хати. Густе гілля позвішувалось з тинів на улиці й зовсім позакривало хати. Тільки подекуди через листя блищать білі стіни хат, лиснять проти сонця вікна або де-не-де під гіллям сіріє клуня. Їдеш селом, і тобі здається, що їдеш лісом. Дерево в садках старе, товсте; черешні здорові, як дуби, груші — як липи, розложисті яблуні — густі, як руно.

Уся долина заросла садками, неначе повилася густим хмелем. Кругом села піднімаються спадисті гори на три боки. Гори вкриті садками, а там, вище, садки сходяться з старим дубовим лісом. Ліс обступає село, наче густа зелена хмара. Серед того зеленого моря на горбі неначе пливе в зелених хвилях нова невеличка біла церква з однією широкою банею та тонкою дзвіницею.

В Комарівці, як і в інших невеликих селах того краю, люди дуже схожі одні на других: і чоловіки і жінки однакові на зріст, високі, рівні станом. Всі люди гарні, чорняві, з темними очима. Глянеш на людей, і здається, неначе всі вони між собою брати та сестри, неначе вони народились од однієї сім’ї.

Усі хати в Комарівці чималі, чисті, з світлицями. Народ не бідний, навіть заможний. В урожайний рік садовина дає чималу користь. Комарівські люди возять чудові груші та сливи угорки до Києва, до Кременчуга й в інші степові міста і привозять додому немало грошей.

В кінці села, в самій глибині яру, де садки сходяться з лісом, стоїть хата Прокопа Паляника. Хата ховається в густому старому садку. Високі

черешні, густі сливи зовсім закривають її своїм гіллям. З улиці тільки видно край білої стіни та одно вікно. По дворі ростуть здорові, як дуби, груші та черешні. Хліви та повітка вкриті гіллям старих яблунь. Двір заріс шпоришем, і тільки коло повітки та коло ясел воли та вівці трохи стоптали землю.

Раз, після великодня, чудового весняного ранку, вся Паляникова сім’я висипала з хати надвір. Паляник порався в дворі коло воза; його жінка, Одарка, вийшла з хати і простягла руку до старого коструватого стовбура сухої груші, де на сучках висіли горшки: вона шукала очима якогось горшка. Найстарша Паляникова дочка, Василина, обмітала коло порога сміття. На призьбі сиділо рядом восьмеро дітей, дрібних та малих. Малі діти грілись на весняному сонці й голосно щебетали, неначе пташки. Ранок був тихий, пишний, теплий. Весняне сонце заливало золотом ліс та садки. Пташки аж кричали в лісі. Соловейки аж лящали в садках.

Паляник і його жінка, і Василина, й усі діти були дуже схожі між собою. У всіх були чорні тонкі брови, блискуче темне волосся, круглі карі очі. Але найстарша дочка Василина була на диво гарна. Широкий високий та білий лоб блищав проти сонця, неначе біла квітка, а на йому були ніби намальовані тонкі брови, чорні, неначе шовкові шнурки, рівно одрізані з обох боків. Під бровами блищали круглі, веселі, темно-карі очі, такі веселі, що з них неначе лилася радість, лився сміх. Тонкий рівний ніс світився на сонці, а пишні повні та чималі губи виступали вперед, неначе рожевий пуп’янок. На тонкій шиї чорнів шнурок з дукачем та червоніло дрібненьке добре намисто. На голові чорніли, аж лисніли проти сонця, дві товсті коси, перевиті червоними кісниками. Рум’янець, ледве примітний, розливався по щоках.

На улиці несподівано заграли музики. Скрипка задріботіла козачка, неначе пташка защебетала; друга скрипка гула на низьких струнах, а бубон гув та бряжчав, аж луна гула в лісі. На улиці заторохтіли вози, загомоніли люди, зареготались дівчата.

— Що це таке? Де це взялися музики? — сказала Паляничиха.

— Чи не справляє часом хто весілля? — обізвався до жінки Паляник.

— Але ж сьогодні будень,— обізвалась Василина, і її веселі круглі очі заблищали й замиготіли. Губи осміхнулись, і, здавалось, ніби разом з губами засміялись брови на чистому лобі, засміялись круглі очі, засміялись дрібні зуби, засміялось і червоне намисто на шиї, неначе й воно зраділо.

— Це диво, та й годі! — промовила Паляничиха й попростувала до тину, щоб заглянути на улицю.

А музики раз у раз грали та грали десь далеко в яру, в густих садках. Решето дзвеніло та гуло, то стихало трошки, неначе десь грало в хаті, то знов несамовито бряжчало та гуркало, неначе в його хто лупцював качалкою. Музики наближались до Паляникової хати. Вже було чути на улиці шум, гам! Десь далеко торохтіли кінські вози. Погоничі кричали на коней, свистіли, ляскали батогами. Коли це разом з музиками заспівали дівчата, неначе ввечері на улиці: "І шумить, і гуде: дрібен дощик іде".

Всі Паляникові діти знялися з призьби, неначе горобці, кинулись до тину і повилазили на тин. Василина прожогом побігла до воріт.

Шум наближався. З-за вугла вилетіла пара коней, а за кіньми з’явився довгий німецький фургон. В передку сиділи музики й грали. На полудрабку стримів, як півень на сідалі, жидок Лейба, довгий та сухий, як комар, в рябенькому шлафроці та в чорнім картузі. Чорна борода стриміла клином уперед; довгий, сухий ніс неначе націлився клювати в потилицю одного музику. З полудрабка теліпались довгі кінці пояска, пришитого ззаду до шлафрока на стані. За першим фургоном викотився з-за вугла другий. На обох фургонах було повнісінько дівчат та хлопців. Дівчата й хлопці сиділи на соломі на дні фургонів, підобгавши ноги,

обсіли й полудрабки, неначе кури сідало. Погоничі свистіли, ляскали батогами по конях. Панські ситі та баскі коні басували. Лейба підскакував на полудрабку, аж в його борода тряслася.

Фургони зрівнялись з Паляниковими воротьми й стали. На кутку забрехали собаки, поспинавшись на тини. В усіх дворах заворушились люди й позбігались до воріт. Дітвора обсіла тини, повилазила на повітки. З’явилась якась проява, нечувана й небачена в Комарівці.

Жид обернувся до Паляникових воріт і почав викликати якраз так, як викликають діди на ярмарках.

— Мир хрещений, усі люди добрі! Послухайте, що маю казати. Пан Яcтшембський, журавський посесор, закликає вас до себе на роботу, на буряки, дає по восьмигривенику на день на його харчах; для дівчат та хлопців гратимуть двічі на день музики, ще й фургонами привезуть назад до господи! — викликав Лейба такою чистою українською мовою, що, заплющивши очі, можна було б подумати, нібито викликає на ярмарку якийсь дід.

— Сідай, чорнобрива, на віз та їдь до нашого пана на буряки,— гукнув Лейба до Василини,— матимеш гроші, хліб, сіль ще й музики на присмаку.

Василина почервоніла, як маківка. В неї очі заблищали. Дівчата, хлопці, музики, шум, регіт, жарти — все було якось по-празниковому. А музики знов втяли козачка: скрипка знов заспівала, а решето знов забряжчало. У Василини аж жижки задрижали до танців.

— Ой матіночко, серденько! Пустіть мене на буряки,— сказала Василина до матері.

— Як же ти поїдеш не обідавши? — спитала мати.

— Ой матіночко! Не хочу я й обідати. Вкиньте мені в торбину шматок хліба та сала, та й буде з мене. Ій-богу, поїду! Он і Марина, й Олена, й Гапка, й Одарка. Пустіть мене хоч на один день,— просилась Василина.

Дівчата з воза вгляділи Василину і почали кричати до неї та закликати.

— Прокопе! Чи пустиш Василину? — спитала Одарка в чоловіка.

— Та про мене, нехай їде. Журавка не за горами. Грошей треба. З'їжа велика. Нехай їде заробляти. Одначе журавський посесор поступається більшою платою, ніж наш пан,— сказав Паляник.

Василина кинулась у хату, вхопила торбину, вкинула в неї окраєць хліба й побігла до воріт.

— Та візьми ж сапу! Не пальцями ж будеш підсапувати буряки! — гукнула до неї мати й подала їй сапу.

Василина мерщій вхопила сапу, скочила через перелаз і так швидко побігла до возів, що спохвату на перелазі загубила торбу з хлібом.

— Торбу впустила! Василино! Вернись та візьми торбу! Ото яка спішна! — закричали й засміялись дівчата на возі.

Василина вхопила торбу й, як птиця, вилетіла знестямки на фургон туди, де було найгустіше дівчат. Вона ледве приліпилась між ними на полудрабку.

З других дворів виходили дівчата й хлопці й сідали на фургонах. Фургони, повні челяді, рушили з місця. Музики знов заграли. Погоничі свиснули. Дівчата заспівали разом з музиками. Собаки знов загавкали, побігли навздогінці за кіньми. Одна собака вчепилась зубами в жидові поворозки і трохи не стягла його з воза.

Фургони повернули поза Паляниковою садибою і сховались в зеленому лісі, неначе пірнули в якусь зелену печеру. Музики загули глухіше під густими дубами. На селі знов стало тихо. Сонце гріло та сяло, і знов в садах стало чути голосне щебетання пташок та співи соловейків.

Фургони насилу сунулись по вузькій дорозі під навислим гіллям. Дубові гілки зачіпали дівчат по лиці. Дівчата хапались за нависле листя, рвали й кидали його на хлопців. Одна товста гілляка захопила цілий рядок дівчат і, неначе мітла, змела їх з полудрабка. Дівчата посипались додолу. В лісі піднявся крик та регіт. Фургони виїхали на гору і з крутої гори покотились наниз. Коні покатали. Дівчата знов наче посипались з полудрабків у віз. Лейба не вдержався і впав і собі зверху на купу. Парубки смикали його за халат, за довгі поворозки. На возах піднявся такий регіт, такий крик, що було чути до самого села. А музики раз у раз грали та грали, скрипки вищали, решето гуло та бряжчало.

На горі за лісом розвернулось рівне, як скатерть, поле, а за полем знов зазеленів невеликий дубовий ліс, рівний, як стіна. За розкішними нивами пшениць та житів зеленіли панські буряки суспіль до самого лісу, скільки можна було скинути оком. Молода майська бутвина блищала на сонці, як зелене море, а дубовий темно-зелений ліс здавався високим, крутим, скелистим берегом. То були буряки журавського посесора Станіслава Ястшембського.

Далеко під самим лісом жовтів на сонці довгий курінь, вкритий свіжою соломою. Фургони повернули вузьким суголовком до того куреня. З Журавки катали два такі самі фургони з дівчатами та хлопцями, але без музик, а з-за лісу, з сусіднього села ще катали коні з фургонами і прямували до куреня.

Коло куреня піднімався вгору синій дим: там був закопаний в землю казан, а під казаном в ямі горів хворост. В казані грілася вода. Якийсь чоловік порався коло казана: він готував політникам куліш.

Фургони поз’їжджались до куреня. Дівчата й хлопці висипали з возів на землю, як комашня. Панський економ, молоденький, загорілий панич, показав політникам постаті на буряках. Дівчата й хлопці стали довгими рядками, і почалася робота. Лейба й Сруль, котрих хлопці продражнили панськими осавулами, пішли виносити з куреня харч: пшоно, сіль, хліб, цибулю і навіть сало.

Сонце високо підбилося вгору. Політники посовувались по буряках все далі та далі. Позад них визначались на чорній, як оксамит, землі рівненькі рядки буряків, неначе хто порозкладав на ріллі разки зеленого намиста. Кухар зварив куліш, а Лейба та Сруль краяли хліб, розставляли миски й розкладали ложки. Лейба гукнув на політників, і довгі ряди дівчат та парубків заворушились і наче посипались до куреня. Політники посідали коло мисок і кинулись до ріденького кулешу. Дівчата хапались, аж губи собі попекли, бо музики вже грали козачка. Деякі покидали недоїдену страву, бігцем кинулись до музик і розпочали метелицю. За метелицею пішов козачок та гопак! Декотрі охочі парубки пристали до дівчат, і серед поля в робочий час розпочалися такі танці, неначе десь на весіллі. Дівчата навіть не почували, що в них боліли ноги од роботи. Веселі музики дратували їх, як малих дітей солодкі медяники. Пани з жидами добре знали, чим можна вдарити по молодих нервах, і вигравали на тих нервах козачка, од котрого перепадало в їх кишені чимало грошей.

Недовго дівчата танцювали. Економ загадав знов на роботу. Музики замовкли. Лейба та Сруль полягали під возом в холодку і тільки поглядали на політників та на політниць.

— Чи не лукаві тобі жиди! — гукнув один парубок.— Повивертались, як ті кабани. Лейбо! А йди, лишень, буряків полоть.

— Чого тобі треба? Поли собі на здоров’я! — обізвався Лейба та й заснув, розкинувши руки по траві.

Дівчата й хлопці сапали буряки, а жиди спали, аж роти пороззявляли. Мухи обсіли Лейбу, обліпили йому очі, чорніли під очима, неначе другі брови, обліпили кругом рот, лазили й вилазили з рота, неначе бджоли з улика. Лейба крізь сон клацнув зубами, перекусив з десяток мух, половину ковтнув, половину виплював і знов роззявив свою вершу. А дівчата сапали та сапали, ще й веселих пісень співзали.

Сонце скотилось за ліс. Погоничі половили коней і позапрягали. Музики знов вдарили козачка. Дівчата позбігались, покидали сапи, побрались парами й знов пішли кружком метелиці. Вони танцювали доти, доки зовсім потомились, і, ледве дихаючи, посідали на вози.

Лейба вглядів Василину на полудрабку, довго придивлявся до неї, а далі спитав:

— Як тебе, дівчино, звуть, ану скажи!

— А тобі нащо? — спитала Василина й зареготалась.

— Може, хочеш до неї старостів слати? — сказав, усміхаючись, один парубок, скоса поглядаючи на чорні веселі Василинині брови.

— Чи ти здурів! В мене є жінка й діти,— сказав жид,— та як тебе, дівчино, звуть? — знов спитав Лейба.

— Ну, Василина,— сказала вона, сміючись.

— А як тебе дражнять? — знов спитав Лейба.

— Оце причепилася причепа! Не питай, бо швидко старий будеш.

— Ей, Лейбо, шануйся! Потривай, розкажу я твоїй Сурі,— знов обізвався один парубок.

Лейба придивився, що Василина була дуже гарна на вроду. Він знав, що пан Ястшембський дуже любить гарних наймичок: дівчат та молодиць.

Коло куреня стояло вісім довгих фургонів, обсаджених людьми. Музики та жиди посідали на тих возах, що їхали в Журавку, де жив посесор. Погоничі погнали коні. Музики заграли. Фургони рушили з місця і розкотились од куреня на всі боки. На всіх фургонах заспівали дівчата, а скрипки вили, як скажені, решета дзвеніли та гули між тонкими дівоцькими голосами.

Вже сонце сіло за лісом. Два фургони скотились з гори і в'їхали в Комарівку. Знов на улицях загавкали собаки, застукотіли колеса, засвистіли погоничі. А дівчата співали та співали, неначе верталися з весілля.

Василина перескочила через перелаз, а мати вже насипала в миску галушок і винесла надвір.

Сім'я сіла кругом порога. Паляник сів на порозі. Паля-ничиха поставила миску на круглому камені коло порога, прикривши його рушником. Василина сіла вечеряти, підо-бгавши під себе ноги, і тільки тепер почутила, що в неї ноги стали неначе дерев'яні: отерпли й зомліли, й боліли. Сім'я повечеряла й зараз полягала спати. Василина лягла в хаті на лаві. В хаті усе затихло, тільки під вікнами гули хрущі та бились об вікна. А в Василини в вухах все дзвеніло та гуло решето, все вили, як несамовиті, скрипки. Вже вона заплющила очі й почала дрімати. Хрущ загув і вдарився в вікно, й Василині здалось, що на двох скрипках разом порвались струни, а решето луснуло посередині, стало здоровим ротом, обліпленим мухами, й той рот проковтнув Лейбу, тільки його тонкі ноги задригали. Василина заснула важким, міцним сном, неначе вмерла.

— Василино! Вставай, бо вже нерано! — будила мати дочку.

Василина спала як вбита.

— Василино! Вставай-бо та жени вівці до череди! — сказала мати і торсонула Василину рукою.

Василина кинулась як перелякана. Їй приснилось, що вона сидить на полудрабку на фургоні. Хтось неначе смикнув її за полу. Вона впала з полудрабка на землю та й... прокинулась.

Надворі зовсім розвиднілось. Василина почувала, що в неї ноги неначе хто полив цілющою водою: ноги вже не боліли. Вона вийшла надвір. Небо було ясне та синє, та глибоке. Кругом села на горах зеленіли садки та ліси, вкриті росою. Пташки щебетали. Соловейки співали, аж по садках співи розлягались.

В Василини майнула перша думка в голові за музики, за дівчат, про хлопців. Вчора на буряках були хлопці з усіх близьких сіл. Скільки вона бачила дівчат та хлопців! "Ой, коли б же й сьогодні поїхати на буряки!" — думала Василина, одганяючи вівці в череду.

Не встигла Василина вернутись до свого двору, а на селі, десь далеко-далеко в садках, знов завили, як несамовиті, скрипки, знов задзвеніло решето, знов загуркотів веселий поїзд і заскавучала собарня.

— Ой мамо! Коли б швидше обідати, бо вже фургони їздять по селі,— сказала Василина до матері, входячи в хату.

— Хіба ти знов поїдеш на буряки? — спитала її мати.

— Поїду, аби тільки батько пустили. Одначе треба заробити грошей на намисто,— сказала Василина.

В хату ввійшов Паляник. Василина знову почала проситись в його на буряки.

— Про мене, їдь,— сказав Паляник до Василини,— тільки заробляй гроші не на свої дівоцькі примхи, а на оплать податів. Он бачиш, скільки вас у мене! Їсти є кому, а робити — не гурт-то.

В Комарівці, як і скрізь по селах в тій країні, люди мали чималий дохід з садків. Паляник заробляв в інший рік доволі грошей на садовині. Люди не з охотою йшли до панів на заробітки, та ще до тих, що поступались невеликою платою. Але два роки перед тим садовина не родила. Своє поле не настачало доволі хліба на харч та на оплать податів. Паляникам доводилось шукати заробітків.

Василина кинулась до печі, всипала в миску сирого борщу, колупнула грудку недовареної каші й сіла коло стола обідати, хапаючись та запихаючись.

— Чи до роботи, чи до музик так хапаєшся? — спиталась у Василини мати.

— Та не хапайся, бо замурзаєшся або й вдавишся! — сказав батько. — Оті чортові музики зовсім вас збивають з пуття. Ти лиш, Василино, не дуже жартуй з хлопцями. Хто їх зна, які там люди наїжджають з інших сіл.

Василина їла й не чула, що говорив батько. На улиці знов вдарили в решето. Брязкотьола забряжчали. Василина покинула на стіл ложку, вхопила сапу й вискочила з хати.

— Тю на тебе, дівко! Ну чи не хитрі з біса пани? Знайшли для вас принаду й цяцьку! — сказав Паляник, осміхаючись.

Над зеленими густими садками в долині піднялась курява, неначе густий дим: то їхали фургони. Василина вибігла з хати, стала коло воріт і виглядала на улицю. З-за вугла вибіг Лейба, прудкий та тонкий, як цап, і побіг в один двір. Лейбина гостра борода стриміла клином вперед,

неначе хотіла ввігнатись в тин. Козирок дивився на небо, а тонкий рябий халат летів ззаду, неначе гнався за Лейбою, метляючись на повітрі. Холоші були позатикані в халяви, і тонкі, неначе козині, ноги так швидко дріботіли по вулиці, ніби Лейба збирався плигнути через тин просто в двір. Лейба покричав, покричав у дворі, знов вискочив з двору через перелаз і побіг до других воріт закликати дівчат та хлопців. За Лейбою гнались собаки. Він махав позад себе палицею і ще гірше дражнив нею собак.

Слідком за жидом вискочили з-за вугла два фургони з музиками. Василина знов сіла на полудрабок поруч з дівчатами й поїхала на буряки.

На посесорських буряках народу було ще більше, ніж учора. З далеких небагатих сіл поприходили на роботу дівчата та хлопці на цілий тиждень. Декотрі ставали на роботу на панських харчах, а декотрі приносили з дому хліб, сухарі, сало, цибулю і тим поживком живились цілий тиждень до суботи.

Василина зайняла на полі постать, а кругом неї роєм вилися хлопці з сусідніх сіл. Чи переходила вона на другу постать, хлопці переходили слідком за нею. Чорні високі брови та веселі очі чарували всіх, як літнє синє небо та ясне сонечко. Але ніхто так не сподобався Василині, як один журавський хлопець, Василь Кравченко; то був високий, рівний станом парубок, з широким чолом, з чорними бровами, з карими очима. Кругом високого чола вилися короткі чорні кучері. Василь не оступався од Василини ні на один ступінь і все ставав рядом з нею. Настав вечір. Робітники прийшли до куреня вечеряти. Василь сів поруч з Василиною. Після вечері хлопці назбирали сухого хмизу й запалили багаття. Вже надворі почало смеркатись, а музики грали, дівчата танцювали. Вже погоничі позапрягали коні. Коні стояли, похнюпивши голови, а музики все грали, а дівчата все танцювали. Василині не хотілось їхати додому: весела челядь, танці, чорні Василеві брови — усе це чарувало молоду дівчину. Вже фургони рушили в Комарівку, а Василина з Василем все танцювала. Вона забула й за фургони, й за свою Комарівку.

Музики стали. Василина опам’яталась.

— Ой, лишенько моє! Як же оце я поїду додому! — крикнула Василина, дивлячись на фургони, за котрими далеко-далеко клубками вилась курява.

— Переночуєш в курені! Не з’їдять же тебе хлопці,— сказали дівчата.

Надворі стало зовсім поночі. Хлопці наклали здорову купу хмизу. Полум’я спалахнуло здоровими язиками. Курінь було видно, як вдень. Темна стіна лісу зазеленіла. Високий гіллястий дуб, котрий стояв коло самого багаття, був до середини облитий світом. Нижче гілля, з важкими зубчастими листками, блищало, неначе було вилите з зеленого скла. Хлопці та дівчата в білих сорочках сиділи коло вогню, облиті червоним світом. Вся голова в Василини була кругом заквітчана синіми волошками та білими соняшничками.

Василина була навдивовижу гарна з своїм білим матовим лицем, з високими бровами на чистому високому лобі, з вінком білих та синіх польових квіток на голові. Всі хлопці не зводили з неї очей, а Василина тільки бачила чорні Василеві кучері та повні червоні губи.

А ніч була дивна: тепла, темна та тиха. На небі, над чорним лісом, сяли зорі. По землі розливалось тепло й наливало Василинину душу молодими першими любощами, наче п’яними пахощами васильків та м’яти.

В курені люди вже давно спали міцним робітницьким сном, а Василина ще довго сиділа з Василем коло багаття, під зеленим дубом. Багаття згасло, тільки жевріла здорова купа жару. Василь обняв Василину і пригорнув її голову до свого лиця. В Василини зайняло дух. Вона аж мліла в теплі тихої ночі під ясними зорями.

Вже пізно Василь та Василина пішли в темний курінь і полягали спати покотом на соломі рядом з другими людьми.

А в селі Паляничиха ждала дочки на вечерю й не діждалась. Вже й фургони покотились проз двір, а Василини не було.

— Чи не зосталась оце капосна дівка ночувати в курені? — сказала Паляничиха до чоловіка.

— Мабуть, зосталась. Хіба ж там, мало народу зостається на ніч,— сказав Паляник.

— Ой, боюся я за свою дочку. Там же збирається всякий народ, усяка наволоч.

— Що ж маємо робити. Бійся не бійся, а на заробітки треба посилати дітей,— сказав Паляник.

— Горе нам з тими заробітками,— сказала, зітхнувши, Паляничиха й пішла в хату спати.

Переночувавши в курені, Василина зосталась на цілий день на роботі. Знов настав пишний теплий майський вечір. Хлопці знов запалили багаття. Запалав огонь під лісом. Заграли музики. Пішли в танець дівчата з хлопцями. Фургони стояли напоготові. Василина не знала, що діяти: чи їхати додому, чи знов зоставатись на ніч в курені. Василь просив її переночувати хоч одну ніч;

— Боюсь, Василю, батька та матері. Нема де дітись, треба їхати додому,— сказала Василина.

— То прибувай же завтра на роботу! — гукнув вслід Василь.

Василина приїхала додому. Мати лаяла її, лаяла, та й годі сказала. Василина лягла спати край віконечка і довго-довго не спала. Вона чула, як в садках співали соловейки. Соловейки щебетали, хрущі гули, а Василині все здавалось, що десь під лісом грають скрипки та гуде решето; вона ніби бачила велике багаття, кругом його хлопців та дівчат, заквітчаних квітками. Музики грають, дівчата танцюють, а Василь Кравченко сидить під дубом та жде її — не діждеться.

"Господи! Коли ця ніч мине! Коли я знов його побачу?" — думала Василина, плачучи. А соловейки співали, аж сади розлягались, та дражнили молоду веселу дівчину. Василина спала ніч, як не спала, й раніше за усіх прокинулась пранці. Вона ледве діждалась того часу, як за двором загуркотіли фургони та заграли музики.

Знов поїхала Василина на буряки й знов заночувала на полі в курені. Весела челядь, танці, музики — все це було для неї неначе щоденне весілля. А гарний Василь Кравченко не оступався од неї цілий день, знов просидів з нею вечір під дубом, неначе на досвітках. З сусідніх сіл знов понаїздили молоді хлопці: один гарний, другий ще кращий, та всі вилися кругом Василини.

Вернулась Василина додому. Мати лаяла та й лаяти перестала.

Через два тижні економ оповістив, щоб робітники приходили до посесора за платою. В неділю по обіді Василина з хлопцями та дівчатами пішла в Журавку до пана за грішми.

II

В Журавці панський двір стояв край села над ставком. Просторний панський дім виступав однією половиною в широкий двір, а другою ховався в розкішний старий садок. Високий частокіл йшов од самих воріт до дому й одділяв широкий чистий двір од садка. На подвір’ї стояли рядками надвірні хати для челяді, возовня, стайня, льодовня,

птичники і якісь невеличкі не то хатки, не то повітки, чисто обмазані білою глиною. Здоровий садок слався зеленими хвилями за домом на гору, скільки можна було скинути оком. В старому садку зеленіла соковита трава. Вишні, черешні, груші, сливи угорки, тернослив, терен та дерен — усе росло густими купами. Подекуди, на крутих горбах, було видно неначе здорові гнізда з густих вишень та тернослив. Коло самого дому, під вікнами, росли кущі жовтої акації, купи мальви. Густий рядок розкішних верб та акації, неначе товста зелена гірлянда, обхоплював панський двір та садок скрізь понад вулицею, поза великим током, поза довгими мурованими воловнями, кошарами та стайнями.

В тому домі жив посесор Станіслав Яструшембський. Його батько колись мав свої села, але жиди так заплутали пана, що він мусив продати села, ледве виплутався з довгів і вмер, зоставивши синові кілька тисяч карбованців. Син мусив по смерті батька взяти в посесію Журавку.

Станіслав Яструшембський змалку вчився в білоцерківській гімназії, але наука не давалась йому. Він насилу переліз в третій клас і ніяк не міг рушити далі, виріс під саму стелю, вивчився курити люльку, пити вино, грати в карти, чудово їздити верхи, й на тім скінчив курс своєї науки. Дома, на вакаціях, Стась ганявся за дівчатами по селу серед дня. Це був найвищий спеціальний клас Стасевої науки, якою він закінчив курс.

Раз в Білій Церкві вночі зібралась весела компанія молодих паничів-гімназистів і зайшла в винарню до жида. Стась звелів жидові принести з льоху два десятки пляшок вина. Жид виніс з льоху один десяток і поліз за другим. Стась зачинив двері й запер жида в льоху. Молода компанія пила всю ніч, а світом пішла гуляти по містечку, позривала всі вивіски з шинків і поприбивала на брамі гімназії, на дверях в директора і навіть на церковній брамі. Вранці всі люди здивувались, побачивши, що в гімназії йде "продажа распивочно и на вынос водки и вина". Двадцять паничів другого дня вигнали з гімназії і між ними нашого Станіслава Яструшембського.

Кільки літ молодий Ястшембський пожив у свого батька, придивлявся до господарства, нібито вчився господарювати, але справді тільки байдики бив. Він їздив в гості до сусід, грав у карти, чудово танцював, з веселою компанією молодих сусід їздив часто на влови, любив хорти, а більше од усього баскі коні та гарних дівчат. Вільне, безробітне його життя текло, як медова річка. Ястшембський не любив книжок і не читав їх, та й в батька його не було книжок, окрім кількох, не дуже нових, романів. Зате він читав газети, його батько виписував кільки польських газеток. Старий Ястшембський любив слідкувати за політикою. Молодий Ястшембський нехтував українським народом і дуже любив розказувати анекдоти спеціально за дурних мужиків та молодиць, про дурну наймичку, котра по панському загаду зварила борщ з січеної соломи, а кашу з полови...

Старий Ястшембський до самої смерті розказував гостям, як його Стась пустував у школі, як запер жида в льоху, а на брамі гімназії почепив шинкову вивіску. Гості сміялись, а Стась чванився, неначе він і справді зробив дуже розумну річ.

— Якби мій Стась не пустував, то пішов би далеко,— часто говорила мати гостям, цілуючи Стася.— Ой Стасю, Стасю! Що за розумна ти в мене дитина, але дуже вже пустуєш ти, моя дитино! А чи пам’ятаєш, Стасюню, як ти був ще малим хлопцем та накинув на бабу Хіврю гнуздечку ще й хотів сісти на неї верхи? Що то за сміху було!

Стась реготався, гості реготались, і мама з татком, господи, як реготались!

Невважаючи на поганий вплив татка, і найбільше мами, в молодого Стася була добра душа й добрий розум. В його синіх ясних очах світилась душа добра, а на білому гарному лиці була розлита така симпатичність, що проти волі притягувала до його душу в кожного. Це була натура добра зроду, але зовсім попсована фамільними традиціями панства та панування над мужиком, над Україною, попсована розкішшю,

збитками всякого добра, при чому ні праця, ні розумовий розвиток, ні наука, ні вищі європейські ідеї не були можливим ділом.

З такою просвітою в голові, з традиціями панства, Стась вийшов чваньковитим, гордим перед народом, перед усім, що звалось українським. Він ставив себе без міри вище за кожного українця, хоч би українець був вчена людина.

Серед дівчат та хлопців молодий Ястшембський поводився, як простий парубок. Сільське життя серед простих людей, женихання з дівчатами — все це поклало на йому, поверх панського шару, ще другий, мужицький шар, дуже простий. Побачивши його між селянами, можна було подумати, що то мужик вбрався в панську одежу. Груба мужицька лайка, грубі слова, а часом і стусани — все це так і сипалось од його на всі боки. Тільки ж він входив в покої між панів та паннів, на його знов сходив, ніби з неба, незвичайно делікатний тонкий дух.

Тим часом Стасева мама багато розвіяла грошей в Варшаві та за границею, а тато так грали в карти, такі справляли бали, що жиди одного дня наїхали в двір та й спродали землю й ліси. Тато і мати швидко померли, а молодий Ястшембський насилу вдержав в кишені кільки тисяч карбованців, і то заховавши їх дуже добре од жидів. Він мусив тепер повертати своїм розумом: взяв у одного дуже багатого польського графа в посесію село Журавку і став посесором. В його була одна думка: зібрати чимало грошей, покинути село, оженитись на грошах і виїхати до Києва або до Варшави, щоб вже нічогісінько не робити й до смерті знов бити байдики, граючи то в карти, то трошки в політику.

А тим часом настали нелегкі часи. Народ йшов на роботу до панів з великою неохотою, бо плата за роботу була мала, і тільки нужда гнала його на панську роботу… В урожайні роки пани крутились як мухи в окропі. Розкішні жита, пшениці, а часом і невикопані буряки залягали під снігом. Панам довелось або дорожче платити робітникам, або кланятись та просити, або пускатись на хитрощі… В народі прокинулась

думка за волю... Молодий Ястшембський пішов на хитрощі: поїхали по селах фургони з музиками по дівчат та хлопців! Пани почали наймати на рік строкових за малу ціну в зимній час, користуючись народним голодом, та холодом, та всякою нуждою: стали на Україні звісні "порції", маленька нова панщина[1].

Однієї неділі, вранці, у дворі пана Ястшембського стояла здорова купа дівчат, хлопців та молодих молодиць. Коло надвірної хати, де була канцелярія й каса, так само товпились дівчата та хлопці. Разом з ними прийшли за грішми й музики. На колодках, що лежали на подвір’ї, сиділи довгими рядками дівчата в білих сорочках, в керсетах, в квітках та стрічках. Дзвонили на "Достойно"[2]. Сонце грало на зелених садках, блищало на широкому ставку, грало маревом на широкому дворі. Рядки дівчачих голів, заквітчаних настурцями, маком та червоними зірками, цвіли, наче квітки в квітнику.

Пан Ястшембський ще не виходив з своїх покоїв: він пив чай і розмовляв з Лейбою. Лейба так само прийшов за грішми і зайшов до пана в покої. Він знав, що пани люблять побалакати і трохи пожартувати з жидками.

— Ну, Лейбо! Що ти мені доброго скажеш? — спитав посесор, вглядівши в прихожій Лейбу.

— День добрий панові! Прийшов за грішми,— сказав Лейба і, побачивши, що пан веселий та ласкавий, сміливо переступив через поріг і на ступінь приступив до стола, на котрому стояв самовар та чайний посуд.

— Може б, ти випив стакан чаю? Га? — спитав пан.

— Як ваша ласка, то й вип’ю. Чом же не випити,— сказав Лейба та ще на два ступені приступив ближче до стола. В його несподівано блиснула в голові думка сісти на порожній стілець коло пана і напитись

з ним чаю. За цією думкою блиснула друга думка: зіпхнути пана з стільця, сісти, на його місці за столом, забрати собі його самовар, посуд, його дім, садок, ліси, поля, всю його землю...

Та думка вколола Лейбу в мозок, як розпечена шпилька. Він повів очима по хатах. Очі блиснули гордо, хижо й сміливо й зараз спали додолу. На одну хвилину Лейбина голова знов підвелася вгору так, що гостра й плисковата борідка ніби хотіла встромитись в стелю. І знов похилилась голова униз смирно й ласкаво, мов голова в ласкавого раба.

— Одарко! Налий Лейбі стакан чаю,— гукнув пан до кімнати, де Одарка прибирала постіль.

З кімнати вийшла молодиця, здорова, огрядна, повна та червона, як калина. її чималі брови чорніли, як шовк, а чорні очі горіли на білім, пухкім лиці. Повні щоки дрижали на ході, біла шия аж горіла добрим намистом. Молодиця палила стакан чаю і не подала, а сунула з огидою жидові в руки. Жид став серед хати і потроху сьорбав гарячий чай.

— Вельможний пане! Яку я гарну дівчину назнав в Комарівці. Ой-ой-ой! Такої гарної й на світі нема,— сказав жид.

— Невже нема! — сказав пан, сміючись.— Буде така завкрашки, як Одарка? — спитав пан, киваючи очима до Одарки.

— Ой-ой! Ще краща за Одарку. Там така гарна, така гарна, як сонце.

— Може, така гарна, як твоя Сура? — спитав пан.

— Може, й така,— сказав жид.

— Хіба ж твоя Сура така гарна, як сонце? — спитав пан, регочучись.

Лейбі трохи стало ніяково.

— Авжеж гарна, як жінка гарна для чоловіка,— сказав Лейба.

— А які очі в тієї дівчини? — спитав пан, сміючись.

— Ой! Там такі очі, такі очі! Такі ясні, як червінці! — сказав Лейба.

Пан зареготався.

— Ну, а брови гарні? — спитав пан.

— Ой-ой-ой! Ще й які гарні; такі круглі, як карбованці.

Пан приснув од сміху і захлинувся чаєм.

— Ой, бодай тебе собаки порвали! — насилу вимовив пан.— Ну, а губи гарні?

— Ще й які гарні! Там такі губи, такі губи, як золото, а коси такі чорні, неначе на голові лежить штука чорного сукна; вона зветься Василина й сьогодні прийде за грішми,— сказав Лейба,— вийдіть самі розплачуватись з людьми, то й побачите її.

— Ну, а щоки, мабуть, такі, як сторублеві асигнації? — спитав пан.

З кімнати виглянула Одарка і так подивилась на Лейбу, неначе п’ятака кинула.

— Ну добре! Сьогодні піду сам розплачуватись з політниками: подивимось, яка то дівка, схожа на твою Суру,— сказав Яструшембський і встав з-за стола.

В покої вбігла друга молодиця, висока, рівна станом, дуже гарна, білява, з карими очима, з тонкими панськими пружками лиця, з червоними, як корали, губами. То була куховарка Ярина. Вона попросила в Ястшембського ключі од комори. Ястшембський дав їй ключі і пішов з Лейбою в контору.

Дівчата, вглядівши пана, встали з колодок. Народ рушив слідком за паном. Хлопці не скинули шапок перед Ястшембським. Музики й Лейба рушили в контору разом з робітниками. Тільки що Ястшембський одчинив контору і висипав на стіл з торби гроші, Лейба вискочив з гурту і став коло столу в пана за спиною. В його очі так і забігали.

— Чого ж ти товпишся! — сказав пан до Лейби вже зовсім не фамільярно. — Геть, оступись!

Лейба знав, коли можна підступити до пана запанібрата і коли треба зігнутись в три погибелі. Він знав, що пани братаються з жидами на самоті, а перед людьми держать себе на потрібній дистанції. Лейба поклонився й оступився до порога.

Ястшембський викликав дівчат і хлопців по списові й одлічував їм гроші. Він все придивлявся до дівчат. Коли це з гурту виступила й наближилась до стола Василина Паляниківна. Ястшембський зирнув на неї, а потім на Лейбу. Лейба кивнув своєю гострою борідкою зовсім, як цап до собак. Перед столом стояла молода, рівна станом дівчина й неначе сяла своєю красою,— круглими темно-карими очима та високими бровами. Вся голова в Василини цвіла червоним маком та настурцями. За вухами зеленіли листочки барвінку та дрібної рути. Чорні товсті коси зміями вилися поміж квітками, а на широкому та високому чистому лобі аж сміялись брови, як веселки. Біле лице не боялось навіть сонця. Розкішні червоні та сині квітки, повишивані на рукавах, дуже приставали до чорних брів, до червоних губів. Перед столом стояла дівчина, неначе спахнула полум’ям перша маківка серед зеленого листу,

— Ти, дівчино, з Комарівки чи з Журавки? — спитав Ястшембський, дивлячись Василині просто в вічі.

— З Комарівки,— сміливо одказала Василица.

Ястшембський переглянувся з Лейбою. Лейба знов химерно кивнув борідкою по-козиному.

Василина стояла й ждала. Ястшембський помаленьку одлічував гроші і одним оком все поглядав на Василину. Василина почервоніла, як маківка.

— А хто це тобі, дівчино, вишив таку гарну сорочку? — спитав посесор, кидаючи помаленьку гривню за гривнею на стіл.

— Сама вишила. Хіба я маленька, щоб сама не вишила собі сорочки.

— Гарна в тебе сорочка,— сказав панич через зуби і все дивився на Василину, а руками насилу ворушив п’ятаки по столі.

— А чи не стала б ти, дівчино, робити в мене на буряках ціле літо й осінь? — спитав пан.

— Чом не стала б? Аби тільки батько пустили,— сказала Василина.

— Як будеш робити в мене ціле літо, то я одріжу тобі матерії на спідницю. Ходитимеш до мене ціле літо на буряки? — спитав пан.

— А чом же,— сказала Василина.

— Постій же трохи, ось я розщитаю людей. Я буду роздавать своїм журавцям гостинці, то й тобі дам,— сказав Ястшембський.

Василина одійшла од стола і стала коло стіни. Довго підступали до стола люди, довго брязкали п’ятаки на столі. В кінці всього приступив Лейба, прийшли й музики й забрали гроші за свою працю, Ястшембський встав й оповістив, що буде роздавати гостинці тим журавцям і комарівцям, які робитимуть в його в жнива та восени. Багато людей вийшло з контори, але чимало й зосталося, ждучи гостинців. Посесор повернув ключ коло стола. Замок дзенькнув. Ключі забряжчали.

Ястшембський одчинив двері в канцелярію. Молодиці й дівчата всі разом пообертались до дверей, неначе нагляділи якесь диво. Канцелярія була в той час справді дивом. Трудно було розібрати, чи то канцелярія, чи крамниця. На столах, на конторках, на полицях і навіть на вікнах лежали цілі штуки усякої матерії. Довгі кінці од кожної штуки зумисне були позвішувані до самого долу. На одному столі, як жар, горіла червона матерія з зеленими та синіми дрібненькими квітками; на другому столі зеленіла, неначе трава в лузі, зелена матерія з лапатими червоними квітками. З високої конторки спускався до самого помосту жовтогарячий ситець з чорними смужками та червоними букетами. Квітчасті й картаті хустки були розкидані по вікнах, по поличках. Коло порога на кілочках висів цілий ряд смушевих чорних та сивих шапок, оповитих червоними одеськими поясами.

Пан Ястшембський ходив по канцелярії з аршином в руках і був зовсім схожий на крамаря в крамниці, котрий виставив напоказ свій крам. Високий, плечистий, рівний станом, повний на виду, з рум’яними здоровими щоками, з повного шиєю, з розкішним волоссям на голові, він і справді був схожий на добре вгодованого тілистого купця. Тільки високий білий лоб, чудові ясні сині очі та червоні повні, невеличкі, як у панни, губи показували його аристократичну вроду. Густе м’яке волосся на голові, кудлате, як грива, та довгі вуси, спущені вниз, робили його зовсім схожим на польського дідича шляхтича.

— А ходіть сюди! Молодиці, дівчата! Йдіть ближче та вибирайте собі на спідниці та на юбки! — гукнув Ястшембський зовсім так, як крамарі в крамницях закликають до себе мужиків.

Молодиці й дівчата несміливо вступили в канцелярію. Одна пхала другу вперед і кожна одхилялась за спину другої.

— Сміливіше! Чого ж ви боїтесь? Я не вовк, не з’їм вас! — сказав пан.

Молодиці й дівчата вже сміливіше вступили в хату, а далі не втерпіли й розсипались по хаті, як овечки по лузі. Червоні, зелені матерії, гарні хустки притягували їх до себе, як чари. Парубки стояли коло порога і тільки скоса поглядали на смушеві шапки та на червоні пояси.

— Ой гарна ж матерія! — аж запищала одна молода молодиця.— Така червона, аж очі бере в себе.

— А що? Одрізати тобі на спідницю чи на юбку? — спитав Яструшембський в молодиці і вщипнув її за руку.

Молодиця запищала й захихикала, затуляючись рукавом.

— Ой, гарна ж буде спідниця! Одріжте мені, пане, хоч і на дві спідниці,— просила молодиця.

— А ходитимеш до мене на роботу ціле літо й осінь на копанку буряків? — спитав пан.

— Їй-богу, буду, тільки одріжте,— сказала молодиця,

— Гляди ж! А як візьмеш гостинець та підеш на роботу до другого посесора, то я не подивлюсь тобі в зуби: серед улиці здеру з тебе спідницю ще й нагайкою обшмагаю. Чуєш, молодичко!

— Ні до кого не піду,— сказала молодиця,— а, може, сестро, взяти собі хустку! — сказала молодиця до однієї дівчини.— Та й гарні ж хустки! Таких хусток і в Богуславі, і в Лисянці не знайдеш.

— Я візьму собі на спідницю отого червоного,— сказала дівчина.

— То й я візьму на спідницю,— сказала молодиця.

Ястшембський одміряв аршином їм обом червоної матерії на спідниці.

Дівчата ходили од однієї матерії до другої, лапали руками, слинили крадькома й терли в пальцях, щоб спробувати, чи не одстає фарба, і вибирали собі, хто на юбку, а хто на спідницю. Василина стояла серед хати й не знала, котру матерію собі вибрати. Вона ще зроду не мала ні одної спідниці та юбки з таких чудових матерій. В неї очі розбігались од однієї матерії до другої. Вона не знала, чи взяти собі зелене, чи червоне, чи жовтогаряче.

— А ти, Василино, вибрала вже собі на спідницю? — спитав її пан і вщипнув за щоку.

Василина зросла в малому селі, в лісі й не звикла до таких панських жартів. Вона одказала йому грубо, неначе парубкові.

— Гетьте! Чого це ви лізете до мене?

— Оце яка недоторкана! Чого ти так брикаєшся? — сказав пан, сміючись, і знов вщипнув її за плече.

— Одчепіться од мене! — крикнула Василина на всю хату.

Всі в хаті засміялись.

— Оце яка ти дика! А як з тобою парубки жартують, то ти, правда, не брикаєшся? — сказав пан.

— Оце, господи! Хіба я коняка, щоб брикалась,— знов гукнула дико на всю хату Василина.

Парубки зареготались; дівчата затулялись рукавами.

— Гарна дівчина, та любить гедзкатись,— сказав пан,— ось я тобі одріжу на спідницю оцієї червоної матерії, то, може, ти перестанеш хвицатись.

Василина глянула на червоні розкішні квітки, розкидані по зеленому полі, і втихомирилась.

— Ну, що? Чи одрізати на спідницю? — спитав пан.

— Та вже ж одріжте,— сказала Василина.

— А будеш робити в мене ціле літо? — спитав пан.

— Та вже ж буду,— сказала Василина, не зводячи очей з квіток.

Василині здалося, що ті квітки аж запахли, як на городі.

— Може, ти в мене наймешся за дробинницю? Чи вмієш курям їсти давати? — спитав пан.

— Ще й цього не вміла б,— сказала Василина.

— Ну, то як же буде? Чи наймешся в мене, Василино? — спитав пан.

— Як батько скажуть, то, може, й наймуся аж восени, бо тепер треба заробляти гроші на подушне; тепер батько не пустять,— сказала Василина.

— Ну, приходь до мене з батьком восени та й ставай на службу.

Молодиці й дівчата знов осміхнулись і позатулялись рукавами.

— Як станеш в мене на службу, то я тобі ще одріжу на юбку або на керсет оцієї, матерії,— сказав Ястшембський, показуючи на високу конторку, на котрій висіла дуже гарна матерія з червоним дрібним маком та рожами по чорному полі.

Василина глянула на ту матерію й не могла одвести од неї очей. Чудові червоні маківки неначе цвіли, як на городі, в зеленому листі, а між тими вінками вилися переплетені з листом червоні рожі та пуп’янки. Вона дуже любила квітки, стрічки та гарні матерії, а в батька не було за що справляти та вбиратись.

— Ну, а ви, хлопці! Вибирайте собі, хто шапку, а хто пояса,— сказав пан до хлопців.

Хлопці стояли коло порога і поводились багато не так сміливо, як дівчата. Ястшембський зняв шапку з кілка і насунув на голову одному парубкові.

— Що, гарна шапка? — спитав пан у хлопця.

— Авжеж гарна,— сказав хлопець.

— Як будеш в мене робити ціле літо, то візьми оцю шапку на гостинець,— сказав пан.

— А чом же! Як дасте, пане, шапку, то буду робити, бо мій батько не хоче купувать мені нової шапки,— сказав парубок.

— Та як надінеш оцю шапку, то всі дівчата на селі подуріють,— сказав пан.

Парубок осміхнувся, скоса поглянувши на дівчат, взяв шапку й подякував. Ястшембський роздав парубкам шапки й пояси і замкнув контору. Василина несла в руках шматок нової свіжої матерії і не могла надивитись на неї.

Молодиці й дівчата вийшли за двір і все роздивлялись на свої гостинці. Василина пішла додому через греблю і на самоті під вербами ще раз розгорнула матерію й притулила до свого стану. Для неї здалося, що вона вся зацвіла квітками, як калина в лузі. Василина, йдучи через греблю, обернулась, глянула вгору, де зеленів панський садок, і їй здалося, що вся гора неначе була вкрита червоним маком та рожами. Вийшла вона за село, глянула на зелене поле,— и там неначе цвіли рожі. А пишне сонце сяло на садках, на вербах, на ставку. Вода блищала, як золото. Гаряче сонце дражнило молоду душу. Ввесь світ неначе разом зацвів рожами та маківками перед очима в молодої дівчини.

"Як наймуся в пана та зароблю грошей, то куплю собі десять разків доброго намиста, справлю червоні чоботи, накуплю нових квіток та стрічок, та так вберуся, що всі хлопці на селі подуріють",— думала Василина, йдучи в Комарівку лісом.

Василина оддала батькові гроші і розказала, що посесор хоче найняти її за птичницю або й горничну.

— Не пущу я тебе в найми до панів,— сказав батько,— коли хоч, то наймайся в мужика.

— А хіба ж мужик дасть їй на рік двадцять карбованців? — сказала Паляничиха.— Дівці треба кожуха й намиста, треба й на рушники дбати. Не сьогодні-завтра до неї прийдуть старости. Нехай наймається, коли трапляється добра служба.

Паляник не любив панів, одначе знав, що жінку трудно переговорити, і тільки махнув рукою.

Василина цілу весну їздила на буряки і часто ночувала в курені.

— Ой, гарно на буряках! — хвалилася Василина дівчатам. — З ким хочу танцюю, з ким хочу гуляю, і ніхто за те й не питає, й ніхто за те не лає.

Минули жнива, і Василина впросила матір, щоб вона одвела її на службу до журавського посесора. Паляничиха повела дочку в Журавку. Вони вступили з Василиною в панські покої і поклонились панові.

Ястшембський вглядів Василину з матір’ю, осміхнувся, але прикинувся поважним чоловіком і розпочав розмову.

— А що, молодице, чи пустиш в найми свою дочку?Мені треба наймички і до покоїв, і до птиці. Коли хоч, то наймай дочку на рік.

— А що ж ви, пане, дасте на рік? — спитала Паляничиха.

— Те дам, що й другим даю: я плачу наймичкам двадцять карбованців ще й даю юбку чи там яку удяганку,— сказав пан.

— Я прошу вашої милості, щоб ви поступились юбкою, ще й двома сорочками,— сказала Паляничиха,— а коли ваша ласка, то ще прикиньте день оранки. В нас волів тільки одна пара.

— Цього, молодице, не можна. Мені треба волів і для себе, а коли хоч, я ще прикину чоботи. Правда, дівчино, чоботи кращі од оранки, та ще якби, борони боже, червоні?

Василина осміхнулась і спустила очі додолу. Ястшембський не зводив з неї очей. Її чорні тонкі брови гнулись дугами вгору, а чорні довгі вії спускались ніби коліщатами вниз. Василина була пишна, як троянда.

— То нехай буде й так,— сказала Паляничиха.

— Як так, то й могорич зап’ємо,— сказав Ястшембський і звелів Одарці винести пляшку з горілкою.

Запили могорич. Паляничиха подякувала і пішла додому. Василина пішла в пекарню. В пекарні була куховарка Ярина і дробинниця Олена, повна, білява, маленька на зріст молодиця. Всі вони дуже неласкаво поглядали на Василину. Ярина якось з нехтуванням попросила Василину сісти.

Через годину ввійшов в пекарню Ястшембський і звелів Василині ставати за горничну, а Одарці за ключницю. Одарка насупилась і почервоніла.

— Що, Василино, маєш гарну одежу? — спитав пан.— До покоїв треба тобі причепуритись в гарну одежу.

— Що на мені, то те й маю,— сказала Василина,— мати принесуть завтра мою празникову одежу.

— Ну, нічого; я тобі справлю до покоїв одежу, аби тільки мене слухала,— сказав пан.— Будеш мене слухати? — сказав пан і вщипнув Василину за плече.

— Одарко! Знайди хутчій Василині юбку та квітки й стрічки,— сказав пан до Одарки,— та позабирай оте, що тепер на їй.

— Авжеж! Нехай Ярина знайде. Я не знаю, де вона їх сховала,— сказала Одарка з великою досадою.

— Не дурій, Одарко, та шукай: нехай дівчина прибереться, бо, може, сьогодні гості наїдуть; та знайди й червоні чоботи,— сказав пан.

Яструшембському хотілось швидше вбрати Василину в нову гарну одежу, в квітки та стрічки, і подивитись на неї прибрану. Він звелів Василині передягтися, вбутись в червоні чоботи і подавати в покої самовар.

— Бери ж та наставляй самовар, бо ти ж горнична, чи що,— сказала з злістю Одарка.

Василина почервоніла, взяла з лави самовар і не знала, що з ним робити: зняла покришку і конфорку, витягла кран і поклала на лаві. Молодиці сміялись.

Ярина була добріша за Одарку і показала Василині немудру справу коло самовара. Самовар закипів, і Василина однесла його в покої і поставила на столі.

Яструшембський звелів їй погарячити й повитирати стакани, а сам сів коло стола і не зводив з Василини очей.

Надворі вечоріло. Сонце стояло над самим садком і через одчинені в садок вікна заливало світом всю здорову кімнату. Широкі смужки червоного світу слались на помості через усю світлицю і падали на стародавній довгий фортеп’ян, схожий на крокодила з вузьким хвостом, з тонкими куцими ніжками. Між вікнами висіли стародавні здорові дзеркала в широких чорних рамах, з золотими вузькими обідками.

Василина витерла незручно руками стакани і ненароком штурнулась до дзеркала. Вона вгляділа себе всю до самих червоних чобіт, вгляділа на собі чудовий керсет, ввесь в маківках та в рожах, нову спідницю й червоні чоботи. Для неї здалося, що вона бачить в дзеркалі якийсь чудовий кущ, ввесь в квітках, од верху до самого низу.

— Ану, Василино, ще раз подивись на себе в дзеркало,— сміявся Яструшембський.

Василина засоромилась і почервоніла. Яструшембський милувався нею, роздивлявся на її брови, вії, червоні губи.

— Подивись-бо на себе в дзеркало! Яка ти, дівчино, несмілива,— сказав Яструшембський і з тими словами встав з-за стола, взяв Василину за руку і повів до дзеркала. Василина почервоніла.

Вечірнє сонце облило Василину світом, як золотом. Вона засяла в дзеркалі, наче блискучі кришталеві квіти. Червона широка стрічка на цупкому папері, чи кибалка, обхоплювала її чорноволосу голову, наче червоний вінок. Над стрічкою позвішувались червоні зірки та настурці, оргинії та чорнобривці. Вся голова в Василини цвіла квітками, а зелений барвінок позвішувався китицями кругом тонкої шиї. На білих рукавах горіли повишивані червоні та сині квітки. Увесь керсет був ніби закиданий червоним маком. Василина вся сяла й розливала світ кругом себе, мов кришталевий букет. Од червоних чобіт лився одлиск по помості і по дзеркалі. Широкий чистий лоб з високими бровами, чудові щоки і повні виразні губи неначе були вправлені в якийсь букет з настурців, маку, оргиній, зірок, чорнобривців, барвінку та рути.

— Чого ж ти спустила очі додолу? Подивись-бо на себе, яка ти гарна! — сказав Яструшембський і підвів рукою голову дівчини, взявши її за підборіддя.

Василина блиснула круглими карими очима і знов спустила вії на щоки. Її веселі очі блиснули, неначе дві зорі зайнялися між квітками. Ястшембський милувався Василиною: лице в дзеркалі було біліше й делікатніше і грало одлиском вечірнього сонця та квіток.

Ястшембський не втерпів: вхопив Василину долонями за щоки і вп’явся в її чудові м’які губи своїми делікатними губами.

Василина затріпалась в його руках, як птиця, й з усієї сили пхнула його од себе так, що Ястшембський аж заточився.

— Чого це ви причепились до мене! — крикнула Василина і хотіла втекти з хати.

Ястшембський вхопив її за руку і придержав. Василина пручалась. Вона в той час пригадала Василя Кравченка, його чорні кучері, його темні очі. Їй чогось стало жаль хлопця.

— Чого ти пручаєшся, дурна дівчино? Я тебе не з’їм,— сказав Ястшембський і сів на здорове крісло коло стола. Василина хотіла вирвати од його свою руку. Ястшембський смикнув її до себе так, що Василина зачепилась за стіл. Самовар і посуда задрижали на столі. Один стакан впав з стола й розбився.

— Не бійсь, з парубками то й жартуєш, а зо мною не хочеш,— сказав Ястшембський і смикнув Василину за руку так, що вона впала на його коліно. Ястшембський вхопив її за тонкий стан і посадив собі на коліно. Василина штовхнула його кулаками так, що крісло на коліщатах покотилось з паничем, а Василина одскочила од його, як несамовита.

Ястшембський зареготався.

— Та й бриклива ж ти, дівко, а ще й молода! — сказав Ястшембський і при тих словах схопився з крісла, погнався за Василиною і впіймав її серед світлиці.

Василина важко дихала, як птиця, що попалась в небезпечні руки. Вона втратила силу і стояла серед хати мовчки. Ястшембський заговорив до неї тихо й ласкаво.

— Ну, чого ж ти розсердилась, дурна дівчино! Я пожартував трохи з тобою, та й годі. Я ж тебе не з'їв? Правда, я тебе не вкусив? Та й дика ж ти, як лісова коза. Мабуть, ти й людей не бачила в своїх комарівських лісах.

— Авжеж, таких, як ви, не бачила й досі,— голосно крикнула Василина,— пустіть мене, я піду собі додому. Не хочу ні вашого керсета, ні ваших червоних чобіт. Я піду собі до батька й будлі-де знайду службу.

— Цур дурної-навісної! Сьогодні найнялася, сьогодні й одійдеш. Це гарно! А що за тебе скажуть люди? Йди, лишень, до пекарні та пополудну й. Скажи Одарці, щоб пішла до комори та взяла чого тобі на полудень,— сказав ласкаво Ястшембський і сам вивів Василину за руку за двері.

Червона, як жар, злякана й засоромлена, пішла Василина в пекарню. Всі молодиці глянули на її стривожене лице і почали сміятись. Ястшембський зараз надійшов в пекарню і звелів Одарці мерщій видати полудень челяді.

Василина наче впала на лаву, її серце перестало тривожно тріпатись. Вона почувала, що на її губах горить папський поцілунок; вона неначе й досі почувала на щоках, на руках, на плечах панські м'які і, разом з тим, дужі руки.

Ястшембський папився чаю, звелів запрягти коні і по-їхав до сусід паничів на карти. Виїжджаючи з двору, він звелів Одарці поприбирати з стола і показати Василині, як ходити коло самовара й де ховати посуд.

Тільки що панич виїхав з двору, Одарка й Ярина вбігли в покої і заходились коло самовара. В чайникові було ще доволі чаю. Сахарниця була замкнута, але в їх десь знайшовся й сахар. Одарка сіла за стіл по один бік на старомодній шляхетській канапі з високою спинкою, такій здоровій, як добрий віз; а Ярина вгніздилась по другий бік. Вони обидві порозпирались зовсім так, як посесорові тітки. Одарка з повагою обперлась ліктем об товсту та круглу, як колода, подушку, що лежала впоперек канапи, і закотила очі під лоб, дивлячись на стелю. Вона звеліла Василині налити два стакани чаю. Василина налила і подала їм обом стакани.

— Сідай же, Василино, з нами до столу та вчись пити чай. Та тільки не викажи на нас панові. Адже ж і ти п’єш з нами чай?

— А навіщо мені виказувати? Хіба мені пан батько чи дядько?

— Поживеш в пана, то порозумнішаєш,— сказала Одарка, сьорбаючи холодний чай.— Пам’ятай, що тобі доведеться з нами жити, з нами їсти й пити. Ми сьогодні в пана, а завтра деінде. Чи мало він попроганяв дівчат та молодиць, кращих за нас? Прожене він і нас, як трохи підтопчемось: я його заздріваю в цьому.

Василина сіла коло стола і випила стакан чаю. Чай здався для неї дуже смачний. Після чаю молодиці пішли нишпорити по покоях, по закутках. Одарка стала перед одним дзеркалом і перев’язала собі наново хустку на голові; Ярина чепурилась перед другим. Василина й собі не втерпіла: вскочила в кабінет і заглянула в кругле дзеркало в срібних рамах, що стояло на столі. Вона глянула на свої очі, на брови, на квітки на голові і засміялась сама до себе. Осміх був такий дивний, зуби були такі білі та дрібні, що Василина трохи не крикнула:

— Ой гарна ж я, гарна! Брови мої, як шнурочки, очі, як терночок! Ой боже мій, яка я гарна. Он чого панич так чіплявся до мене!

Одарка заглянула в кабінет. Василина одскочила од дзеркала.

— Ярино! Чи ти ба! Панич забув ключі од комори,— гукнула Одарка.

— Невже! Де ж вони? — обізвалась Яриια.

— Осьдечки, коло дзеркала на столі! — сказала Одарка і вхопила ключі.

Ярина кивнула й моргнула на Одарку, показуючи на Василину.

— Йди, Василино, трохи погуляй абощо. Все одно тобі нема роботи,— сказала Одарка.

Василина вийшла за двір, а Одарка з Яриною бігцем побігли до комори, хватькома набрали сиру, масла, яєць, меду, крупів і всякого поживку й ледве донесли до пекарні. В пекарні, замість несмачного кулешу, молодиці розпочали готувати собі таку вечерю, яку не щодня їв і сам Ястшембський.

Василина вийшла за двір і пішла понад ставком на греблю. Тудою йшов шлях на Комарівку. Півдня вона побула в чужому домі, між чужими людьми, і людьми якимись чудними, а за того півдня її взяла така нудьга, що в неї була думка піти в Комарівку і не вертатись до пана.

Василина тихо йшла через греблю під високими, старими вербами. Сонце тільки що зайшло. За ставком, за садками червоніли хмари, неначе обсипані рожами. В тихій воді було видно синє глибоке небо. По йому неначе десь глибоко-глибоко під водою плавали червоні лебеді. Василина задумалась. Проти неї з-за млина вийшов Василь Кравченко. Василина стала, аж злякалась.

— Добривечір, Василино! От тепер ти в нас у Журавці,— сказав Василь.— А я оце йшов до панського двору, думав, чи не побачуся з тобою.

Василина ледве опам’яталась. Її дума літала над Ко-марівкою, коло батькового садка, коло матері. Вона стояла і мовчки дивилась на Василя.

— Чого це ти, Василино, мовчиш? Чи не впізнала мене, чи що?

— Ба впізнала... Я йду та все собі думу думаю. Одна дума снувалась за другою. Ти мене аж злякав,— тихо сказала Василина.

— Невже я став такий страшний? Півдня побула в дворі і мене вже злякалась.

Василина пильно дивилась Василеві в вічі: ті ж чудові чорні очі, ті ж чорні брови на широкому лобі, ті ж чорні кучері, та чогось Василь став не такий гарний, як був передніше. Вона неначе вперве вгляділа, що в Василя були широкі губи, що спідня губа була товста, ніс короткий, ще й перенісся між бровами дуже глибоко запало.

— От тепер, серце Василино, ти вже не вийдеш з нашої Журавки,— сказав Василь.

— Хто його зна... Чогось мене сум бере в Журавці,— сказала Василина,— я не звикла до тих панських покоїв, не знаю, як в їх і повернутись, як і ступити.

Василина говорила і дивилась на ставок. Вода в ставку блищала між зеленими садками та вербами, неначе в зелених рамах, і Василина чогось пригадала здорове дзеркало в широких рамах в панських покоях. Ті пишні зелені береги здавались для неї рамами, тиха вода стояла, неначе блискуче скло. Вона неначе вгляділа свою гарну вроду, свій

осміх, і тут, поруч з своїм лицем — прегарне лице Ястшембського з рожевими устами, з тихими, але пишними синіми очима.

— Чого ти, Василино, стала така смутна? Звикай до нашого села та виходь до нас на вулицю.

— Коли ще пан пустить... Хто його зна, яке буде тутечки моє життя... Одарка та Ярина чогось такі напундючені, чогось косо дивляться на мене.

— А пан тебе не зачіпає? — спитав Василь, насупивши брови.

Василина почувала, що на її лице неначе хто дихнув огнем. Ніби огонь запалив її щоки, навіть лоб і вуха. Вона вся неначе зайнялась з тілом і душею.

— Стережись, моє серце, цього панича. Не одна дівчина в селі плаче од його. Стережись, Василино!

Василина й справді збентежилась. Якийсь страх напав на неї, неначе облив її холодною водою.

Ніч спадала на садки, на ставок. Вода під млиновими колесами дуже гула та шуміла серед вечірньої тиші. Василь обняв Василину і пригорнув до себе. Василина почувала, що її серце було спокійне, як тиха вода в ставку, її лице було холодне; вона несподівано почутила, що в неї душа холоне для молодого Василя.

Василь недовго стояв з Василиною; вони швидко розійшлися, неначе Василина хапалася до панського двору.

"Я вже не так люблю його, як любила під зеленим дубом коло куреня,— думала Василина, тихо йдучи до двору.— Чогось у його стали не такі гарні губи, чогось у його так глибоко запало перенісся, і лице

стало чогось коротке. Чи він був слабий, чи схуд..." — міркувала молода дівчина, вертаючись до двору.

Василина прийшла в двір. Вже зовсім смеркалось. Панський дім білів в темряві: вікна чорніли навіть в пекарні... а з пекарні було чути скрипку... Василина одчинила двері в сіни, з хати було чуть шум, регіт, а скрипка вищала та щебетала. Одчинила вона двері в пекарню — звідтіль полився світ широкою хвилею. Вікна були позавішувані свитками.

На столі горіло дві свічки. Стіл був застелений скатертю. За столом сиділа Одарка поруч з мірошником з панського млина. Ярина сиділа кінець стола, а проти неї на ослоні сидів писар з контори. Другий писар грав на скрипці, а Олена подавала на стіл тарілки та полумиски. На столі стояла здорова миска вареників в маслі, тарілки з сметаною, молочна каша. Перед мірошником стояла пляшка горілки. Мірошник, здоровий, чорновусий та повновидий чоловік, наливав в чарку горілку і частував Одарку й Ярину.

Василина ввійшла в хату і не знала, де стати, де сісти.

— Здорова була, чорнобрива! — гукнув з-за стола мірошник.— А ходи до нас, та сідай коло нас, та випий з нами по чарці.

Василина стояла серед хати і не знала, куди притулитись.

— Це якась горда та пишна,— обізвався писар.— Просимо вечеряти!

— Вечеряйте на здоров’я, спасибі! — несміливо обізвалась Василина.

— Та сідай-бо, Василино, не будь така пишна,— сказала Ярина і трохи посунулась.

Василина сіла коло стола і не знала, чи їсти, чи не їсти. Писар накидав вареників в тарілку і поставив перед Василиною.

— Потривай-бо, пане писарю! Треба ж почастувати дівчину,— сказав мірошник, подаючи Василині чарку горілки.

Василині було чогось сором. Вона одхилила лице і затулилась рукавом.

— Бач, як одвертається! А якби я був молодий, то, може б, прихилилась до мене,— сказав мірошник.

— Та випий-бо, коли тебе просять,— обізвалась з-за стола Одарка,— оце, яка ти справді пишна!

— Та спасибі, я не п’ю горілки,-сказала Василина,

— Знаю я, як дівчата не п’ють! При людях не можна, а за дверима, та ще з хлопцями, то й можна,— сказав мірошник.

— Випий, Василино, а то ще викажеш на нас,— сказала Олена.

Василина взяла чарку, притулила її до губів і випила півчарки. Міцна горілка запекла в роті, як вогонь. Молода дівчина закашлялась. Всі засміялись.

— Ого-го! Видно, що первістка,— загуркотів мірошник, як млинове колесо.— Ану, хильни ще раз так, щоб було видно дно.

Всі причепились до Василини. Вона й справді хильнула до дна, і в неї одразу заморочилась голова, а на душі стало чогось так весело, що вона голосно засміялась.

— Гі-гі-гі! Мати Каленика привела, та не скажу, як звуть,— загегав, як гуска, один писарчук і простяг руку, щоб поженихатись з Василиною. Василина так потягла писаря по руці ложкою, що він аж засичав.

— Та й легенька ж у тебе ручка! А ще й молода! Що ж то буде, як постарієшся?

Довго уся челядь пила й їла, а далі попилась і вийшла з-за стола.

— А поведи нас, Одарко, в панські покої,— намагався мірошник.

— Ой, боюся! Часом панич приїде,— сказала Одарка.

— А як приїде, то ми повтікаємо,— сказав писар,— ходім та пограймо на тому фортуплясі, а ви, молодиці, потанцюєте.

— А справді ходім,— закричали молодиці.

Молодиці забрали свічки і повели гостей в покої. Писарець сів за фортеп’ян і вдарив по клавішах. Старі клавіші засичали, як гусаки. Струни задзвеніли, як на цимбалах. П’яний писарець не грав, а просто бив дрібно кулаками по клавішах, де влучав. Молодиці пішли по залі козачка. Мірошник вивернувся на широкій старомодній канапі і вилупив п’яні баньки на молодиць. В залі піднялася курява. Струни під кулаками в писаря аж стогнали, аж квакали, а молодиці гацали по хаті, неначе де-небудь в шинку.

— Та й добре лежати на цьому сучого сина ліжку! — гукнув мірошник і простягся на всю довжину канапи, як гора. — Здається, лежав би тут до самої смерті.

Одарка дуріла без міри, вискочила на канапу і почала вибивати тропака. Василину розібрала горілка. На неї найшла охота до танців. Ярина вхопила її за руку і потягла в танець.

— Ото грає панський обрік в бісових молодицях,— сказав мірошник, дивлячись на танці й скоки. Надворі забрехали собаки. На улиці щось загуркотіло. Мірошник як опечений скочив з канапи. Одарка скочила з

канапи на поміст так легенько, що трохи не проломила дощок, віко од фортеп’яна стукнуло. Писарець одчинив вікно і плигнув через вікно в садок; за ним плигнув другий писар, а мірошник, зовсім п’яний, зав’яз у вікні, зачепившись ногою за одвірок, та й полетів сторч у квітки. Одарка зачинила вікно й кинулась в пекарню. Миски з варениками, тарілки, пляшки, все неначе летіло на крилах з стола під піч, під лавку. Один полумисок з варениками не потрапив утекти під лавку та вскочив у помийницю. Ситі вареники здивувались, що недавно плавали з головою в маслі, а це чогось опинились в помиях.

Василина перелякалась навіки, хапала все з стола і ховала під лавку, разом з полумиском стягла з стола скатерть і всунула в піч. Перелякана пляшка горілки скочила з стола слідком за скатеркою і покотилась по землі. На лаві зосталась писарева скрипка. Ярина вхопила її, бігала з нею по хаті, не знала, де її діти, а далі всунула в грубу в попіл.

— Борони боже, Василино! Не признавайся паничеві, бо буде нам, буде й тобі,— сказала Одарка.

Василина зблідла, як смерть, стояла, згорнувши руки, і трусилась. Вона вперве на віку вплуталась в лихо проти своєї волі і трохи не плакала.

Заскрипіли сінешні двері, затупотіли в сінях люди. Одарка вхопила свічку і вийшла в сіни. Ястшембський пішов до покоїв.

— Пхе! Що це так смердить в покоях? Чи тютюн, чи оселедці? Поодчиняй, Одарко, вікна! — сказав панич.

Одарка поодчиняла всі вікна, тільки боялась одчинити те вікно, через котре повискакували писарі з мірошником.

— Поодчиняй усі вікна, бо там позаду їдуть гості,— сказав Ястшембський.

Незабаром у дворі знов загуркотіла бричка і в покої ввійшли близькі сусіди Ястшембського, молоді паничі з дрібних дідичів, пан Хшановський та пан Прушинський.

Ястшембський похвалився їм, що знайшов собі таку дівчину-красуню, за яку ні в казках не сказати, ні пером написати. Молоді паничі зумисне приїхали подивитись на Василину. Вони жили в батьків і часто приїжджали до одинокого Ястшембського подуріти на волі.

В залі засвітили свічки. Молоді паничі позапалювали цигари, балакали та свистіли, ходячи по хаті.

Молодиці повбігали в гостинну за ділом і без діла і вештались по покоях. Паничі жартували з ними та женихались.

— А де ж, пане Ястшембський, твоя Василина? Може, спить, зачарована в якомусь палаці серед густого лісу? — питали паничі в Ястшембського.— Чи не можна часом її розбудити.

— Одарко! Поклич мерщій сюди Василину,— сказав пан Ястшембський.

Одарка пішла до пекарні і покликала Василину. Василина не хотіла йти й опиналась.

— Та йди-бо! — штовхала її Одарка.— Чого ти боїшся? Хіба вони тебе з’їдять, чи що.

Одарка упхнула Василину в залу. Василина стала коло порога.

Хшановський взяв свічку, підійшов до Василини тихесенько, як кіт до миші, і присвітив до її лиця. Василина обернула лице до стіни і затулилась рукавом.

— Та не соромтесь-бо, оберніться до мене! Оце які ви соромливі! — жартував Хшановський та все одтягував Ва-силинину руку за рукав.

З-під білого рукава блиснули дві чорні брови, як дві веселки, і пара чудових очей.

— Гарна, гарна дівчина, та тільки бриклива,— говорив панич, та все одтягував Василинину руку за рукав.

— Одчепіться! Бо як дам, то й перекинетесь! — крикнула дико Василина.

В Василини ще й досі гуло в голові од чарки горілки. Вона махнула на панича рукою і зачепила його рукавом по лиці. Ще зроду Василина не бачила такого недоладного лиця, яке мав молодий Хшановський. Перед нею стояв молодий панич, високий, як очеретина, тонкий, як дошка, з маленькою головою, з довгеньким лицем, таким блідим та жовтим, як у слабої панни. Бліді рожеві губи були тонесенькі. З-під тонких руденьких брів насилу були примітні ясно-сірі очі, такі сірі, неначе Хшановський був зовсім без очей. Над губами стриміли, неначе позасмоктувані, маленькі вусики, а руденька рідка борідка розділялася на два довгі клиночки і вся світилась наскрізь. Через бороду було видно всі щелепи й підборіддя і навіть комірчики. Василині чомусь здалося, що то стояла на задніх лапах миша, на котрій облізла шерсть. Лице у Хшановського так світилося, неначе було налите водою. Василина глянула йому в вічі і навіть трохи злякалась. Для неї чогось здалося, що то нечиста сила.

Не встигла Василина одвести очі од Хшановського, а до неї приступив з свічкою пан Прушинський, вже не дуже молодий панич, здоровий, широкоплечий, з великою головою, з цілою гривою міцного волосся на голові, з розкішними чорними бровами на високому лобі. Все його лице дихало силою, мужньою красою.

— А чого це ти ховаєшся од нас? Чи спатки хочеш, чи їстоньки? — сказав пан Прушинський і повернув Василину до себе лицем.

Василина вже не мала сили одмахуватись. Паничі оглядали бідну дівчину, курячи цигари і пускаючи дим на її лице.

— Одарко! Ти б нам подала чого закусити! — гукнув Ястшембський.

— То дайте ключі од комори,— сказала Одарка.

Через годину в гостинній на столі стояли ті вареники,

що неподоїдали писарі з мірошником, шинка, оселедці, стояли пляшки з горілкою та винами. Кругом стола вилися молоді гарні молодиці, а Василина все стояла в куточку, обернувшись до стіни. Прушинський лежав на канапі і пускав з рота дим в стелю рядком дрібних кружків; Хшановський лежав в кріслі, задравши тонкі, як палички, ноги на спинку стільця, а Ястшембський сидів верхи на стільці.

— За те, що ви мене ждали та спати не лягали, нате вам, молодиці, по чарці,— сказав Ястшембський.

Одарка підійшла до стола і, регочучись на весь рот, випила чарку до дна. Після неї випила Ярина.

— А йди, Василино, на й тобі чарку,— гукнув Ястшембський.

— Не хочу, не піду,— сказала Василина, надувши губи, як мала дитина,— я не п’ю горілки.

— Я Василині сам понесу, та ще й вина,— сказав Хшановський тонким дівоцьким голосом, наливши чарку вина і подаючи Василині.

Василина не хотіла брати в руки чарки та все одвертала голову.

— Та йди-бо, Василино! Оце яка чудна! — сказала Ярина і потягла Василину за руку до стола.

— Пий, Василино! — сказав Хшановський.

— Я од вас зроду-віку не візьму чарки,— сказала Василина різким голосом.

Всі засміялись.

— Ну, то випий од мене — сказав Яcтшембський і подав Василині чарку з вином.

Василина взяла чарку і покуштувала. Вино було добре й солодке. Василина незчулась, як вихилила всю чарку до дна.

Паничі й молодиці зареготались.

— А що? Добре вино? Ану, ще випий од мене! — обізвався Прушинський і знов налив і подав Василині чарку вина.

Василина взяла чарку й випила.

— Е! Бачте, які ви! — обізвалась Ярина.— Як мене, то й не частуєте вином.

— Бо ти вже підтопталась. Ти вже баба,— сказав Прушинський.

— Яка ж я баба? Хіба я вам пупа різала,— сказала зобижена Ярина.

Ще довгенько паничі пили, й закушували, та жартували з молодицями, а далі сіли грати в карти.

Тим часом молодиці пішли в садок і познаходили поховані в бур’яні клунки з борошном, з крупами, з пшоном, салом і всяким панським добром. Вони поодносили мішки — хто до тітки, хто до матері.

Посесорове добро точилось, як через решето. А паничі все пили, та курили, та грали в карти, доки не розвиднілось надворі, і тільки світом пороз’їжджались додому.

Ястшембський ліг в постіль, курив цигарку, а його думка чогось вертілась коло Василини. Він її неначе бачив перед дзеркалом, всю облиту вечірнім сонцем, всю в квітках, в стрічках, в червоному сяєві кругом її чудового лиця, кругом тонкого стану. Він багато звів з розуму дівчат, багато любив паннів, та ні одна панна не вразила так глибоко його серця, як Василина. Він почутив в своїй душі щиру, правдиву любов.

Сільська краса, чесність, навіть дикість — все подобалось Ястшембському в Василині.

"Чи не оженитись мені з нею? Але чи любить вона мене? Може, вона мене ненавидить, як усі мужички, й тільки любить мої гроші, гарні убори, червоні чоботи та квітки... А що, якби я оженився з нею?" — подумав Ястшембський і зареготався на всю кімнату.

— Ото було б диво! А багата жінка? А гроші? А Варшава або Київ? А що скаже рідня, що скажуть тітки? Що скажуть сусіди? Ну, це вдрав би штуку! Не знати що лізе в голову, та й годі! — сказав Ястшембський й з тими словами закутався в укривало й заснув міцним-міцним сном.

Другого дня Ястшембський ввійшов в залу й одчинив вікно в садок. Під вікном були витолочені всі квітки, а кущі оргинії лежали при землі поламані. По грядках на квітках було видно широкі сліди.

— Одарко! — гукнув він в пекарню.— Хто це витолочив квітки? Який це чорт понапускав товару в садок? Чи ти ба, що то на квітках!

— Може, вночі перескочила через тин товаряка. Це, мабуть, погоничі не зачинили звечора воріт. Оце лишенько моє! Та тут качалась, мабуть, і не одна товаряка! — бідкалась Одарка, заглядаючи через вікно в садок.

Ястшембський посипав чортами та бісами, як простий мужик. Досталося й Одарці, її батькові й матері, погоничам, наймичкам, з усім їх родом і кодлом. Ястшембський пішов по дворі, заглянув в хату для челяді, вилаяв в батька в матір усіх наймитів і, вернувшись до покоїв, звелів Василині подавати самовар.

Василина принесла самовар й поставила на столі перед Ястшембським. Ястшембський сидів за столом, спершись ліктем на подушку, й курив цигару. Він був в сорочці, в червоному шлафроці й в туфлях, вишитих квітками. Василина глянула на його гарне лице, на густе розкидане волосся на голові, на довгі м’які вуса, на повну білу шию, на міцні, здорові груди й спахнула. Неприбраний, непричесаний, розхристаний Ястшембський здався Василині ще кращим.

— Що ж ти, Василино, не нудьгуєш за своєю Комарівкою? — спитав ласкаво панич.

— Ні, не скучаю,— ледве обізвалась Василина, насилу піднявши довгі вії.

— Подивись же на мене! Чого ти дивишся у землю, неначе що загубила? — сказав панич.

Василина проти волі підняла віка й одслонила чудові круглі, веселі очі. Ястшембський вхопив її однією рукою за шию й поцілував в око.

— Які в тебе, Василино, очі! Які брови! Де ти взяла такі чудові карі очі?

— У комарівських садках знайшла,— сказала Василина й вже не пручалась.

— От тепер ти стала гарна дівчина: вже не брикаєшся. Як будеш мене любити, то я привезу тобі з Києва таких квіток та золотих стрічок, яких ти зроду не бачила. Чи любиш мене, га? — спитав панич в Василини, ласкаво заглядаючи їй в вічі.

Василина стояла перед ним, як дитина, з спущеними віками, з похиленою головою.

Ястшембський пригорнув Василину й поцілував в губи. М’які пахучі губи впекли її, неначе огонь...

III

Василина оговталась, привикла до села, привикла до двору й почувала, що полюбила панича.

Раз, в неділю, надвечір, Василина вийшла погуляти, пішла понад ставком й дійшла до млина. Через греблю йшов Василь Кравченко, накинувши чорну свиту на одно плече. Василина почала вже забувати за його. Вона несподівано вгляділа його й не знала, чи йти далі, чи вернутись.

Василь приступив до неї, поздоровкався й пішов поруч з нею. Вони перейшли через греблю, повернули поза млином й пішли попід вербами. По зеленому лузі вилася маленька течія, стікаючи з лотоків. Верби й

лози росли над тихою течією по обидва боки й прикривали її густим гіллям.

Василь став над самою водою під вербою. Василина й собі стала. Вони й досі не промовили між собою ні одного слова.

— Василино, що ж буде з нашого кохання? Скільки раз я підходив під панський двір, виглядав тебе, а ти до мене ні разу не вийшла. Чи не дурно я топчу стежку до тебе? — сказав Василь.

Василина мовчала, спустивши очі додолу. Василеві здалося, що з неба впали найкращі зорі й десь погасли в хмарах.

— Василино, серце моє! Згадай, як ми кохались під тим кучерявим дубом.

Василина мовчала й думала. Її лице було невеселе. "Чого в його стало таке плисковате лице, чого він став не такий гарний, як був колись весною. Ні, вже я його зовсім перестала любити",— думала Василина й все мовчала.

— Чого ж ти, Василино, мовчиш? Промов до мене хоч словечко, моє серце. Чи слати до тебе старостів, чи ні?

— Я й сама не знаю,— насилу промовила Василина.

— Може, ти полюбила кого, може, тебе з розуму зводить наш панич? — спитав Василь.

Перед Василиною, як з землі, виріс панич, високий, плечистий, з рум’яними щоками, з повною шиєю. Вона неначе почутила на своїх щоках м’які, як шовк, пахучі вуса, почула чудові гарячі уста й заплакала.

— Не плач, нерозсудлива дівчино! Покинь пана та вертайся додому. Ти не знаєш, що то за люди паничі. Коли не знаєш, то розпитай людей. Панич тебе зведе з розуму і прожене з свого дому, як прогнав вже не одну дурну дівчину.

— Ні, панич цього не зробить зо мною.

— А ти йому ймеш віри… Не суши мене, Василино; скажи мені щиру правду, чи слати до тебе старостів, чи ні?

Молода дівчина вгадала душею, як вгадують малі діти, що Василь каже правду, й злякалась. Вона зрозуміла, що настала така хвилина для неї, коли вона або повинна занапастити свій довгий вік, або спасти себе од якогось великого горя.

— Василино, серце моє, голубко моя! Скажи мені, що маєш на душі? Не муч мене. Чи любиш мене вірно, чи з мене смієшся?

— Нащо мені з тебе сміятись… коли я тебе вже не…

Василина не мала сили вимовити одного слова. Вона згадала чудові пишні вечори та ночі під лісом, під кучерявим дубом, згадала своє кохання, пахуче, як весною садки.

— Стережись, Василино! Колись згадаєш мої слова. Я ж тебе люблю й ладен за тебе душу оддати. Ти полюбила панича?

Василина мовчала й голову схилила на груди. В її душі неначе схопилась буря, неначе над вербами загримів грім, заблискала блискавка й насунулись чорні хмари. Їй здалось, що вона стоїть над шумом, на хисткій кладці: або йти й топитись, або вертатись назад.

— Ти полюбила панича? — крикнув не своїм голосом Василь.

Василина прокинулась, як од сну, й вся затрусилась. Для неї здалося, що вода клекоче під ногами, риє берег й от-от знесе її під кручу. Вона простягла руку, щоб ухопитись, й справді вхопилась за вербову гілку.

— Будь же ти тричі проклята на ввесь свій вік,— крикнув Василь, піднявши кулаки вгору над самою Василининою головою.

Василь скочив через вузьку річечку й пішов між вербами. Василина неначе прокинулась од страшного сну й кинулась вслід за ним. Червоний чобіт став на самий берег і пірнув у воду. Вона не мала сили перескочити через воду й спинилась на березі. Вона вся дрижала, неначе під нею пірнула хистка кладка й вона потопає в кипучій воді.

А Василь ішов і не обертався. Між зеленими вербами тільки білів його солом’яний бриль. Василина серцем почувала, що то втекло од неї щастя дівчини, жінки, матері, щастя української селянки, що вона ступила на якусь дуже небезпечну стежку.

Василя стало не видно; не чуть було й шелесту трави та вербового гілля. Надворі вже смеркалось. Між вербами стало тихо й поночі. Василині здалося, що вона десь заблудилась вночі в темному лісі, блукає між деревом й не може ніяк знайти стежки. Тиха вода лилася через її чобіт. Од млинових коліс почувся далекий шум. Василина почула той шум, почула, що їй холодно в ногу, й опам’яталась. Вона вийшла на шлях, пішла греблею, а важка дума, як камінь, давила її серце.

Василина вернулась у двір і вгляділа на ганку Ястшембського. Вона глянула на його лице й неначе ожила.

"Серце моє, ясний місяцю! — подумала Василина, дивлячись на його. — Як я тебе люблю! Я за тебе ладна оддати свою душу".

Минула ніч. Вранці наймички й наймити повиходили на двір і побачили, що панські ворота вимазані дьогтем, а на воротях стримить на палиці сніпок. Скрізь понад шляхом тин був розкиданий. Хтось на городі повиривав усю квасолю, гарбузи, повиносив на шлях й поскладав на здорові купи. Всі висадки були витолочені, неначе по їх качались коні, а морква, буряки валялись скрізь по шляху, по грядках. Під самими вікнами в Ястшембського лежала на клумбах повиривана з корінням оргинія.

Наймити ходили, мовчки, оглядали шкоду й тільки прицмокували. Повибігали наймички й наробили гвалту на ввесь город. Одарка проклинала всіх парубків, лаяла наймитів, ходила по спустошених грядках й тільки руки ламала. Ні один наймит не схотів знімати з воріт віхи, доки не прибігла Ярина й не скинула її.

На той гвалт вийшов Ястшембський. Одарка та Ярина розказали йому про шкоду на городі. Ястшембський позіхнув на ввесь рот, махнув рукою і сказав:

— А котра це з вас, молодиці, винна? Чи Одарка, чи Ярина?

— Василина, скажіть лучче,— обізвалась з злістю Одарка,— доки її не було в дворі, дотий й лиха не було.

— Нічого, нічого. Діждемо літа, насадимо гарбузів. Буде чим вітати мірошника,— сказав Ястшембський до Одарки.

Одарка прикусила язика й замовкла.

Хто зробив шкоду, за те ніхто не дізнався. Про те знала одна Василина. Од того часу вона почала стерегтися Василя Кравченка.

Незабаром, восени, Ястшембський поїхав у Київ й навіз Василині гостинців: вінків на голову з рож, перемішаних з золотими та срібними

квітками, поробленими з парчових стрічок, широких червоних та зелених стрічок, матерії на керсет з шовковими червоними квітками, ще й нові червоні чоботи. Василина жила в панському дворі, як у раї.

— Чи любиш тепер мене, Василино? — спитав її Ястшембський.

— Люблю більше, як батька, як матір, хоч би ви й не купували мені гостинців,— сказала Василина.

Настала зима. Випав великий сніг. Почалась надворі завірюха. Ястшембський нудився в своїх покоях, частенько їздив до сусід в гості, їздив з сусідами на влови, але все-таки його брала нудьга. Сільське життя давило його в зимній час, як лиха година.

Раз зимою сусіди паничі намоглися до Ястшембського на дикий бал.

— Пане Ястшембський! Наші вельможні панни такі манірні, такі тонні та скучні! Попроси нас ще до своїх одалісок на дикий бал,— просили Ястшембського веселі паничі Хшановський, Прушинський та Мошицький.

— Добре, приїжджайте в суботу ввечері. Я не звелю нікого приймати. Розказуйте всім, що я виїхав до Києва,— сказав Ястшембський.

Настала субота. До Ястшембського поз’їздились молоді паничі. Приїхав Хшановський парою чудових коней в критих санках, приїхав Прушинський. Він по дорозі заїхав до Мошицького й взяв його з собою.

Настав вечір. Ястшембський звелів наймитові зачинити браму й ніяких гостей не пускати в двір, а якби ще хто приїхав, то звелів сказати, що панич поїхав до Києва й швидко не приїде.

Надворі пішов сніг, піднявся вітер. Метелиця засипала землю снігом, як піском. Вітер піднімався зверху, падав вниз й неначе лизав язиками по снігу, по хатах, по садках і заносив усе дрібним снігом.

А в покоях в Ястшембського було тепло, тихо та ясно. На стінах горіли канделябри, на столах палали лампи. На столі стояв блискучий самовар. Весь стіл був заставлений гарною посудою, паляничками, бубличками, кренделями, варенням, коробками тютюну, дорогих цигар. Стовп гарячого пару виривався з-під покришки самовара й бив вгору під саму стелю.

Чотири паничі в дуже вольних позах то сиділи, то лежали кругом стола, курили цигари, пили чай та закушували. Василина наливала чай. Вона була в стрічках, в розкішному вінку з червоних та жовтих рож з золотими осередками. Над самим лобом блищав рядок квіток з парчових золотих та срібних стьожок. Тонка біла сорочка була чудово вишита од плечей до самих ліктів. Шия гнулась од намиста й дукачів. Розкішні довгі стрічки вкривали її плечі й спину й спадали до пояса. Василина стала повніша на виду, стала біла та рум’яна. Чудові веселі очі горіли вогнем. Чорні брови, як шовкові шнурки, стали ще ясніші, ще чорніші на білому лобі.

По покоях вештались Одарка, Ярина та Олена, гарно зав’язані здоровими хустками, в нових юбках та в червоних чоботях. Одна подавала сухарці, друга накладала варення, третя никала з кутка в куток без жодного діла. Всі вони знали, що паничі люблять, щоб коло їх вештались гарні молодиці та дівчата.

Паничі голосно розмовляли, змагались, реготались, жартували з молодицями та курили цигари. Кругом стола йшов угору дим, неначе хто на столі розіклав курево од комарів та мошки.

— Василино! Поналивай нам ще по стаканові чаю,— сказав Ястшембський.

Василина приступила до столу, позакачувала рукави і почала наливати чай. На її невеличких пальцях заблищали срібні та мідні персні.

— Де ти, пане Ястшембський, достав собі таку паву? — спитав Хшановський в хазяїна.

— Не далі як у Комарівці,— обізвався з-за стола Ястшембський.

— Та й гарна ж ти, Василино,— сказав Хшановський, заглядаючи Василині в вічі,— ану, підведи очі вгору! А які в неї бровенята! Неначе хто намалював на папері! Чи ти знаєш, Василино, що ти гарна?

— Як для кого. Для вас, може, й гарна, а для кого іншого, то, може, й негарна,— сказала Василина сміливо, але вже без крику й без дикості.

— Ану, подивися на мене,— промовив по другу руку Василини Мошицький, панок, схожий на Хшановського, зовсім полинялий, хоч і молодий, з дівчачим, блідим та сухим лицем, з ріденькою гострою рудою борідкою.

Василина глянула на його й одвернулась. Мошицький був такий гидкий для неї, що вона аж іздригнулась. Українські селяни якраз в такій постаті бачать дідьків під греблею.

— Чого ж ти одвертаєшся од мене? Хіба я тобі не сподобний, чи що? — спитав її солоденьким жіноцьким голосом Мошицький і здушив її за лікоть.

Василина легенько одвела його руку набік.

— Ой лишенько! Через вас я розлила чай на скатерть,— сказала Василина дзвінким, як кришталь, голосом.

— Та й голосок же в тебе! Може, ти нам заспіваєш? — спитав пан Хшановський.

— Оце, не мала б чого робити, та співала,— сказала Василина.

— Я не дуже люблю їх співи,— обізвався Прушинський.-Одарко! Ходи, лишень, сюди ближче! Чого ти ховаєшся по закутках?..

Одарка наблизилась до столу.

— Чи ти вмієш танцювати? — спитав її Прушинський.— От я люблю, як дівчата й молодиці танцюють. Ану, Одарко, потанцюй, а я подивлюсь.

— А з ким же я буду танцювати? Хіба з вами,— сказала Одарка.

— А з Яриною. Ярино, Олено! Чого це ви ходите по хаті без роботи? Ану, до танців,— гукнув Прушинський.

— Якби по чарці, а після чарки музики, то я хоч би й зараз танцювала,— сказала Одарка, котру вже брала охота до веселої розваги.

— Потривай, ось я вип’ю чай, то я тобі й заграю, аби тільки танцювала,— сказав Хшановський.

— Не бійсь, якби з хлопцями, то так би гацали козачка, що аж хата трусилася б! Одарко! Чи ти любиш хлопців? — спитав Прушинський.

— А чом же? Аби тільки були гарні,— сказала Одарка.

— А яких ти більше любиш, чи чорнявих, чи білявих? — спитав Прушинський.

— Чорнявих, таких, як ви,— сміливо сказала Одарка.

— Он як! — крикнув Прушинський і вхопив Одарку за руку.

Одарка засміялась і заверещала.

— Ой лишечко! Ще й намисто на мені порвете. Гетьте, йдіть собі до паннів,— заверещала Одарка.

Прушинський вхопив Одарку за руки й здушив з усієї сили. Одарка закричала на всю хату.

— Їй же богу, оця компанія подобається мені більш, ніж компанія наших, дуже вже звичайних, аж пісних паннів; там все на пундиках та на цукерках, а тут схочеш — вщипнеш, як тобі уподобно,— сказав Прушинський й з тими словами вщипнув Василину за руку.

— Я цього не люблю! Нехай мене той займає, хто кохання в серці має,— сказала сердито Василина.

— Але ти сердита, як я бачу,— сказав Прушинський.

Василина надула губи, крутнулась назад і пішла в куток. За нею слідком погнались чотири пари паничівських очей. Василина повернулась назад, перейшла залу од кутка до кутка помаленьку, як походжають по горницях панни, й перейшла з такою грацією, з такою повагою до себе, якій позавидували б панни.

— Пане Яструшембський! Розвороши як-небудь Василину, щоб вона потанцювала,— просив Хшановський.

— Треба дати молодицям по чарці, щоб у їх трохи заморочилась голова,— сказав Ястшембський і звелів Ярині подати пляшку з горілкою й другу з вишнівкою.

— Ану, молодиці, по чарці, може, будете веселіші! — гукнув Ястшембський.

— Я до того торгу й пішки,— обізвалась Одарка.

— Напиймося хоча тут, бо на тім світі не дадуть,— затягла й собі Ярина.

Передніше випили по чарці паничі й закусили, а за паничами ковтнули по чарці молодиці. Ястшембський налив Василині вишнівки. Василина запишалась, закопилила губи й випила півчарки, втираючи губи хусткою. Чарка пішла за чаркою. В кінець усього Василина хильнула повну чарку горілки до самого дна.

Мошицький сів за фортеп’ян й заграв козачка.

Старий фортеп’ян зашипів, заклацав поодбиваними клавішами, як вовк зубами, але все-таки Мошицький виволік з його мелодію до танців. Одарка не втерпіла й пішла дріботіти козачка. Проти неї стала Ярина. Скінчила дрібушки Одарка, а проти неї, неначе посипала дрібним горохом, Ярина. Одарку взяла зависність. Вона взялась у боки, підвела голову угору, підняла лице до стелі й вдарила тропака так дрібно, що аж склянки на столі задзвеніли. Вона тричі перекрутилась сама, вхопила Ярину за плечі й з нею ще тричі перекрутилась.

— Василино! Та йди-бо! Чого це ти соромишся! — гукнула Одарка до Василини й потягла її за руку.

Василині давно вже хотілось танцювати, та вона сама якось не сміла виступити перед паничами. Тепер вона не втерпіла. В неї закрутилась

голова. Музики, дим од тютюну, паничівські очі й брови — все вдарило разом по її нервах, неначе смичок по натягнутих струнах. Вона взялась пальцями за червоний хвартушок, трошки підняла його й пішла в танець. Червоні чоботи неначе літали по помості, не черкались об землю. Дрібно миготіли ноги, зливаючись в червоний світ блискучими іскряними скалками. Рівно перейшла Василина залу дрібушками. Тонкий стан не зігнувся ні на одну кришку. Плечі неначе пливли тихо. Василина держала голову гордо угору й разом з тим пишалась, спустивши очі додолу. Вінок з червоних та жовтих рож на голові не поворушився ні одним листочком. Вінок з золотих квіток, перемішаних з сріблом, чудово блищав на чорних косах над самим чистим блискучим високим лобом і кидав золотий світ на високі чорні брови, на чудові щоки. Василина розгорілась. Одступаючи назад від Одарки, вона блиснула очима, неначе посипала по хаті іскрами. Золоті квітки на голові затрусились. З них неначе закрапала золота роса на лице, на гарячі щоки. Василина легенько нагнула голову, швидко підвела її, ще раз блиснула очима й почала перекручуватись. Ціла хмара довгих стрічок посипалась з спини на плечі, на груди, на руки. Здавалось, ніби вона заплуталась у легенькій хмарі з широких стрічок і ніяк не могла з них виплутатись. Широкі стрічки, як павутиння, обсипали її лице, обкручувались кругом тонкої шиї, падали на намисто, на дукачі й знов злітали, як метелики, й сідали на голові, хапались за плечі, липли до стану, обкручувались кругом рук червоними, зеленими гадюками. Василина вся палала. Її щоки горіли. Серед хмар густого диму вона здавалась чимсь кращим, ніж проста дівчина. Здавалось, вона літала десь високо у синіх хмарах, вилася на повітрі у небі, а легкий вітер грався її стрічками та квітками...

Ястшембського розібрало. Він не втерпів, схопився з канапи й побіг до Василини, пританцьовуючи на ході зовсім по-парубоцькому, щоб вхопити її й пригорнути до себе... Щось рипнуло сінешніми дверми й вкотилось у прихожу, як копиця; за першою копицею всунулась в двері друга копиця. Обидві постаті були й справді схожі на копиці сіна вночі серед степу, зверху притрушені снігом. Вони стояли, як неживі, й повитріщали очі в двері, одчинені в залу...

То були дві тітки пана Ястшембського, старі панни. Старша звалась Ядвіга, а менша Юзефа. Ядвізі стукнуло сорок п’ять років, а Юзефі минуло тридцять. Вони зібрались їхати в Богуслав до костьолу, думали заїхати туди завидна й переночувать у своєї приятельки, але їх захопила в дорозі завірюха. Дорогу зовсім замело. Погонич збився з шляху, довго блукав по чистому полі, насилу знайшов шлях, і панни завернули на ніч до свого небожа в Журавку.

Ястшембський звелів наймитові Микиті заперти браму й нікого не пускать у двір; але Микита зрозумів так його слова, щоб не пускати тільки чужих. Він давно знав паничєвих тіток і був ладен одперти перед ними панські комори й льохи, не тільки ворота. Санки тихенько всунулись у двір.

А дикий бал саме розгорівся. Василина причарувала всіх танцями. Всі паничі стояли й роти пороззявляли. Василина крутилась по хаті з Одаркою, побравшись навхрест руками, то знов розходилась, з нею й тихо переходила залу дрібушками.

Ястшембський затупотів закаблуками слідком за Васи-линою. Тоненький Хшановський й собі розохотився й став пританцьовувать, стоячи серед хати. Дим стояв у залі, хоч сокиру вішай. Ясний світ лився од свічок й світив на балет.

Ядвіга й Юзефа ввійшли в прихожу, заглянули в залу і ніяк не могли розібрати, що то воно діється в залі в небожа. Вони вгляділи серед зали Василину, як паву, вбрану в стрічки та квітки; вгляділи Одарку, Ярину й Олену. Всі чотири танцювали по залі та крутились. Обом паннам здалося, що Ястшембського нема дома, що слуги поналазили у покої й танцюють з погоничами. Коли зирк! Проти Василини виступає Ястшембський і тупотить закаблуками, а там далі виплила з туману пишна постать Прушинського, а коло стола танцює тоненькими козиними ніжками пан Хшановський...

Тітки пороззявляли роти. Вони полякались. В них розум був такий темний, як і в сільських бабів. Їм здалось, що по степу водила їх нечиста сила й завела до себе на бал у якісь нетрі; здалось, що то танцюють не дівчата, не молодиці, не паничі, а чорти, поперекидавшись людьми. В Ядвіги й в Юзефи похололо в душі. Вони думали, що дідьки прискочать до них, потягнуть у танець, що вони будуть танцювати до світу, а як тільки півні заспівають,— і покої, і світло, і люди щезнуть, і вони зостануться у болоті серед лісу.

— Пресвята діво Маріє! — промовила Ядвіга й перехрестилась.

— Во ім’я отця й сина й святого духа! На віки віков, амінь,— перехрестилась Юзефа.

А покої й люди не щезали. Василина пливла по залі, як хмара серед неба, обзолочена світом сонця, Одарка крутилась з Яриною, побравшись за плечі руками, а за фортеп’яном сидів пан Мошицький і грав: "І шумить, і гуде, дрібен дощик іде!"

Ядвіга здалека дивилась через двері, а далі насмілилась, підступила ближче й заглянула через поріг, висунувши в залу закутану голову.

Перший вглядів її Мошицький. Він сидів за фортеп’яном якраз проти дверей, вглядів якусь чорну копицю, зверху перев’язану білим перевеслом, крикнув і перестав грати.

Всі перестали танцювати й обернулись до дверей. В дверях стояло щось широке й чорне, за ним щось друге, ще ширше й чорніше. Обидві постаті були дуже схожі на черниць у широких мантіях та клобуках.

— Який чорт впустив оцих черниць! — крикнув з злістю Ястшембський.— Чого вам тут треба! Хазяїна нема дома. Заїжджайте собі на ніч до попа або у шинок.

Ястшембський думав, що то вшелепались черниці, що збирають на монастир.

— Стасю, що це таке! — гукнула Ядвіга.

— Стасю, що це у тебе за бал! — крикнула Юзефа.

Якби з ями встали батько й мати Ястшембського і прийшли до його в гості, він не злякався б так, як злякався своїх тіток. В його затрусились ноги й руки. Він зблід, потім почервонів, потім знов зблід, хотів щось говорити,— язик не повертався в роті-, хотів рушити з місця, ноги не слухали його. Він стояв, як стовп, й дивився на дві чорні постаті з білими перевеслами на лобах.

— Ой, гвалт! Приїхали Ястшембського тітки,— запищав Хшановський до Прушинського і торкнув його ліктем.

— Чи не прокляті тобі відьми! Й присурганились, неначе їм зумисне хто дав знати за наш бал,— сказав з злістю Прушинський.

Молодиці вгляділи тіток і зараз їх впізнали. Вони всі з переляку кинулись назад у двері й поховались у Ястшембського, кабінеті. Василина постояла, постояла, подивилась на старих паннів й собі вскочила у кабінет, ще й двері причинила. Кабінет був за залою. З його не можна було вийти до пекарні інакше як через залу.

Ястшембський опам’ятався, вхопив зі стола свічку й побіг у прихожу. Його міна була солодка й ласкава, а в душі він кляв тіток на всі заставки.

— Добрий вечір, мої кохані тітки! Ото спасибі вам, що ви заїхали до мене, а в мене гості, мої кохані, мої милі! — говорив Ястшембський, цмокаючи по кілька раз у руки тіток.

"А бодай вас був вовк поїв у лісі. Й притеребились прокляті відьми! Ще оце почнуть читати мені нотації",— думав Ястшембський, говорячи тіткам компліменти.

Другі паничі кинулись і собі у прихожу й почали розпаковувати паннів.

— І пан Прушинський тут! — закричали дзвінкими, але не дуже тонкими, горловими голосами старі панни,— Дуже раді, дуже раді, що побачились з вами так несподівано...

Обидві панни дуже любили Прушинського, вже дохо-джалого панича, але гарного, здорового й веселого. Кожна з них мала надію вийти за його заміж.

— Я неначе знав, що ви сьогодні заїдете до небожа! — сказав пан Прушинський.— Мені неначе янгол з неба говорив сьогодні цілий ранок: "Запрягай коні, Прушинський! Запрягай коні та їдь у Журавку". От я взяв та й приїхав. І не помилився.

Обидві панни ласкаво осміхнулись.

Паничі вчотирьох насилу порозвірчували старих кокеток. Вони були позавірчувані в шуби, в бурнуси, в кохти, в товсті хустки та хусточки, як єгипетські мумії. Паничі накидали цілу купу одежі, неначе в хаті роздяглось двадцять чоловіка мужиків. Панни порозв’язували білі хустки з лобів, потім порозв’язували здорові теплі хустки, потім менші чорні хустки і знов на їх лобах забіліли білі хусточки, а на шиях теплі та мохнаті боа. Ястшембський насилу постягав з їх оксамитові на лисах чоботи, а в тих чоботях були ще теплі черевики.

Незабаром одчинились двері, й погонич, обсипаний снігом, з відлогою на голові, насилу вліз, у двері з цілим оберемком скриньок, коробок, круглих, і довгих, і куценьких. Панни почали розглядати

коробки, лічити їх і не долічились двох паперових коробочок з рукавичками та стрічками.

— Кіндрате! Ти не все позабирав з санок; ще нема отакеньких двох маленьких коробочок: одна маленька, а друга малесенька!

— їй-богу, нема! Я всі санки витрусив,— обізвався Кіндрат, котрому ці коробки, як і самі лихі панни, кілком стриміли у душі.

— Не видумуй та йди пошукай. Може, де витрусив у сніг,— сказали панни.— Стасю! Піди, серце, та пошукай тих скриньок, бо з цими дурними наймитами тільки лиха наберешся.

Бідний Стась вискочив у однім сюртуці надвір. Метелиця вила, як собака. Сніг трусився з стріхи, наче сухий пісок. Стась з Кіндратом перегребли ввесь сніг кругом санок і не знайшли тих скриньок. Винесли з пекарні кочерги та ліхтарі, знов перегребли кочергами сухий сніг й таки знайшли білі коробочки. Стась трусився, як у пропасниці. Старі тітки подякували йому.

Тим часом паничі никали по залі в хмарах з тютюнового диму, а молодиці притаїлись у паничевому кабінеті й не знали, як звідтіль вискочити. Прушинський вскочив у темний кабінет, так що його не примітили панни, й почав зумисне виганяти молодиць та щипати їх. Молодиці бігали по темній кімнаті, неначе у піжмурки грали, а далі Одарка не видержала та й кинулась протовпом через залу й прихожу; за нею побігла Ярина, а далі Олена, а за Оленою — Василина. Всі були прибрані по-празниковому, а Василина аж сяла квітками та стрічками. Старі панни повитріщали на їх очі.

— Та й багато ж ти, серце Стасю, держиш наймичок,— сказала старша, панна Ядвіґа.

— Та ще й гарних! У тебе, серце Стасюню, не погані наймички, а ця дівчина, то просто на диво красуня,— обізвалась Юзефа, поглядаючи на паничів.

— Аж чотири! — неначе про себе сказала Ядвіга.

— Бо й кавалерів чотири,— якось проти волі вихопилась Юзефа й почервоніла до самих русих кіс.

— Дівчино! Вернися, лишень, сюди! — гукнула Ядвіга на Василину.

Василина вернулась з-за порога.

— Розклади зараз, таки зараз, вогонь та постав до вогню залізка, та вигладь нам сукні, а молодиці нехай скидають свої убори та заходжуються коло печі: треба зготувати гостям вечерю та...

— Нехай вам гладить сукні, хто схоче, а я не буду,— одрубала Василина.

Панни й Ястшембський повитріщали на Василину очі.

— Чом же ти не будеш гладить? — спитала Юзефа.

— Нехай Одарка чи Ярина вам гладять, а я вам не наймичка,— сказала Василина й зблідла на лиці.

Вона щиро любила Ястшембського, знала, що Ястшембський любить її, і вона вважала себе чимось вищим од простої наймички. Грубий тон старої панни обидив її.

— Не видумуй не знати чого! Скидай оті золоті квітки та стрічки та заходжуйся коло печі. Ти наймичка,— так і знай свою службу. Годі тобі

танцювати в покоях під фортеп’ян,— сказала із злістю стара панна, завидуючи красі простої мужички.

— Не ви, пані, купували мені ці золоті квітки та стрічки, не для вас я їх і скину,— сказала Василина, стоячи коло порога.

Ястшембський закипів, як окріп. Юзефа од злості веретенилась. І в тітки, й у небожа піднялась бурею шляхетська гордість. Ястшембський насилу вдержався, щоб не вдарити Василину по щоці.

Василина повернулась, гуркнула дверима й вийшла у пекарню.

— Серце Стасю! Що це за наймичка в тебе! — крикнула Ядвіга.— Нащо так розпустив оцих наймичок?

Стась стояв і мовчав.

Одарка і Ярина поскидали з себе празникову одежу й повбирались у буденну. Вони заходились коло печі варити вечерю. Василина впала на лаву, сперлась на стіл ліктем і неначе вмерла. Її бліде лице стало неначе зроблене з воску.

Чад од диму, од наливки закрутив її голову. Недавні танці, у которих нею милувались всі паничі, милувався коханий Стась, ще вище підняли її думку вгору. Білий лоб з високими бровами й тепер гордо піднімався вгору, обрамований золотими квітками та рожами. Василині хотілось танцювати й танцювати, слухати музики й ще танцювати до втоми. А тут приїхали противні старі панни, знущаються над нею, нагадують їй, що вона далеко стоїть од коханого Стася, що вона не більше, як проста наймичка.

Незабаром Ядвіга й Юзефа ввійшли у пекарню й почали розпоряджатись, як у себе дома. Вони звеліли нарізати курей, зварити суп, спекти печеню, а потім, після вечері, зробити для їх обох ванну.

Молодиці порались коло печі, а Василина сиділа коло столу, наче горда панія, й з злістю поглядала на паннів. Старі панни скоса поглядали на її чудові очі. Очі блищали, як у вовчиці. Панни боялись зачіпати Василину..

Закиркали кури під ножем. Запалало в печі. Молодиці носили відрами воду, наливали в казани, гріли окропи та кляли старий паннів: їм прийшлось покинути покої, перейти до печі, брести по снігу до бочки з водою, гріти окропи на ванну старим відьмам.

Старі панни закидали небожів кабінет валізами та скриньками, завішали усякими сукнями та капелюшами. Вони позачісувались, поприбирались в гарні сукні, в квітки та стрічки й повиходили до паничів. Паничі сиділи за столом у залі й курили цигари, смутно поглядаючи на старих паннів. Пляшки, чарки, молоді гарні молодиці щезли, й перед паничами, неначе якимсь чудом, стриміли дві старі панни.

Ядвіга була стара та суха, як опеньок. Довгий сухий ніс стримів, наче притика у возі. Юзефа була ще гарна з лиця, повновида, з довгими повними щоками, з довгим тонким носом; повне воло висіло на всю шию. Врівні з ними Хшановський та Мошицький виглядали молодими паннами, у котрих повиростали навіщось ріденькі бороди.

Розмова не клеїлась. Панни кокетували, спідлоба поглядали на велику гарну постать Прушинського й все зачіпали його. Недавня оргія, котру почули старі панни носами, дуже роздратувала їх.

— Але пан Прушинський добре танцює,— сказала Ядвіга,— я не знала, що ви так умієте танцювати козачка.

— Ат... під веселий час... Чом же й не потанцювати,— ледве обізвався Прушинський.

Хшановський і Мошицький поспускали очі додолу, їм було дуже сором перед паннами. Вони були з луччих сімей і знали, що ці панни порозказують всім у цілому повіті за дикий бал. Одначе всі паничі були дуже звичайні й делікатні, як аглицькі джентльмени. Ніхто не подумав би, що вони за годину перед тим обходились з молодицями з замахами й мінами щирих українських парубків.

Тим часом подали чай. Паничі розговорились. Панни цокотіли, як сороки. Вони розказали, що зібрались їхати на ніч у Богуслав до костьолу, але збились з дороги й мусили заїхати до свого небожа. Після чаю подали вечерю. За вечерею дикий бал зовсім вийшов, як пара, з паничівських голів. Вони з диких паничів поставали зовсім свійськими, зовсім європейськими паничами, підносили потраву паннам, подавали тарілки, наливали вино. Юзефа дала собі слово запагубити навіки гарного Прушинського, а Ядвіга була ладна вдоволитись і тоненьким Хшановським.

Міцний дух од цигар, дух паничівський, дуже для них наркотичний, паничівська компанія — все це дуже роздражнювало старих паннів. Юзефа після вечері чіплялась до Прушинського, а стара Ядвіга до Хшановського. Вони обидві кокетували, вертілись, бігали по кімнатах, грали на фортеп’яні, але все те нічого не помагало. Паничі, після веселого дикого балу, дуже нудились, позіхали у вічі старим паннам, а далі пішли на другу половину спати.

Панни зістались самі в кабінеті свого небожа.

Ядвіга і Юзефа звеліли зробити собі ванну. Вони думали помолодшати од того за ніч і вранці таки доконати Прушинського та Хшановського.

Молодиці нагріли окропу, налили ванни. Старі панни причинили двері в кабінет, але коло дверей не було ні ключа коло замка, ні защіпки.

— Ой сестро! Чи ти бачиш! Коло дверей нема ні ключа, ні защіпки. А що, як паничі схотять підглядати у двері,— сказала Юзефа.

— Еге, та ще й двері одхилять,— сказала Ядвіга,— треба якось підперти двері.

Панни взяли стола й поставили під дверима, на столі поставили скриню, а на скрині стілець.

— От теперечки, сестро, зовсім безпечно! — сказала Юзефа.

— Ще не все! Треба заткнути дірочку у замкові. О, я знаю тих паничів,— сказала Ядвіга.

— Невже,— сказала Юзефа, плеснувши в долоні.

Ядвіга знайшла шматок вати, й обидві панни пообтикали кругом замок і забили дірочку.

Паничі хотіли їхати додому, щоб утекти од тіток Яструшембського, але надворі була така завірюха, що зовсім позамітала шляхи. Всі мусили зостатись на ніч.

— Ну, приніс же чорт моїх тіток,— сказав Яструшембський до паничів, — не вдалося погуляти.

— Та ще вони ж рознесуть по всьому повіті про наш дикий бал,— бідкався Хшановський.

— Хіба посватай будлі-котру, то мовчатимуть,— сказав Прушинський.

— А вже мені так достанеться од їх,— обізвався Ястшембський.— Вони мають претензію на опікунство надо мною й дуже люблять читати мені гидкі нотації.

Другого дня, чим світ, гості повтікали додому од пан-нів. Панни дурно купались у ванні до півночі.

— Стасю! — почала Ядвіга на самоті з небожем, за самоваром.— По смерті твоєї матері, а нашої покійної сестри, я й сестра для тебе все одно, що рідна твоя мати; що то за компанія, що то за бал був у тебе?

Стась мовчав і тільки колотив ложечкою чай. Він сподівався дістати од тіток двоє сіл після їх смерті.

— Що скажуть наші сусіди! Та тобі ж доведеться женитись! Тобі треба вважати на свою репутацію,— знов почала тітка.

— Моя дорога тьотю! Я ж не панна, а панич...— сказав Стась та й замовк.

— Так, серце Стасю! Але ж ті мужички, ті молодиці! Та Василина в золотих квітках! А чого мені наговорила Василина вчора! Чи ти чув?

Стась мовчав, як школяр перед директором.

Після чаю Стась мусив сто раз перецілувати у тіток руки ще й їхати з ними до костьолу. Після служби тітки зайшли до ксьондза й завели туди Стася. Стась скорчився, зморщився перед ксьондзом, як дуже покірна овечка, поцілував його у руку й мусив провадити дуже пісну церковну розмову, підбираючись під клерикальний тон своїх тіточок та пісний тон ксьондза.

"Але ж двоє сіл, двоє сіл! — думав Стась.— За це варто витерпіти од тіток усяку муку".

IV

Чутка про дикий бал у панському дворі пішла по селу й нікого не здивувала, пішла й по близьких селах, дійшла й у Комарівку до Василининого батька. Паляник стривожився.

На різдво Василина одпросилась в Ястшембського у гості до батька.. Ястшембський пустив її, ще й заплатив вперед усі гроші за рік, наказавши вернутись того ж таки дня.

Василина прийшла до батька гарно вбрана. На ній була дорога юбка, дорога спідниця, чудова тонка сорочка з вишиваними рукавами, добре намисто з дукачами, квітки, стрічки, та все не прості, а дорогі. Василина стала чогось схожа на панну.

Привітавшись до батька, до матері, до сестер, вона поздоровила їх з святками й скинула свиту. Мати аж плеснула в долоні. Серед хати стояла Василина, як маківка. Дорогі квітчасті убори, стрічки та квітки так і засяли на всю хату.

— Чи це ти, Василино, посправляла собі одежу за свої гроші? — спитала мати.

— Ні, мамо, за свої гроші я купила собі тільки добре намисто. Це все справив панич,— сказала Василина.

— Гляди лиш, дочко, стережися,— сказав батько,— за журавського посесора ходить недобра слава. Він тобі недурно справляє таку дорогу одежу.

— Нехай справляє, коли гроші має. Хіба він тільки мені справляє? Він справляє й другим наймичкам,— сказала Василина.

— Мені розказували журавці за твого пана таке, що й не годиться казати,— говорив Паляник.— Ти, Василино, добре зробиш, як одійдеш од пана.

Василина затрусилась і зблідла.

— Чого ж мені од його одходити, коли мені в його добре,— тихо промовила Василина, опустивши очі додолу.

Мати подивилась на її панські білі руки й засмутилась.

— Кидай, Василино, пана та вертайся додому,— сказала мати,— обійдеться й без служби.

— А де ж я наймуся? У мене нема кожуха, нема й доброї свити,— сказала Василина.

— Заробиш на буряках, то й справиш собі кожуха,— сказала мати,— а до пана ми тебе більше не пустимо.

Василині одразу стала немила батькова хата, став немилий батько, немила мати. Вона ледве вдержала сльози.

Мати почастувала дочку, поставила на стіл полудень, внесла миску яблук. Василина ні до чого й не доторкнулась. Вона сиділа на лаві бліда, як стіна. Мати розпитувала її за пана, за його наймичок. Василина ледве обзивалась словом.

Надворі сутеніло. Василину брала журба. Її тягло в Журавку. Вона згадала чудове лице, чудові губи Ястшембського й не могла довше сидіти в батька. Мати говорила з нею, сестри розпитували, а її думка все літала коло милого.

Перед вечором Василина почала прощатись. Батько не хотів її пускати.

— Піду! — сказала Василина.— Посесор звелів мені вернутись сьогодні, він оддав гроші вперед за рік.

— Не йди, дочко. Щось недобре чує моя душа. Покинь службу та зоставайся дома,— говорила мати.

— Піду, мамо! — сказала Василина.

Василина почувала, що не може зостатись дома. Вона почутила, що кохання залило всю її душу, що вона не може прожити без Ястшембського ні одного дня.

Паляник глянув на гроші, що принесла Василина. Грошей було треба. Приходив час платити податі.

— Не йди, дочко,— сказав батько,— ти така молода, а про панича недобра слава йде.

— Я, тату, не дитина,— сказала Василина, надіваючи свиту.

— Та як же ти підеш проти ночі, та ще через ліс? — бідкалась мати.

— Перейду ліс завидна,— сказала Василина, хапаючись.

Якби батько силував Василину зістатись, вона б, здається, втекла з дому.

Вона швиденько попрощалась і побігла з двору. Мати тільки важко здихнула.

Василина не йшла, а бігла. Якби вона мала крила, вона б летіла. Надворі поночіло. Вона перейшла половину лісу, а надворі вже зовсім смеркалось. Темна зимня ніч впала на ліс. Дерево сумно чорніло на білому снігу. В лісі було тихо й сумно. Василина йшла, неначе нічого не бачила. Вона перейшла ліс, вийшла на поле, вкрите снігом, як білим полотном, й вгляділа далеко-далеко на горі світло в панських вікнах. Те світло неначе обігріло її й розвеселило.

"Серце моє! Не покину я тебе, хоч би мене силував батько, силувала мати тебе покинути. Вмру, а тебе не покину!" — думала Василина, дивлячись на світло, що ма-нячило серед широкого, білого, вкритого туманом степу.

А тим часом над головою Василини збирались чорні хмари.

Одного дня тітки прислали до Яcтшембського лист й просили його до себе на вечір. В тому листі вони натякали, що на вечорі буде одна особа для його дуже інтересна: та особа була молода панна Броніслава Дембінська, небога одного близького сусіда, польського пана. Вона приїхала до дядька в гості з Волині на кілька місяців.

"Приберися, Стасю, чепурненько, бо панна гарна, молода й має більше двадцяти тисяч карбованців в київських банках",— писали тітки.

Яcтшембський причепурився й покатав до тіток.

В тіток зібралась чимала компанія. Вже пізненько приїхала й панна Броніслава. То була висока гарна панна за двадцять років, русява, біла, з рожевими щоками, делікатна, як дитина, весела й поважна, як щира аристократка. Вона була вся в чорному й тільки на тоненькій шиї червоніла вузька червона оксамитова стьожка. Вся русява голова була в розкішних локонах, а дві білі рожі, недбайливо кинуті між хмари локонів, надавали незвичайно делікатний колорит її білому лицю та червоним, як

рожеві пуп’янки, губам. Чорна сукня міцно обхоплювала її повні плечі й зменшувала повну її постать.

Прушинський, Хшановський, Мошицький й інші паничі не оступались од панни Броніслави. Ястшембському вона сподобалась, а її тисячі якраз підходили під його плани, бо в його гроші сипались кудись, неначе в якусь торбу з дірками на дні.

Тітки Ястшембського увивались коло панни Броніслави з усієї сили. Ястшембський, чудово убраний, з русявими завитими кучерями, з вусами, позакручуваними в кільця, не оступався од панни Броніслави ні на ступінь.

— А що? Як тобі сподобалась наша волинянка? — питали в Ястшембського тихенько тітки.

— Диво, а не панна! У нас на всю околицю не знайдеш такої,— говорив Ястшембський.

— І таки справді не знайдеш. Вона вчилась у київському інституті, але московство до неї не прилипло. Вона жила у Варшаві,— говорили тітки,— ти тільки подивись, як вона ходить, як говорить, як держить стан. Це диво, а не панна. А карбованці! Кому їх тепер не треба! Хіба ж ти, серце Стасю, мало програв їх у карти.

Ястшембський важко-важко здихнув. Його кишені були неначе з дірками, що вкине туди, то воно зараз і випаде.

— Треба не випускати з рук цієї панни,— сказав він до тіток.

— Та вже ми вчепимось до неї... Вчепися й ти, серце Стасю,— говорили тітки.

Ястшембський ввійшов у залу. Панна Броніслава походжала по залі, як пава. При кожному ступіні вона вся трусилась, трусились на голові кільця локонів, трусились білі рожі в кучерях, трусилась вся голова, ніби була на пружинах, дрижав чудовий бант на талії з чорного кружева та білих шовкових стрічок. Тільки важкий шлейф чорної сукні не трусивсь і волочився за нею, як хвіст у гордого павича.

— Треба женитись! — сказав собі Ястшембський.

Про Василину він навіть у той час й не подумав.

В пекарні, певно од тіток, вже пройшла чутка, що пан Ястшембський ожениться з кучерявою панною. Погонич Ястшембського привіз ту чутку і в Журавку й розпустив у пекарні.

— А що, Василино! Скидай золоті квітки, бо швидко з горничної станеш птичницею, а може, й куховаркою,— сказав до Василини погонич.— Наш панич вже має собі панну. Там така кучерява, а ходить уся в золоті.

Василина трохи не зомліла. Вона не догадувалась, що для неї наступить колись такий смутний час: її любов одняла од неї думки, засліпила її душу. Вона жила, яку раї, нічого не думаючи.

Тепер вона неначе прокинулась од сну.

Василина пішла прибрати в горницях. Гнів на Ястшембського ніби перейшов у її руки. Вона замітала горниці й кидала стільцями од злості.

— Чого ти так товчешся? — сказав Ястшембський весело з другої кімнати.

Василина мовчала й з злістю совала стільцями по помості; вона почала витирати вікна, одна шибка дзенькнула й луснула під її руками.

— Що це з тобою сьогодні, Василино? — крикнув Ястшембський, виглянувши у двері з — стаканом чаю у руках.

— Те, що було і вчора,— сказала сердито Василина.

— Здається, вчора цього не було. На тобі стакан чаю! — сказав Ястшембський.

— Пийте самі, та ще й понесіть тій панні, до котрої ви вчора їздили.

Здогад блиснув у голові Ястшембського. Він глянув на чудове лице, на пишні брови Василини, й жаль заворушився у його в душі. "Але як вона грубо, по-мужицькому говорить за панну Броніславу!" — подумав Ястшембський, і в його заворушився шляхетський гонор.

"Чудові очі, чудові брови, та доведеться з вами розпрощатись,— подумав Ястшембський, дивлячись Василині у вічі.— Але... не перша Василина, може, й не остання. Піде собі до батька у свою Комарівку, та й годі".

— Ну, не сердься, Василино,— сказав Ястшембський взявши її за щоки пальцями,— хіба мені не можна їздити в гості до паннів, чи що?

— Мабуть, недурно ви їздили вчора до тіток,— промовила Василина з злістю й одразу заридала, як мала дитина, заридала голосно, нервово, затуливши лице долонями. Сльози текли річками з-під її рук й сипались дощем на білу сорочку, на намисто, на керсет. Василина почала стогнати, піднявши вгору лице. На неї неначе звалився здоровий камінь, впав на груди й давив її до землі... В неї не ставало духу...

— Василино! Дурна дівчино! Чого це ти розревлась? Чи тобі не сором? — сказав Ястшембський, взявши її за стан руками.

Василина крутнула станом та плечима й випручалась з рук Яструшембського.

— Не зачіпайте, мене! — крикнула Василина не своїм голосом.

— Ну, не плач же! Я тобі справлю новий керсет, куплю нові червоні чоботи, намисто,— почав Яструшембський.

— Не хочу я вашого нічого. Ось на мені ваше намисто. Не буду я його носити,— крикнула Василина й рвонула рукою намисто. Два разки розірвались, і намисто по-роснуло на поміст.

Яструшембський оступився назад й тільки дивився на Василину. Він трошки злякався: боявся, щоб Василина коли-небудь не наробила скандалу...

— Не треба мені ваших керсетів, ваших стрічок! — крикнула Василина якимсь сухим голосом, і з тими словами зірвала з голови стрічку й кинула її під ноги Яструшембському.

Яструшембський засміявся й перейшов на жарти.

— Ну, не плач! Мати привезе калач, медом помаже, тобі покаже, а мені оддасть,— почав жартувати Яструшембський, як з малою дитиною.

Василина не плакала, а стогнала, піднявши вгору лице й обпершись об стіну. Яструшембський дивився на неї, а далі пішов у кімнату й причинив двері.

У залі стало тихо. Василина стояла й хлипала. Вона трохи опам’яталась у тиші й почала розглядати горницю, мебіль, фортеп’ян, дзеркала. Все приймало перед нею якийсь фантастичний вид. Фортеп’ян здавався для неї якимсь звіром, на чотирьох коротких ногах, стільці здавались сухими людськими кістками; важка софа неначе була

схожа на домовину, а з здорових дзеркал неначе виглядали на неї якісь страшні упирі. Темний, хмарний зимній день насилу світив білим туманом. Страшні дива в здорових дзеркалах стали для неї ще страшнішими. Вона глянула на те дзеркало, де вперше побачила себе всю в квітках та стрічках, і для неї здалося, що вона бачить себе у тому дзеркалі блідою, жовтою на виду, старчихою.

А довгий широкий маятник коло стінного годинника тихо стукав серед страшної тиші. Василині здалося, що її поклали в домовину, спустили у яму й засипають землею. Грудки землі стукотять об домовину та все засипають її живою.

— Чи переплакала вже? — спитав Яструшембський, виглядаючи з кабінету. — Йди собі в пекарню до роботи. Ти знаєш, що мені треба ж колись оженитись.

— Навіщо ж ви мене дурили? Нащо ж я вас так вірно, так щиро кохала! — сказала Василина тоном зовсім не дитячим.

— Отак пак! Дурив! Ще вигадай що! — сказав Яструшембський, насвистуючи на всю хату пісеньку.

Настала весна. Розкішно зацвіли журавські садки. Ліс зазеленів. Соловейки защебетали. Василина згадала свою пишну Комарівку, свій садок, свою матір.

"Боже мій! Як же я вернусь до батька? Як же я вернуся у своє село? Що скаже мати? Що скажуть люди?" — думала Василина, слухаючи у садку соловейків.

А Яструшембський сливе кожного вечора катав на чудовому коні до панни Броніслави. Василина знала, куди він їздить, проводила коня очима через греблю, доки він не пірнав у зелених садках.

"Бодай ти, коню вороненький, з ним назад не вернувся",— думала Василина, дивлячись услід Ястшембському через тин з зеленого садка.

Дорогою йшов Василь Кравченко. Василина вгляділа його й оступилась у молодий вишняк. Василь став, подивився на неї через рідке листя страшними очима й показав кулак:

— Ховайся, ховайся, дівчино! Час тобі скидати квітки та покривати голову хусткою! — крикнув Василь і пішов вулицею.

Василина затрусилась і отерпла вся. У неї отерпли навіть пальці на руках.

Щовечора Василина проклинала слід Ястшембського й щовечора виходила вона на греблю виглядати його.

"Коли вернеться на ніч додому, то, може, він мене ще любить, а як заночує, то я пропала навіки",— думала Василина, дивлячись на шлях.

Вона вийшла одного вечора на шлях і йшла тихо по греблі під густими вербами. Тільки вона наблизилась до густих лоз, лист зашелестів, з-за кущів вискочили парубки, вхопили Василину за руки, обрізали коси ножицями та й побігли по греблі. Василина тільки крикнула. В неї дух забився.

— Минулося твоє дівування! Ось твоя дівоча честь! — крикнув до неї один парубок, піднімаючи вгору у руці довгу розкішну косу.— Тепер ти покритка. Оце тобі пани та паничі!

Парубки побігли через греблю. Василина вернулась до двору, плачучи. У пекарні молодиці й наймити підняли її на сміх. Одарка знайшла хустку й зав’язала Василині голову. А вранці на посесорових воротях знов стриміла віха, знов ворота були обмазані дьогтем.

— За що ж ти, боже, так караєш мене, молоду? За що ж люди запагубили мій вік молодий, мою честь? — плакала та приказувала Василина.

Другого дня вернувся Ястшембський додому й вглядів Василину, зав’язану хусткою. Василина жалібно подивилась йому в очі. Вона думала, що Ястшембський її пожалує, пригорне до себе. А він осміхнувся й тільки промовив: "Та й гарна ж ти, Василино, й молодицею, як гарна була дівкою". Сказав ті слова й пішов собі в покої, посвистуючи.

— Бодай з тебе сміялись всі люди довіку! — сказала Василина й почутила в душі, що вона перестає любити Ястшембського.

Цілий день Василина не виходила за двір. Вона ховалась од людей. Для неї здавалось, що всі люди осміють її. Хустка на голові давила її каменем.

Настав вечір, сумний; страшний вечір. Василина крадькома пішла у садок, вийшла на гору і ненароком глянула на синій далекий ліс кругом рідного села. Вона згадала за батька й матір.

— Світе мій ясний! Як же я тепер вернуся до батька, до матері? Що вони мені скажуть? Що скажуть за мене комарівські люди! Бодай я була на світ не родилась!

Василина стояла під грушею. Надворі темнішало. Густа тінь під деревом чорніла, як серед ночі. Василина прихилилась до груші й неначе задрімала. Сором, жаль і ненависть до Ястшембського одібрали од неї памороки. Вона стояла ні жива ні мертва. Перед нею на долині зеленів густою темною зеленого масою розкішний садок, вкритий останнім одліском заходу, а нижче, на долині, ледве мріла в ставу вода, одбиваючи червонувате небо. В садку було тихо, як у хаті. Під грушею було поночі, як уночі.

Перед Василиною неначе сонце блиснуло серед неба й облягло якусь долину чудовим раннім світом. Василина впізнає широку комарівську долину, всю залиту садками у білому цвіту. Розкішні яблуні та груші в цвіту неначе ворушаться, пливуть по воді, дрижать у легкому тумані. От перед нею пливе, неначе по воді, батьків садок, а серед садка хата. Хата у білих вишнях, перемішаних з сріблом та туманом, легко ворушиться й все пливе та пливе тихо, як дивний сон. Дивиться вона, аж серед садка стоїть вона сама, в неї вся голова у вишневому цвіту, а на плечах висять гарні, широкі та довгі стрічки до самого долу. Стрічки спадають на червоні чоботи, на зелену траву. Вона бачить себе, неначе в здоровому чудовому дзеркалі серед зеленого садка та квіток. Дивиться вона на себе, аж вона стає маківкою з зеленим листом, з червоними чудовими квітками. Десь узявся Ястшембський і почав обривати ту маківку; він обривав листя, обривав пуп’янки, а після почав зривати квітки. Вона бачила, як Ястшембський вирвав маківку з корнем. У Василини заболіла душа. Вона крикнула й опам’яталась.

На небі висипали зорі, як золоте насіння. Василина глянула на небо, на зорі, на садок і впізнала панський двір. Десь далеко на кутку дівчата співали на улиці. Василина затрусилась.

"Прощай, моя косо, моя дівоча красо! Прощай, моє щастя!" — подумала Василина й пішла в хату.

Ястшембський купив Василині дорогу червону хустку з зеленими берегами. Василина не взяла того гостинця. Хустка здавалась для неї залізними кайданами.

Василина хотіла покинути Ястшембського й вернутись до батька, але одна думка за те лякала її на смерть. Вона соромилась батька, матері, сестер, дівчат, хлопців... Вона боялась, бо пам’ятала, як карав одну комарівську покритку священик, як карала громада. Священик поставив її у церкві перед громадою на коліна, ще й дав держати здорову книжку обома руками. Потім дяк знайшов десь у дзвініці дерев’яного змія, з-під старинної статуї архангела Михаїла, а священик

звелів їй обнести того змія кругом церкви. Старі люди гомоніли, що треба її вивести на дзвіницю та вибити посторонками од дзвонів або, по давньому звичаю, забити на ніч у церкву в куну, замкнувши руку залізною дужкою, прибитою до стіни. Василина згадала ту страшну куну, за котру розказували старі люди, й вся охолола. В Комарівці, як у маленькому селі, покритки траплялись дуже рідко. Громада карала їх ще давніми карами, по давньому народному звичаю.

"Боже мій! Куди ж мені йти? Де мені дітись?" — думала Василина, ламаючи руки.

Тим часом Яструшембський все їздив та їздив до панни Броніслави. Тітки запевнили його, що вона має гроші, а прикажчик Лейба довідався через своїх приятелів на Волині та у Бердичеві, у яких банках лежать її гроші й навіть скільки їх.

По Журавці пройшла чутка, що Яструшембський незабаром ожениться. Він уже почав розганяти своїх молодиць: одіслав Одарку й Ярину й раз сказав Василині, що вона добре б зробила, якби вернулась до батька в Комарівку.

— Я в Комарівку зроду-звіку не вернуся,— сказала Василина,— хоч ви мене вбийте, а додому я не вернусь.

— А де ж ти дінешся? — сказав Яструшембський.— В мене тобі не можна довше зоставатись. Може, в тебе є у Журавці або у якому іншому селі яка-небудь тітка вдова або дядина?

— Нема в мене ні тітки, ні дядини. В мене є тільки рідна мати, але до матері я зроду не вернуся,— сказала Василина.

— То йди собі до яких-небудь людей, чи що. Вже я тобі не дозволю довго у мене служить. Незабаром я оженюся. До мене приїде молода

жінка. Чи то можна тобі тут зоставатись, та ще з дитиною? — сказав Ястшембський.

Василина зблідла, як смерть. У неї під очима стали сині смуги. Якби вона мала силу, вона б задушила Ястшембського своїми руками.

— Нащо ж ви мене зачіпали, коли тепер виганяєте з своєї хати? Нащо ж я вас так вірно, так щиро кохала? —сказала Василина, плачучи.

Василина ввійшла в пекарню й за сльозами світу не бачила. Надворі забрехали собаки. Олена кинулася до вікна, глянула й промовила:

— Василино! До тебе йдуть батько й мати!

Василина затрусилась, кинулась у покої й через скляні двері вискочила у садок. Вона почула голос своєї матері. Той голос здавався для неї божою карою. Вона кинулась бігти, перебігла через грядки квіток, побігла садком, перелізла через тин і кинулась бігти вулицею. Для неї здавалося, що за нею хтось женеться, от-от вловить її й покарає страшною карою. Вона вибігла за село й спинилась за останнім садком, за окопом.

Паляник і його жінка прийшли в пекарню й спитали за Василину. Олена сказала, що Василина тільки що вибігла з хати й побігла в покої. Паляник насмілився піти в покої, спитав Ястшембського, де ділась Василина. Ястшембський сказав, що вона вбігла у горницю, вискочила в двері й побігла в садок.

Паляник і Паляничиха пішли з Оленою у садок, обійшли його двічі кругом, перейшли вздовж і впоперек, кликали Василину, гукали. Василини ніде не було. Бідні люди догадались, що Василина од сорому ховається од них. Мати почала плакати.

— Боже мій милосердний! Коли б собі не заподіяла якого лиха! Ще втопиться або повіситься,— говорила крізь сльози Паляничиха.— Скажіть Василині, будьте ласкаві, нехай вона вертається додому. Я їй лихого слова не скажу,— просила Паляничиха Олену.

Довго сиділи Паляник та Паляничиха, похиливши голови, а Василини не було. Вже надворі почало смеркати, вже ніч впала на землю, а Василина не верталась. З важкою думою пішли вони додому й сказали, що прийдуть другого дня.

Тим часом Василина вибігла за село, минула царину й спинилась. Перед нею слалися три шляхи. Котрим шляхом бігти? Кудою йти? — спитала вона в себе голосно, ламаючи руки. — Де мені дітись, куди сховатись?

Василина стала коло окопу під садком і дивилась на шляхи, неначе хотіла в їх спитати поради. Шляхи вилися між зеленими нивами, піднімалися вгору, знов ховалися у долині, знов піднімались й тонули у далечі між житами та просами.

— Боже мій милосердний! Не дай мені пропасти. До тебе одного здіймаю руки, тебе одного благаю,— голосила Василина й тряслась, як у пропасниці.

Вона оглянулась на царину, на село, на вулицю. По вулиці йшов якийсь чоловік поруч з молодицею. Для неї здалося, що то йдуть її батько й мати, женуться слідком за нею, от-от доженуть її, поведуть з собою у Комарівку на сором, напоказ всій громаді, поведуть у церкву, де її поставлять на коліна перед царськими вратами, перед усіма людьми…

У Василини запаморочилась голова. Вона ще раз глянула через царину на вулицю; чоловік та молодиця все наближаються до неї, неначе простяглись бігти, вже біжать…

Вона кинулась бігти шляхом попід окопом. Проти неї виїхала з пшениці бідка. На бідці сидів Лейба.

— Добривечір, Василино! Куди це ти йдеш проти ночі? — спитав у неї Лейба.— Може, тікаєш од пана?

Василина мовчала. Вона була бліда, як смерть. Ясні очі блищали якимсь незвичайним переляком. Лейба вмів читати по людських очах, як по книжках.

— Може, ти покинула пана? Коли йдеш на заробітки, то я тобі покажу шлях,— сказав Лейба.

— Куди я піду, коли в мене копійки нема за душею,— сказала Василина.

Василина спинилась і вернулась до воза. Вона так бажала поради! Для неї здавалось, що вона тоне у річці, що, може, Лейба подасть їй руку і вирятує од смерті.

— Ось слухай. У мене є знайомий підрядчик на стеблівських фабриках, Лейзор Рабиненко. йому треба поставити на заводи робітників. Коли хоч, я напишу до його квит, дам тобі до рук, і вій тебе прийме, хочеш у сахарню, хочеш на суконну фабрику. Там тобі буде добре, там ти сховаєшся од кого хочеш. На фабриках багато всякого народу, та все чужого. Тебе ніхто не буде знати, хто ти й звідкіль ти прийшла. Ось на тобі квиток до Лейзора.

Лейба вийняв з кишені книжечку, написав кілька слів карандашем, видер листочок з книжки й оддав Василині. Василина простягла руку й взяла квиток. Вона добре не тямила, про що говорив їй Лейба.

— Але як же ти оце підеш? Ти не взяла з собою нічого на дорогу,— говорив Лейба.— Вернися ти до двору та забери, що там маєш, та попроси в пана на дорогу харчі. Чи ти чуєш?

Василина насилу втямила, що говорив Лейба, й почала знов допитуватись у його. Лейба знов розказав їй вдруге. Василина опам’яталась.

Надворі стало зовсім поночі. Темрява додала бідній Василині сміливості.

— Як же я вернуся до двору, коли там мене ждуть батько та мати? — сказала Василина.

— Йди до двору, а я побіжу конем вперед та довідаюсь, чи пішли вони додому, чи й досі ждуть тебе,— сказав жид.

Лейба вдарив батогом шкапу й побіг у село. Василина ні жива ні мертва пішла слідком за ним. Вона дійшла до двору, а Лейба вже вертався проти неї й сказав їй, що батько й мати довго ждали та й пішли додому, а завтра знов прийдуть за нею.

Лейба вже скинув свій демікотонний шлафрок і вбрався в чорний сюртук. Він вмів підлизатись до посесора так, що посесор оддав йому два журавські шинки. Лейба пішов угору, вже не їздив по селах на фургонах з музиками за робітниками, сидів собі у шинку й торгував горілкою. На своє місце він постановив своїх родичів, Гершка й Шулима, виписавши їх з другої губернії. Гершко й Шулим оселились у Журавці, притулившись коло Лейби в шинках з цілими гніздами жиденят. Вони стали його помагачами й агентами. Сам Лейба залежав од свого вищого начальника, стеблівського жида Лейзора Рабиненка, що держав у Стеблеві підряд у заводах на робітників. Лейзор Рабиненко розпустив свої потаємні сітки на цілі губернії, мав своїх підручників на Волині, на Поділлі, в Могилівщині й Мінщині. Всі вони були повинні настачати йому

робітників за плату од голови. Всі вони держали у своїх руках мужиків за довги й висилали безщасних людей на стеблівський й інші заводи. Це було потаємне жидівське товариство з цілою ватагою агентів, більших, менших і найменших, котрі забирали мужиків в свої руки й вертіли ними, як хотіли.

Лейба знав, як важко доводилось Василині, знав, що посесор прожене її од себе, знав, що вона вже не може вернутись до батька у Комарівку. Він знав усю Журавку й близькі села, знав, що лежить у кожного мужика у кишені, знав кожного вдачу, душу й заводив свою жидівську павутину на цілу околицю. Василина попалась у ту павутину несподівано.

— Йди ж, Василино, швиденько до двору та забирай, що можеш забрати,— говорив Лейба до Василини,— бо вже до твого пана збираються гості. Вже приїхала його молода панна Броніслава.

Лейба хвиснув батіжком по коневі й поїхав вулицею. Василина пішла у двір.

Надворі стало зовсім поночі. На панському дворі стояло багато екіпажів. Вікна у панських покоях були ясно освічені. В покоях грали музики. Через вікна манячили люди.

Василина ввійшла у пекарню, познаходила свою одежу, поскладала в мішок, взяла хліба й солі.

— Василино! Куди це ти збираєшся проти ночі? — питали в неї слуги. — Підожди до завтрашнього дня.

— Чи то правда, що приїхала в гості панова молода? — спитала Василина.

— Приїхала з дядьками та з тітками. Там така кудлата та руда, що й глянути гидко,— обізвалась Олена.

Василину здавило коло серця. Вона забула в той час за батька, за матір, за свою мандрівку. В неї прокинулось ще раз серце, прокинулось кохання до Ястшембського.

— Патлата, руда, погана! Піду подивлюся на неї! Піду обірву з її голови патли, задам панові сорому перед усіма панами,— крикнула Василина й кинулась прожогом у покої.

Двері в залу були одчинені. Ясний світ лився в прихожу. В одному покої коло зали грали богуславські жидки. Повбирані панни й паничі танцювали. Обидві тітки Ястшембського сиділи на канапі коло столу з родичками пана Ястшембського. Панна Броніслава танцювала з Ястшембським. Вона була вся в рожевому. На голові розкішними хвилями вилися русі локони, а на локонах неначе цвіли білі та рожеві квіти.

— Котра вона? — спитала Василина в Олени у прихожій.

— Ота, що з ним танцює,— сказала Олена.

Василина, бліда, як смерть, несамовито вскочила у залу й стовпом стала. Проз неї понеслась, як вихор, панна Броніслава з Ястшембським й повіяла на неї тонкими пахощами. Василина вп’ялась в її лице очима. Якби могла, вона задушила б її своїми руками.

— Руді брови! Коси, як коноплі! Очі, як у сови! Ой погана ж! — засичала вона через зуби.— Чи такі ж мої брови, мої очі!

Василина вибігла з зали так швидко, як і вбігла.

Ястшембський на льоту в танці вглядів Василину, примітив її страшне, бліде лице й дикий погляд і трохи не випустив з рук пании Броніслави. Він боявся Василини. Декотрі гості, що стояли близько од порога, вгляділи Василину, почули її слова. Їм здалося, що Василина п’яна.

Але Василина з’явилась і щезла, як мара. Вона кинулась за двір і побігла ночувати до Одарки, проклинаючи пана Ястшембського і його двір.

— Погана, руда, патлата, з рудими бровами! — крикнула вона за двором, показуючи кулаком на вікна.— А я думала, що вона гарна!

Якби панна Броніслава здалась Василині гарною, бог зна, чого б Василина наробила у залі Ястшембського. Щастя Ястшембського, що панна Броніслава здалась Василині поганою, рудою та патлатою.

До самого світу грали музики, до самого світу танцювали гості. Ястшембський увивався коло панни Броніслави, розсипав свою ласкавість, сам підносив для неї дорогі наїдки та напої, але все поглядав скоса на одчинені двері.

Він боявся, що у залу знов вбіжить страшна, як мара, бліда Василина, з дикими очима.

Його душа була дуже неспокійна, але зовсім не од того, що він запагубив людину, запагубив молодість, красу, честь молодої дівчини.

Тим часом Василина впросилась до Одарки на ніч. Вона спала ніч, як не спала, і як тільки почало розвиднюватись, розпрощалась з Одаркою й вирядилась в дорогу.

— Будь проклятий той час, та година, коли я вступила у цей панський двір,— промовила Василина, вийшовши за село.

Вона глянула з гори на далекий ліс. За тим лісом стояла Комарівка. Червоне небо яснішало та яснішало. Ліс неначе виринав з туману. Там за лісом, на яру, у садках стояла рідна хата.

— Прощай, мамо, прощай, тату! Я одна винна, що пропадаю. Мамо моя, серце моє! Нащо ж оце я так вразила вашу душу?

Василина заплакала голосно, як плачуть малі діти, ще раз глянула на синій ліс і пішла шляхом, сліз не втираючи.

А ранок розгорювався, як золото на сонці. Небо червоніло, як рожі в садку. Пташки щебетали. Надворі пахло холодком та польовим зіллям. І в небі, й на землі було розлите розкішне щастя пишного літнього ранку.

Василина не йшла, а бігла. Їй здавалось, що батько й мати вдосвіта прийдуть за нею в Журавку, розпитаються і будуть її доганяти. Вона все оглядалась назад на, шлях, бо тепер боялась батька й матері, наче своїх ворогів.

Повіяв вітер од сходу сонця. Перед Василиною з-за густого жита пишно викотилось сонце й облило зелені ниви червоним огнем. Свіжий вітер прохолодив її гаряче лице, висушив сльози. Вона пішла тихіше й опівдні ввійшла в здорове село.

Серед села над ставком стояли високі верби. Василина сіла під вербами й одпочила, з’ївши шматок хліба. Тільки що вона підвелася на ноги й нагнулась, щоб кинути клунок на плечі, як почутила, що у ногах не стало сили. Василина сіла на траву і перелякалась так, що не могла перевести духу. Верби стояли над самим шляхом. Проз неї йшли і їхали люди.

— Боже мій! Де мені дітись, що мені робити? — говорила Василина, ламаючи руки.

Дорогою їхав чоловік конячкою. Василина через велику силу осмілилась спитати, чи далеко до Стеблева.

— Ще далеченько. Як підеш пішки, то дійдеш хіба завтра,— обізвався з воза чоловік.— А тобі треба в Стеблів?

— У Стеблів, дядьку. Я йду туди на заводи,— сказала Василина.

Чоловік глянув на її бліде змучене лице й сказав:

— Не дійдеш ти, небого, до Стеблева пішки. Сідай зо мною, я тебе довезу. Мені дорога йде на Стеблів.

Добрий чоловік скочив з візка, підвів Василину, кинув її мішок на віз і посадив на мішку. Вони поїхали селом.

Вже сонце стояло на вечірнім прузі, як вони приїхали до Стеблева. Між високими вербами було видно два високі димові стовпи, як дві щогли, над зеленими та червоними покрівлями двох сахарень.

— От тобі й заводи! — сказав чоловік до Василини.

— А які це заводи? Чи сахарні, чи суконні фабрики? — спитала Василина.— Мені треба в суконну фабрику.

— Це сахарні,— сказав чоловік.— Суконна фабрика на другім кінці Стеблева, над Россю. Ось ми будем їхати проз ту фабрику.

Переїхали вони містечко й знов повернули за царину на Корсунь. На долині, в скелях, на самому кінці містечка, зінов піднявся з-за скелі високий димовий стовп коло довгої високої фабрики з довгими рядками здорових вікон.

— Отут, молодице, вставай та берись оцією межею, поміж житами, то якраз потрапиш до заводу,— сказав чоловік.

Василина насилу встала з воза, взяла клунок, подякувала чоловікові й пішла межею. Межа довела її в долину до самої річки.

Василина впала на камінь і озирнулась кругом. Над річкою між скелями стояла висока здорова фабрика, а на скелі, на горі стояв такий самий здоровий широкий дім. Од його йшли рядками невеличкі мурованні білі дімки: декотрі кутались в ярках в зелені верби, і за ними вже починались людські хати. Василина побачила, що вона опинилась край села.

— Куди ж мені тепер голову прихилити? До кого мені йти? В кого мені питати поради? — голосила Василина, оглядаючись кругом.

Кругом неї було зовсім порожнє місце. Далеко над Россю в полі манячив якийсь магазин з червоної цегли серед верб та густого, як ліс, бур’яну, а там, далі, тяглося поле до крутих ярів. За Россю стояв високий скелистий берег, наче кам’яна стіна з широкими щілинами до самої води. Над скелями зеленіла трава та городи.

Сонце сідало над містечком і кидало між двома скелистими берегами пучки червоного проміння.

— Боже мій! Чи проситись мені до людей? Чи пустять мене в хату чужі люди? Чом я не зосталась у матері! Мене б мати сховала од людських очей. Вона одна пожалувала б мене,— плакала Василина, сидячи на камені.— Не піду я в чужу хату, що бог дасть! Лучче отут пропаду в бур’яні. Нащо мені життя?

Василина насилу підвелася з місця й пішла високими бур’янами далі од стежки. Високий, як ліс, чорнобиль та лопух бив її по лиці. Од кропиви, од бузини розливався важкий чад в чистому гарячому повітрі.

Василина насилу продерлась через бур’яни і вийшла на пригорок, на самий берег. Купи розкиданого каміння спинили її. Один, камінь висунувся з скелі, як здорова покришка, й нахилився вниз, неначе стріха. Кругом його росли густі лози та верби. По гарячому піску, по камінні вилася гніздами ожина. Густий бур’ян був перемішаний з лозами.

У Василини не стало сили йти далі. Вона спинилась під скелею, впала в бур’ян на пісок й застогнала не своїм голосом...

На землю впала темна ніч. Густі зорі висипались на небі. Внизу, під скелею, між камінням, шуміла та булькотіла вода, падаючи вниз, неначе у горщик, та клекотіла, неначе кипіла в казані. Опівночі Василина породила сина. Вона лежала без пам’яті, неначе мертва, розкидавши руки на пісок. Темна ніч та ясні зорі прикрили її сором, її лихо, а шум води заглушив крик малого сина... Василина лежала без пам’яті, неначе мертва...

Сонце зійшло й облило за Россю високі скелі тихим теплим світом од верху до самого низу. Василина опам’яталась. Вона розплющила очі, глянула кругом себе, на скелі за Россю, глянула на високу вербу, що обперлась об скелю й прикривала її своєю тінню, почула шум на Росі...

"Де це я? Чого це я сюди зайшла? Чого це я лежу під скелею у лозах та бур’яні?" — думала Василина, як крізь важкий сон, хапаючись за голову.

Зверху над Василиною неначе висів здоровий камінь, гладенький, як стеля, з вузькими темними щілинами. Збоку стояла кам’яна стіна, ще гаряча од сонця; од неї пашіло теплом, як од гарячої печі.

"Боже мій! Що це зо мною діється? Чи я сплю, чи це мені сниться, чи я слаба",— думала Василина, дивлячись на кам’яну стелю.

Пам’ять верталась до неї, та не могла вернутись.

Вона повела по очах рукою, неначе хотіла прогнати якийсь важкий сон з очей. Коли це писнула дитина голосно. Той гострий крик неначе врізав Василину ножем по самому серці. Десь у неї взялася сила, неначе хто линув на неї цілющою водою. Вона швидко підвела голову, підвелася й сіла. Пам’ять разом вернулась до неї, її облило неначе холодною водою. Коло неї качалась мала дитина й кричала гострим, пронизуватим голосом.

Василина й сама незчулась, як скинула з себе керсет і завинула в його дитину. Цілий вчорашній день з’явився перед нею, од самого ранку до пізньої ночі. Все горе того страшного дня, всі муки тієї страшної ночі разом встали в її пам’яті. Вона крикнула не своїм голосом й заглушила слабий дитячий крик.

— Так це ти, поганцю, довів мене, безщасну, до такого лиха! Ти мене знівечив, прогнав з своєї хати, з рідного краю, пустив по світу волоцюгою. А сам гуляєш та танцюєш з своєю молодою. Я одна мушу поневірятись на чужій стороні, між чужими людьми. Не діждеш ти, щоб я годувала твого сина! — крикнула Василина не своїм голосом.

Вона хотіла встати. Вся ненависть до Ястшембського закипіла у її серці, пробила його наскрізь гострим ножем, закипіла в душі, як вода на вогні. Вона почула, що набирається сили з тією злістю. Гнів налив її тіло якимсь пекельним здоров’ям: вона хотіла встати, але знов упала на пісок. А лихо клекотіло у її душі, як вода в казані. Вона згадала вчорашній вечір, згадала молоду Ястшембського, всю у рожевій одежі, у дорогих квітках на голові, веселу, щасливу.

Василина почутила, що злість давить її душу, затоплює серце, як вода. Їй здалось, що камінь над її головою все спускається нижче й лягає на її груди, і давить до холодного піску, давить, давить і не дає дихати...

Вона кинула оком на дитину... Бліде лице посиніло. Руки простяглися до дитини. У Василини десь узялась сила. Вона встала, вхопила дитину й кинулась до річки.

"Не діждеш ти, щоб я годувала твою дитину",— подумала Василина, а ноги самі несли її до річки. Вона вийшла на берег й спинилась на крутій скелі. Внизу під самою скелею шуміла між камінням вода. Хвиля била між трьома здоровими каменями й падала вниз білою піною.

Василина, бліда, як смерть, нагнулась вниз й глянула на шум, на білі хвилі. Вона й сама незчулась, як її руки випустили дитину. Вона тільки почула, як дитина впала у воду й бовтнула, неначе хто кинув у воду камінь, тільки тоді схаменулась, крикнула таким страшним голосом, яким люди кричать під ножем розбишаки, й впала без пам’яті на землю.

Сонце тільки що піднялось над корсунськими горами. Надворі ніде не видно було ні душі. Стояла мертва тиша, тільки внизу шуміла вода по камінню.

Василина лежала між купами каміння. Її очі, дикі й страшні, дивились на круті скелі на противному березі, а в голові ясно й виразно вчувалось страшне: бовть, бовть! неначе хто безперестанку кидав у хвилі каміння. Василині здалося, що потріскані скелі, облиті світом сонця, почали темнішати, оступились далеко од берега й неначе потонули у вечірньому тумані. На синє небо ніби впала ніч, небо почало чорніти. Зелені верби та лози потемнішали, наче голе дерево зимою. Темно-синій круг неба захитався на обидва боки, як човен на воді. Береги Росі розступились далеко один од другого. Скелі почали коливатись і почали рости угору.

День змінився на ніч, а серед тієї темряви ясно й виразно розносилося: бовть! — і різало Василину по серці, як гострий ніж. Василині здалося, що вона лежить у печері під кам’яною стелею, а коло неї стоїть Яструшембський і регочеться. Камінь піднявся вгору, й стала

біла стеля. Василині здалося, що вона в Журавці, в покоях у Ястшембського, сидить на канапі й держить на руках маленького, чудового хлопчика, свого сина. Вона вхопила дитину, пригорнула до серця й почала її душити. Пальці стали гострі, як гачки, й ввігналися у м’яке гаряче тіло. Тепла кров з дитини потекла по її грудях. Вона глянула дитині в лице, лице стало бліде, синє. Вона кинула його од себе, й дитина бовтнула у воду, а Ястшембський зареготався, вхопив її на руки й кинув у шум.

І здається Василині, що бистра вода понесла її на середину широкої річки. Береги ледве мріють, заставлені гострими скелями. Вода реве, клекотить. Вона тоне, заливається водою й знов виринає й ніяк не може втонути.

Сонце заблищало з високого неба просто над нею. Вона простягає руки просто до сонця й просить помочі. Сонце сховалось, неначе пірнуло у небо, й надворі стала ніч. А вода реве, кидає Василиною то вгору, то вниз. Вона то пірнає, то виринає. Кругом неї заворушились у воді русалки, заспівали і почали її тягти на дно. Василина тоне все глибше; чує, як вода крутить нею, мов вихор пилом. От вона лягає на холодне дно й потрапляє лицем на дні на свою дитину. Дитина вхопилась холодними ручками за шию й повисла, як здоровий важкий камінь. От вона вмирає, але у воді чути: бовть, бовть, бовть! — і той страшний гук не дає їй вмерти, держить у тілі душу...

Коли це кругом неї вода стала гаряча й почала кипіти. З чорного дна вихопилась червона водяна трава, чудна, похожа на раки, на павуки, й запалала полум’ям. Кругом неї вода заклекотіла. А русалки знов закрутились коло неї й заговорили людським язиком...

Василина розплющила очі. Кругом неї стояли дві баби і одна молодиця. Молодиця лила воду з тикви на її голову. Баби підвели Василину й посадили.

— На, молодице, напийся води,— сказала одна баба, приставляючи тикву з водою Василині до губів.

Василина напилась води і опам’яталась.

— Яка це молодиця? — говорила одна баба.— Здається вона не стеблівська.

— Мабуть, якась бурлачка,— обізвалась молодиця.

Василина не мала сили говорити, тільки застогнала і знов впала на каміння.

— Боже наш милостивий! Що ж нам робити з цією нещасною молодицею,— бідкалась баба,— де її діти, як їй помогти?

Людські хати були далеко. Найближче стояла хата тієї молодиці, котра вгляділа Василину разом з бабами. То була молода удова Марія Янівна.

— Куди б її одвести: не можна ж таки покинути її, бідну, отут на сонці,— говорили баби,— одведемо до тебе, Маріє, нехай полежить в тебе хоч до вечора.

— То й одведемо до мене,— обізвалась Марія з плачем.— Господи милостивий, яка вона бліда, неначе мертва.

Вони підвели Василину з землі й через силу поволокли до Маріїної хати. Вони поклали її в сінях, підмостили їй мішок з одежею під голови.

Три дні лежала Василина без пам’яті, не їла й не пила. Марія Янівна ходила до священика, щоб висповідав Василину, але священик, розпитавши, що Василині одібрало язик, не схотів йти.

На четвертий день вранці Марія, збиралася йти у фабрику. Василина неначе прокинулась і заговорила.

— Скажіть мені, де це я? — спитала Василина в Марії, дивлячись у одчинені сінешні двері на високі верби.

— Ти, молодице, в добрих людей,— сказала Марія.

Василина глянула по сінях, подивилася на Марію, глянула через двері на вузький ярок, на верби у ярку і ніяк не могла пригадати, де вона лежить,

— Чи довго я лежала недужа? — через велику силу спитала Василина.

— Вже три дні, як ми тебе знайшли коло Росі й привели у мою хату: ти лежала три дні без пам’яті. Ми думали, що ти вже вмерла,— сказала Марія.

Марія нагадала Василині річку, і страшна подія, неначе блискавка, освітила Василину. Вона вся отерпла, застогнала й закрутила головою, неначе хотіла випручатись од страшної думки.

— Звідкіля ти, молодице? — спитала Марія.

— Яз Комарівки, під Звенигородкою, та прийшла сюди на фабрику на заробітки,— сказала Василина.

— Ти, мабуть, заслабла дорогою? — спитала Марія.

— Еге. Мене один чоловік, спасибі йому, підвіз до Стеблева, й я через велику силу дійшла до фабрики,— сказала Василина.

— Може б, ти чого попоїла? — спитала Марія,

Василина тільки рукою махнула.

— Як же тебе звуть? — спитала Марія.

— Я Василина,— сказала Василина і боялась більше говорити за себе.

— Може б, ти висповідалась та запричастилась? — спитала Марія.

— Якби я вмерла... Господи! Пошли мені смерть! —жалібно й тихо заголосила Василина.

Ці слова навели на Марію журбу. Вона схилила голову й заплакала. Її душа почула в тих словах якесь велике горе.

Марія дала Василині напитись води, одчинила сінешні двері й побігла до фабрики. Василина зосталась у сінях сама. В одчинені двері було видно, як зеленів крутий бік яру, вкритий зеленого травою та зеленою огородиною. Ввесь яр був закиданий гіллястими вербами, неначе гніздами, понад тихою течією, що плинула з криниці до Росі. Здоровий червоний камінь висовувався з крутого зеленого косогору. А зверху синіло чудове пишне синє небо, а по йому, неначе лебеді, плавали білі хмарки. Василина задивилась на красу неба й землі і втихомирилась.

"Світе мій ясний, світе прекрасний! Як на тобі тяжко жити, а ще важче, а ще тяжче, не нажившись, умирати",— подумала Василина й у неї, молодої, заворушилась іскра жизності, заворушилася й зажевріла у молодій душі, як огонь у сухому дереві.

Василина почувала, що сила вертається до неї. Через одчинені двері вона примітила, як марево грає над вербами, над городами, як білі

хмари пливуть по небі; почула, як щебечуть пташки у вербах, почула, як на городі дівчина співала пісні. У голові десь узялись думи. Вона глянула на верби, на вишні, на городи й перелетіла думкою в батьків садок, неначе побачила у садку свою матір, своїх маленьких сестер. І все її життя майнуло перед її очима, неначе намальоване на полотні. Вона почала од своїх дитячих літ й неначе сама собі розказувала та пригадувала свій вік. От вона збирається їхати на буряки, сідає на фургон між дівчатами та хлопцями, їде через густий ліс до куреня. Коло куреня — сила народу. Між народом майнула постать сухого жида. А далі... село, здоровий садок, панський двір... Вона стоїть перед пишним дзеркалом, уся в чудових квітках, стрічках, наче рожа в садку... А ось... Ястшембський... а там довгий шлях, Рось, скелі, маленька дитина...

Василина крикнула й заридала. Вона пригадала все, пригадала недавню страшну подію над Россю й заламала руки.

— Сину мій, дитино моя! Якби мені хто вернув тебе, я б оддала все на світі, оддала б своє здоров’я, своє життя, забула б свій сором.

Василина зомліла. Їй здалося, що коло неї лежить її син, що вона пригортає його до серця. Їй здалося, що мала дитина заплакала. Вона почула навіть дитячий крик. Прокидається вона, аж коло неї стоїть Марія і якась молодиця з маленькою дитиною на руках.

— Василино! Чи тобі хоч трохи стало легше? — спитала Марія.

— Легше,— сказала тихо Василина,— та нащо вже мені моє здоров’я...

— Одужуй, Василино. Чи ти була коли у нашому Стеб-леві? — спитала Марія.

— Ні, не була. Оце вперше прийшла сюди на роботу,— обізвалась Василина.

Мала дитина в молодиці на руках заплакала. Той плач дійшов до самого серця Василини.

Сусіда молодиця принесла Василині молока. Василина попоїла і почувала, що здоров’я їй вертається.

Ще тиждень пролежала Василина у Марії в хаті, поки зовсім одужала. Через тиждень Марія одвела її у контору, де жид Лейзор Рабиненко записував робітників на фабрику.

V

Лейзор Рабиненко взяв у стеблівського посесора-жида підряд ставити робітників на заводи. Хазяїн платив йому чистими грішми за кожну душу, а Лейзор був повинен напитувать робітників, ставити їх на заводи, платити їм вже од себе за роботу ще й харчувати. Як тільки жид не настачав робітників, директори заводів мали право од себе ставити до машин робітників і давали їм подвійну плату, записуючи її на підрядчика. На таку ціну легко було поставити людей з самого Стеблева. Тим-то жид мусив напитувать робітників заздалегідь і для того держав своїх агентів скрізь, де тільки було можна вигодніше найняти людей.

По близьких і далеких селах нишпорила Лейзорова жидівська поліція, роздавала гроші наперед, у той час, як селянам доводилось дуже тяжко, а найбільше під час оплати подушного. Лейзорова поліція, окрім того, заплутувала мужиків у довги і за страшні проценти тягла людей за шию до Лейзора на заводи.

Коли в Лейзора була тисяча робітників і од кожної душі зоставалось по карбованцю на рік, то й то вже був для його непоганий заробіток. Але Лейзорів інтерес був той, щоб з кожної душі зоставалося у його кишені як можна більше карбованців. Окрім того, він платив од кожної душі проценти своїм агентам. І Лейзорів заробіток, й проценти для його

поліції — все це падало на людські душі, до котрих йому було мало діла. Ті душі були не жиди, а гої, а він би й жидів, не помилував. І він їх не милував: харчував так, що люди не видержували, кидали пашпорти, кидали роботу і втікали з заводів, куди тільки можна було втекти. Місцеві люди знали жидівські руки і не йшли на заводи. Лейзор їздив у великий піст[3] на далеке Полісся в бідний могилевський та мінський край, давав завдаток бідним білорусам саме під час оплати подушного або під час голоду, брав в волості їхні пашпорти і потім перевозив їх на заводи. На українських заводах з’явились безщасні поліщуки, чи, як звуть їх на Україні, литвини, або лапацони. Лейзор держав їх у таких казармах, харчував такими харчами, що безщасні литвини, звикши їсти невіяний та несіяний хліб, кидали заводи і тікали в свій голодний край.

Марія привела Василину до жидової контори. Лейзор жив у одному мурованому домі, недалеко од фабрики. Коло Лейзорового дому стояли вози з хлібом та салом. Сам Лейзор важив на терезах сало, в котрому вже ворушились черви. Лейзор не дуже гидував тією харчею, забороненою законом Мойсея: він скуповував сало по селах і посилав цілі хури в Одесу, у жидівські контори.

— Ей, стережися, Лейзоре, бо оскоромишся,— жартували люди.

— Що вам до того! То я оскоромлюсь, а не ви,— обізвався Лейзор.

— Чи вже ж ти не боїшся свині?

— Чого її боятись? Хіба вона мене покусає, чи що,— говорив Лейзор, але все-таки одвертав носа од того сала, у котрому вже кишіли черви.

Зате ж сало було куплене дешево, а Лейзорові тільки того було треба.

Василина показала Лейзорові квиток од Лейби. Лейзор прочитав допотопний квиток, у котрому чудні слова неначе собака накрутила

хвостом, і повів Василину до контори. У конторі стояло з десяток чоловіків, котрих прислала у Стеблів Лейзорова поліція. Чоловіки стояли, як воли, ждучи свого ярма.

Лейзор помив руки, сів за стіл і почав крутити у книжці якісь бублики, записуючи людей. Він записав Василину у суконну фабрику. В конторі вертілись жидки, сухі, довгі, лроворні, вони герготіли безперестану, зовсім як гуси, що знялися летіти на воду. У Лейзоровому подвір’ї притулилось вже три жидівські сім’ї: одна в одній кімнаті, в його квартирі, друга на подвір’ї, в надвірній хатині, а третя — в мужиковій хаті, що стояла на городі, зараз коло Лейзорового двора. То були його поліцейські: Шмулі, Срулі, Гершки, котрі нишпорили у Стеблеві й в близькій околиці, бігали по селах бідками або й пішки, зналися скрізь з шинкарями, з підрядчиками на заводах, з жидами-мірошниками, з жидами-посесорами; знали всю околицю, як свої л’ять пальців, скрізь справлялись за ціни на хліб, на сало, на дьоготь, на ріпак, збирали пашню з бідних мужиків за проценти й звозили до свого начальника стеблівської околиці, Лейзора Рабиненка. В Лейзора в Одесі були свої ще вищі начальники: жидівські губернатори і міністри, котрим він подавав звістку за все і приставляв їм пашню. То були міністри пшениці, жита, міністри гречки й проса й навіть міністри свинячого сала, олії й дьогтю: то були взагалі українські губернатори мужицького поту та сліз, міністри людської кривавиці...

Лейзор Рабиненко, не більше як начальник повіту, ще не мав гонору й аристократизму одеських міністрів і поводився з мужиками по-простацькому, запанібрата: жартував з ними, підлещувався до них, одбріхувався, коли було треба, але потихеньку закидав скрізь через своїх жандармів — Шмулів та Шулемів — тонку павутину, ловив нею мужиків і висисав з них гроші, як павук висисає кров з мух. Лейзор ходив ще в довгому каптані до самих п’ят, носив жидівський капелюх, але лице його вже наливалось, як яблуко в спасівку[4]. Чорна борода залисніла, як шовк, руки стали повні, м’які, а пальці були налиті ситтю. По лиці було вже видно, що йому небагато зосталось дослужувати до уряду жидівського губернатора України.

— Чи ти, молодице, станеш на заводі на своїх харчах, чи на моїх? — спитав у Василини Лейзор.

— А де ж я наберу своєї харчі? — сказала Василина.— Я не тутешня.

— Коли ти бурлачка, то ставай на моїх харчах. Ти будеш робити у постригальні. На моїх харчах будеш робити по два карбованці на місяць, а як на своїх, то по три. Першого місяця ти вернеш мені ті гроші, що тобі позичив Лейба та ще з процентом.

Лейзор записав Василину в книжку, послав її в фабрику. Марія повела її в постригальню.

Постригальня була у нижньому поверсі фабрики. Марія одчинила двері в той відділ, де вона сама стояла коло "вовка", й повела за собою Василину. Василина глянула на машини і оторопіла. У неї закрутилась голова. Гук, свист од машин, шум води під помостом, свист од паровиків — це все так заглушило її, що вона боялася йти далі. Над нею крутились колеса, кругом неї крутились, ледве повертаючись, гарячі, як огонь, парові барабани, неначе барила, а на тих барабанах накручувалось мокре сукно, парувало й зараз сохло. На других барабанах сукно хватали довгі ряди ворсильних колючих шишок і наводили на йому блискучу ворсу. Довгі ремінні паси пронизували стелю й хапались внизу за машини. Машини ревли, стугоніли, колеса махали зубцями, неначе хотіли вхопити чоловіка й потрощити його на шматочки, а під ногами ревла й шуміла вода, прориваючись через щілини помосту. Серед того шуму подекуди було чути голосну дівочу пісню.

— Василино! Стережись, щоб часом машина не вхопила тебе за одежу,— крикнула Марія до Василини, стаючи до роботи коло "вовка" й тикаючи йому в зуби між колючки та гачки вовну,— йди до тих дверей; там тобі покажуть у постригальні твоє місце.

Василина насилу добрела до других дверей і ввійшла в довгу здорову постригальню. Проти сонця заблищали здорові, широкі, як ворота, вікна. Проти вікон стояли рядками п’яльця, на них було міцно напнуте біле, тонке, як шовк, сукно, а коло п’яльців стояли дівчата й молодиці..

Вони витягували гачками товсті або чорні нитки, зрізували ножицями вузлики та реп’яшки. Декотрі сиділи з п’яльцями й гаптували жовтими та червоними нитками береги на сукні та фабричні клейма. Постригач, молодий гарний німець, привів Василину до п’яльців і поставив її проти тонкого білого сукна. Сукно світилося проти вікна наскрізь, так що було видно кожну нитку. Постригач дав Василині крючечки, ножички й маленькі обценьки, показав роботу і пішов собі.

Василина оглянулась на обидва боки. Довгими рядками через усю фабрику сиділи дівчата й молодиці в чистих білих сорочках. У всіх були білі руки, білі види, неначе вони були панського роду й ніколи не робили чорної роботи. Всі глянули на Василину й почали шепотіти.

— Ця молодиця не стеблівська. Мабуть, бурлачка,-говорили стиха дівчата.

— Це та молодиця, що її знайшли без пам’яті над Россю; їй-богу, це та сама,— шепотіли дівчата, скоса поглядаючи на Василину.

Василина все те чула, висмикуючи товсті нитки та вузлики з сукна.

У постригальні стало тихо, тільки часом лущали нитки та бубоніло сукно, як бубон, під дівчачими руками. Перегодя одна дівчина почала пісні, до неї пристали другі дівчата й молодиці, розважаючи свою нудьгу. Одна пісня лилася за другою, гучно розносячись по високій фабриці. Коли це одна дівчина почала пісню, а за нею почали другі дівчата:

— Ой у нашому Стеблеві стала новина:

Породила Биківночка малеє дитя.

Ой узяла мале дитя під білі боки

Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.

Ой закиньте, рибалочки, шовковую сіть,

Та зловите щуку-рибу панам на обід!

Не зловили щуки-риби, зловили риб’я:

То ж тієї Биківночки малеє дитя.

Ой узяли Биківночку під білі боки

Та вкинули молодую в Дунай глибокий.

Стала, стала Биківночка, стала потопать,

Стала вона, молодая, матінки бажать.

Ой маєш ти, моя мати, іще дочок три:

Не пускай їх на вулицю, двері підопри.

Василина слухала кожне слово, й кожне слово капало на її серце, наче розтоплений віск. Їй здалося, що дівчата співають за неї, що вони знають, як вона породила дитину і вкинула її в Рось. Вона глянула на дівчат, дівчата неначе поглядали на неї скоса, й по їхніх очах неначе

було знать, що вони все знають, що вони бачили, як вона кинула дитину в воду.

У Василини затрусились руки. Вона випустила з рук ножиці. Ножиці дзенькнули об столик. Всі глянули на неї.

У Василини закидалось серце, а далі неначе вмерло. Вона охолола, сіла на ослін й сперлась на столик. В неї голова закрутилась, в вухах задзвеніло. Натягнуте біле сукно перед її очима стало зеленим, а далі синім і затрусилось, як лист на вітрі.

"Боже мій! Це ж ти мене караєш за мою провину! Це ж вони за мене склали пісню і співають навмисне проти мене! Боже мій! Чим же я спокутую свій великий гріх"? — думала Василина, неначе через сон.

Василині здалось вже, що от-от справдяться слова тієї страшної пісні, що зараз одчиняться двері, ввійдуть люди, візьмуть її й вкинуть у воду. Її мука була така важка, що вона була ладна й сама кинутися в воду.

"Не переживу я цієї муки! Пошли мені, боже, кару, яку найважчу! Я все видержу, усім спокутую свій гріх",— думала Василина.

А шум гув у її голові: то шумів, як вітер між соснами, то шелестів, як зелена діброва. Серце знов прокинулось і застукотіло в грудях, як пташка в клітці. Через стіну було чуть, як гули машини, шипіли десь далеко паровики, стугоніло важке залізо, глухо шуміла під помостом вода. Василині здалося, що то шумить вода в Росі під скелями. Вона виразно почула серед шуму страшний гук: бовть, бовть, бовть...

— Боже мій! За що я маю терпіти таку страшну кару! — зашепотіла Василина.

Була хвилина, коли Василині прийшла думка схопитися з місця, впасти навколішки й розказати всім голосно за згубу своєї дитини. Але її тверда вдача перемогла ту страшну гадку. В неї десь узялася сила, й вона задушила в собі ту думку. Вона зціпила зуби, взяла в руки ножиці і почала ніби вистригати вузлики на сукні. Її очі втупились в прозоре сукно, між тонкі нитки, але вона нічого не бачила і тільки водила по сукні ножицями.

— А чого ти, молодице, насилу соваєш руками? — крикнув на Василину постригач,— ти робиш, неначе три дні не їла.

На Василину неначе будлі-хто линув холодною водою. Вона опам’яталась і почала примічати товсті й тонкі нитки, вузлики, реп’яшки. Нудна робота прохолодила її гаряче серце і притягла до себе всю її увагу.

Опівдні задзвонили в дзвоник на обід. Робітниці кинули роботу і пішли з фабрики. На двох дверях стояли десяцькі і трусили дівчат і молодиць, щоб вони часом не набрали собі додому тонких ниток, вовни, лучки та шовку. Кожна робітниця розперезувалась перед десяцьким і витрушувала пазуху, сорочку й спідницю. Десяцькі, одставні москалі, дуже стидко трусили дівчат, оглядаючи їх кругом. Василина, розперезавши пояс, дуже засоромилась, і на її блідому лиці виступив рум’янець.

— Нічого, молодичко, нічого! Видно, що вперше тебе трусимо,— сказав москаль, оглядаючи Василину кругом,— звикнеш, й червоніти перестанеш.

— А може, вже й звикла,— обізвався з других дверей москаль.— Та й гарні ж тобі, бра, достаються молодиці! А мені чорт надав усе старих бабів таких, як оця.

І москаль вхопив у руки якусь стару бабу і дуже стидко почав заглядати в пазуху та облапувати кругом. Баба тільки лаялась та плювала.

Василина вийшла з фабрики серед натовпу всякого народу. Всі придивлялись до неї. Парубки зачіпали її, а Василині все здавалось, що вони всі вже знають за її провину. В її голові гула й досі страшна пісня од слова до слова:

— Ой узяла мале дитя під білі боки

Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.

Василина пішла до казарми. В подовжастій темнуватій казармі на столах вже стояли миски з борщем. Бурлаки й бурлачки сиділи за столом довгими рядами. Лейзор бігав з пекарні в казарму, а з казарми в пекарню. Василина сіла між молодицями та дівчатами. Вона взяла ложку борщу й трохи не виплювала додолу. У борщі була сама за себе бутвина. Він був навіть без картоплі й одгонився старим смердючим салом. Глевкий, чорний, як земля, хліб давив у горлі й тріщав у зубах. Бурлаки і бурлачки позвикали вже до такої страви й їли, аж за вухами лящало. Василина через велику силу з’їла трохи борщу. Каша тхнула старим салом. Василина згадала те сало з черв’яками, яке вона бачила на терезах, і поклала ложку.

— Чому ти, молодице, не їси каші? — спитали у Василини молодиці.

Василина мовчала спустивши очі на стіл.

— Це якась горда бурлачка,— судила голосно Василину одна дівчина, скоса поглядаючи на чорні Василинині брови,— й говорити з нами не хоче.

— Де та й гордість дінеться, як поживе з нами у цій казармі,— судила Василину друга бурлачка.— І ми колись були горді, поки не довелось бурлакувати.

Василина встала з-за стола, не ївши; бурлаки закурили люльки. По казармі пішов страшний чад. Василина, ще не зовсім здорова, закашлялась.

— А що, молодице, не звикла до такого кадила? — засміявся один молодий бурлака, присовуючись до Василини і пускаючи дим під самий ніс Василині. Василина одвернула од його лице.

— Це якась панія,— сказала одна дівка наздогад.— Ой дівчина-вишня, та не будь така пишна! — заспівала вона весільної пісні так само наздогад Василині.

А бурлака присунувся до Василини ще ближче та все дмухав на неї смердючим тютюном.

— Ану, чи видержить! — жартував другий молодий бурлака.— А ота чорнобрива вже видержує,— сказав він до однієї дівчини і моргнув на неї однією бровою.

Дівчина засміялась, а бурлаки обсіли кругом Василину, як мухи мед. Чорні очі, чорні чудові брови манили їх. Дівчата й молодиці завидували Василині й почали кепкувати з неї.

— Ану, я тебе вщипну, чи видержиш? — сказав бурлака до Василини і присунувся ще ближче.

— Геть, сатано, бо як дам, то й перекинешся! — крикнула Василина, махнувши на його рукою.

— Та й бриклива ж! Ще такої й не було у нас на фабриці — сказав бурлака.

— Потривай, ось я вщипну її; од мене видержить,— сказав другий бурлака, присовуючись до Василини з другого боку.

Василина не встигла обернутись на другий бік, як обидва бурлаки присунулись до неї й здавили її з двох боків.

— Одчепіться од моєї душі! Чого це ви причепились до мене? — крикнула Василина й насилу видерлась з бурлацьких рук. Вона, вся червона, вибігла з казарми.

— А як зачервонілась! Потривай, прийдеш ти до нас у казарму на ніч, — крикнули бурлаки вслід Василині.

Знов задзвонили в дзвоник. Бурлаки рушили до фабрики. Василина знов сіла перед прозорим сукном, і її очі пірнули в нитки та вузлики. Вона передумала все, що витерпіла того дня, і зажурилась.

"Важке буде моє життя на фабриці, але така вже, знати, мені доля судилася,— думала Василина, важко зітхаючи.— Нащо мені було йти на ті буряки? Нащо я найнялася в того пана? А тепер зав’язала голівоньку, не розв’яжу довіку".

Ввечері знов задзвонив дзвоник. Десяцькі знов обтрусили робітниць і випустили їх з фабрики. У казармах подали бурлакам на вечерю куліш з одним кропом без сала. Голодна Василина попоїла кулішу, постелилась між двома молодицями и лягла спати, прикрившись свитою.

Бурлаки й бурлачки полягали покотом на полах, де хто схотів.

Тільки що Василина задрімала, чує вона крізь сон, що з неї в одну мить хтось стяг свиту, неначе її вхопив вітер і поніс кудись. Василина кинулась.

— Хто це стяг з мене свиту? — крикнула вона на всю казарму.

— Та це, мабуть, хтось жартує,— обізвалась та молодиця, що лежала поруч з нею.— Хтось потяг свиту через мене.

— Оддайте мені свиту! Чого ви чіпляєтесь до мене! — крикнула Василина, сидячи на полу.

В темряві було чути здушений сміх. Молодиця повозила руками, налапала свиту й кинула на Василину.

В казармі знов стало тихо. Тільки що Василина задрімала, з неї свита знов знялася й полетіла на другий бік. Василина крикнула.

— Якого це ви дідька до мене чіпляєтесь! Оце лихо, та й годі! Не дадуть заснути! — кричала Василина крізь сльози.

Молодиця по другий бік Василини почала кричати на бурлак, налапала свиту і подала Василині.

Не встигла Василина задрімати, чує вона,— чиясь тверда широка долоня переїхала через її лице. З другого боку хтось смикнув її за ногу.

— Гвалт! Рятуйте! — закричала Василина не своїм голосом.

Хтось побіг по казармі й трохи не вищав од сміху. В казармі всі попрокидались і загомоніли. Молодиці почали лаятись та кричати на бурлак.

Перегодя знов всі затихли і поснули, тільки одна Василина довго не спала і тихо плакала.

"Не видержу я в цій казармі",— думала Василина, засипаючи.

А їй через легкий сон сниться пишний батьків садок, чудовий квітник, де цвіли настурці, півонія та зірки. Сонце грає чудовим маревом на квітках, на садку, на пишних садках та лісах. Легкий туман криє всю Комарівку, що потонула у яблунях та черешнях, і розлягається тонким покривалом на густих лісах.

Минули жнива. Лейзор Рабиненко поїхав у Могилевську губерню й навіз на завод білорусів. У казармі стало тісно. В неї набилась сила народу. Робітники поскладали свої мішки з одежею в одному кутку. Для одежі не було опрічної коморки, де можна було б поскладати й замкнути свої бурлацькі манатки. В казармі почала пропадати одежа: в одного вкрали сорочки, у другого свиту. У Василини хтось украв свиту. Вона перенесла свою одежу на схованку до Марії Янівни.

Білоруси були народ спокійний, тихий, дуже вбогий. На чоловіках білі свитки та білі шапки-магерки світилися наскрізь. На молодицях плахти та запаски висіли, як шматки дрантя. І чоловіки й молодиці носили личаки, обгорнувши ноги білими онучками.

Молоді бурлаки не давали Василині спокою ні вдень ні вночі. Через її молоде гарне лице, чорні брови до неї горнулись всі бурлаки. Навіть білоруси задивлялись на неї та зачіпали її.

— Вот гарна маладіца! — говорив один білорус до Василини.— Каби за мене пошла, то я б ажанівся.

— Як же ти аженишся, калі в цєбє дома є свая жонка,— говорив другий білорус.

— Калі яго Вувдя "наваріла яму бураков — насипала черв’яков, наваріла каші — насипала сажі",— сміялися білоруси.

Бурлаки жартували, а Василині було не до жартів. Харч була така погана, що вона зовсім захляла й мусила купувати собі їжу на базарі. Вона мусила спродувать деяку свою одежу і купувати собі на базарі добрішу харч.

В суботу молодиць та дівчат пускають з фабрики раніше, ніж в другі дні. Однієї суботи Василина побігла до Марії.

— Чи не знаєш ти, Маріє, кого-небудь, щоб купив у мене спідницю або юбку. Оце так захарчували мене жиди, що вже ледве соваю ногами.

— Не знаю, серденько,— сказала Марія.— А яку ж оце спідницю ти думаєш продати?

— Та будлі-яку: чи червону, чи синю, за всі голови, бо я вже зовсім захляла. Як не попоїм луччої страви, то й з ніг звалюся.

— А покажи мені, Василинко, ту спідницю, може, й я куплю,— сказала Марія.

Василина викидала з мішка свою одежу, взяла одну спідницю й розгорнула.

— Ой, гарна ж спідниця! — аж плеснула у долоні Марія.— Червона, аж очі в себе бере, а по червоному полі неначе хто розсипав зелені дрібні бублички. Ану, це яка? А розгорни, Василинко.

Василина розгорнула другу спідницю.

— Ой господи! Де ти набрала такої гарної одежі? Дивись, моя ти матінко! Синя-синя, а по синьому полі неначе котики побігали білими та червоними лапками. А розгорни, Василино, оцю юбку.

Василина розгорнула юбку. По зеленому полі крутились крючкуваті червоні здорові квітки.

— Ця матерія вже не така гарна: квітки дуже здорові, неначе собаки позадирали вгору кудлаті хвости,— промовила Марія.

— А яка оце в тебе хустка? — сказала перегодя Марія і розп’яла здорову хустку просто вікна. Червона хустка засвітилась і заблищала.

— І де ти набрала такого добра? Ой ненько моя, червона, як жар, всю тобі хустку неначе жовтогарячі ластівки обсіли. А які дивовижні торочки!

Марія не втерпіла, поставила на столі дзеркало й зав’язала собі голову хусткою. Червоні та зелені торочки спустились з голови до самих пліч. Марія покрутила головою, торочки кругом голови заворушились.

— А приміряю я оту червону спідницю! Може, прийдеться на мене,— сказала Марія.

Вона накинула на себе спідницю, глянула на спідницю й плеснула у долоні.

— Ой, гарно ж! Кругом тебе неначе зелені бублички низками висять до самого долу. Продай мені, сестрице, оцю спідницю.

— Добре. Бери, коли хочеш,— сказала Василина.

— Або потривай... А накинь на себе оту синю, нехай я подивлюсь, як лежить на тобі.

Василина накинула на себе синю спідницю з білими та червоними котячими лапками. Марія одійшла до дверей, потім вернулась і обійшла кругом Василини.

— Ой серденько моє! Обидві спідниці гарні, та не знаю, котру собі взять. А на, Василинко, надінь оцю червону, а я вберусь у синю.

Вони помінялись спідницями. Марія обтягувала на собі спідницю, поправляла рясні фалди, заглядала в дзеркало, а потім перейшла тихо через хату, притуливши ліву руку до грудей і одставивши од себе праву, як ходять всі фабрицькі дівчата. Марія, наче пава, походжала по хаті, виставивши вперед груди і піднявши вгору лице.

— Чи гарно лежить на мені? Чи рясно на боках лежать хвалди? — питала Марія, повертаючи голову назад то вправо, то вліво.

— Господи, як гарно! — говорила Василина, важко зітхнувши і підперши рукою голову.

— А може, я куплю оцю синю... Як тобі здається, Василинко?

— Як тобі подобається синя, то бери синю,— сказала Василина.

— А котра мені краще пристає до лиця?

— Обидві пристають, але синя неначе лучче,— сказала Василина.

— Куплю синю,— сказала Марія.— Про мене, хоч зараз запиймо могорич. Та не скидай, серце Василинко, тієї червоної спідниці, нехай я хоч надивлюся на неї. А це яка в тебе друга хустка? Ой, гарна ж!

Картата, неначе хто насіяв грядочками усяких квіток. А зав’яжись, Василинко серденько, нехай я подивлюся, зав’яжись!

Василина стала перед дзеркалом і зав’язалась. Картата хустка й справді заблищала в неї на голові, неначе хто натикав у хустку всяких квіток.

В Марії розгорілись маленькі темні очі. Вона бігала кругом Василини і не могла надивитись на ту хустку.

— А що ж ото зосталось в тебе в мішку? Хвартух, чи що? — спитала Марія і вхопила складений, перегнутий пополовині хвартух.

Марія розв’язала, розпустила хвартух і підняла його вище од своєї голови.

— Ой світе мій! Який чудовий хвартух! Їй-богу, наче писанка. На ясно-зеленому полі маківки. А на, Василино, держи за один кінець, а я за другий.

Молодиці розіп’яли хвартух.

— І де ти набрала такої гарної одежі? Їй-богу, неначе хто насипав повний хвартух маківок. Признайся, Василино, хто це тобі накупив такого маку?

— Ат… заробляла потроху та й насправляла,— сказала Василина.

— В такому хвартусі хоч зараз ставай в танець,— сказала Марія й задріботіла маленькими ногами.— Продай мені, Василино, і хвартух.

— Про мене, купи і хвартух,— сказала Василина й важко зітхнула. Вона сама любила гарну одежу. Для неї шкода було хвартуха.

— Таку чудову одежу варт покропити,— сказала Марія й принесла з хижки пляшку горілки.

— Будьмо ж здорові, Василино,— сказала Марія, наливаючи чарку горілки.

— Даруй, господи, це зносити, а в краще вбратись,— одказала Василина до Марії.

Марія випила чарку до дна, ще й махнула нею вгору під стелю, а потім почастувала Василину.

Випили по одній, а потім по другій. В Марії зовсім розв’язався язик. Невеликі блискучі темні очі розгорілись і заблищали. Гарне, але бліде лице трошки посвіжішало.

— Скажи-бо, Василино, чи тобі якийсь панич насправляв такої гарної одежі, чи бурлаки? Скажи-бо, серденько, скажи?

— Дещо справляв батько, дещо сама скупила, ат...

Василина тільки рукою махнула.

— А до мене оце недавно був причепився наш постригач. Коли не йду проз його, він все дивиться — не надивиться на мене, та все зачіпає, та бровами моргає. Їй-богу, так мені аж ніяково перед дівчатами... Хвалить мої брови, що в цілому заводі кращих нема. А тебе, Василино, сватали? Чи ти виходила заміж, чи сама покрилась?

Василина була неохоча розказувати за себе, а в Марії розв’язався язик. Вона полюбила Василину одразу і неначе вгадувала, що Василинина доля дуже схожа на її долю. Чудова краса Василинина одразу навела на неї ту гадку.

— А ти, Маріє, давно вже зосталась удовою? — сказала Василина.

— Ой серденько моє дороге! Вже четвертий рік, як я овдовіла. Чоловік умер, а після його смерті й дитина померла, царство їм небесне, — сказала Марія, зітхнувши, й перехрестилась до образів.— Набралась я на своєму віку всякого лиха.

— Чи ти, Маріє, давно вже в фабриці? — спитала Василина.

— Чи то ж в одній фабриці я була! Була я у Вільшаній, а тепер застрягла у Стеблеві, та вже, мабуть, буду тут, доки мого живота. Остобісіло вже мені те бурлацтво,— сказала Марія й задумалась.

— Ще як була я дівкою, послала мене мати на фабрику у Вільшану. Після смерті батька зістались ми сиротами, а мати й каже мені: "Йди, дочко, на фабрику у Вільшану, може, принесеш додому якого карбованця". Вільшана од нашої Тарасівки недалеко, зараз за Керелівкою.

У Василини похололо в душі. Комарівка була недалеко од Тарасівки.

— Ото пішла я у Вільшану та й стала в сахарні на роботу. Мати виряджала мене та й наказувала: "Стережися ж, дочко, фабрицьких панків та бурлак. На тих заводах вештається всякий народ, а в тебе чорні брови". Я стереглася, та й не встереглась... А я була дівкою дуже гарна. Кращої за мене не було на все село. Було, як уберуся в квітки та в стрічки, то всі парубки на мене очі витріщають. Оце, було, йду вулицею та й чую, як люди говорять: "Ну та й гарна ж, нівроку, удовина дочка!.." А ти, Василино, була дівкою, мабуть, дуже гарна? Еге!

— Пішла моя краса марно, наче лист за водою,— сказала Василина.

— Ой серденько моє! Туди пішла й моя краса, хоч мої брови ще не злиняли.

Марія заглянула у дзеркало й пригладила чорні , тонкі брови пальцем. З дзеркальця виглянули блискучі очі, довге, тонке, сухорляве лице, тонкий, трохи вигнутий ніс, повні губи й кругленьке підборіддя з чорною бородавочкою посередині. Марія подушила щоки рукою: щоки трохи почервоніли.

— Як прийшла я в сахарню, світочку мій! Кругом мене обступили хлопці: зачіпають та бровами моргають. Той купує горілку, той медяників, той стрічки, той квітки. Чіпляються до мене, наче павутиння, хоч одбивайся палицею, та все такі погані парубки, що й плюнути гидко. А я їм кажу: не любіть, не ходіть, не носіть грошей — не люблю вас, бо ви нехороші.

А тут прийшов на фабрику один парубок. Глянула я на його, і мене неначе хто у вогонь вкинув. Високий, рівний станом, парубок саме в силі. Лице рум’яне, очі чорні, сміливі, соколині, волос чорний, вус чорний, аж вилискується. Вбив він мене своїми очима, наче орел горлицю. Чи ти, Василино, кохалась на своєму віку щиро, гаряче?

— Кохалась гаряче, кохалась щиро,— сказала Василина, здавивши пальці рук на грудях.— Я вся неначе згоріла од кохання, як лляні пачоси на полум’ї, й там згоріло моє щастя...

У Василини очі заблищали, високі брови піднялися ще вище, бліде лице спахнуло.

— Отак і я,— сказала Марія,— як упала я йому на груди, мені здалось, що всі зорі з неба посипались на мене й запалили всю мою душу. Я ледве одійшла й опам’яталась... Які очі дивились на мене! Які брови я цілувала! Ой серце Василино! Як згадаю, то й тепер серце в’яне од тих очей: чорні й блискучі, горді й гострі, наче ножі, й милі та ласкаві, наче в дитини. З тих очей на мене посипались іскри, посипались ніби якісь пахучі квітки, вдарили гострі ножі, повиті рожами, й пройняли

наскрізь моє серце. Була я щаслива, але терном поросла моя дорога до того щастя...

Питаю в його, як тебе звуть? Він каже: "Петро". Питаю в його, як тебе прозивають? Звідкіля ти? А він каже: "Не питай, чорнобрива, бо швидко стара станеш... Я бурлака, та й годі".

Я вже його й не питала. Я тільки тліла на якомусь пекельному вогні й боялась його питати. Причарували мене ті дивні очі.

Ходить він до мене та й ходить, носить мені гостинці, справляє квітки та стрічки, а я йому кажу: "Нащо ти мені купуєш квітки? Я тебе кохаю і кохатиму, хоч би мала сухий хліб їсти, ходити босоніж по терні та по колючках". Я так йняла йому віри, що була ладна душу мою оддати йому.

Ходить він до мене рік, та нічого не каже. Розпитую його, він не промовляє до мене. Чи вже ж, думаю, в тебе, Петре, нема правди для мене? Коли мене любиш щиро, то чом не береш мене за руку та не ведеш до свого батька? А тут настає мій час. Бурлаки почали жартувати та кепкувати з мене. Я раз таки не видержала та й кажу йому: "Я покинула дома стару матір. Як же я покину її на весь вік? Хіба піду з тобою до твого батька?" А він мені одказує: "Я не поведу тебе до свого батька, бо в мене дома є жінка".

Сказав він ці слова,— неначе застрелив мене, як голубку. Ввесь світ закрутився передо мною. Мене так запекло коло серця, що я думала, вже не буду жива. І сліз не знайшлося плакать.

Марія глянула на Василину й злякалась. У Василини лилися сльози із очей й сипались горохом по щоках на скатерть. Вона сиділа бліда, як смерть. Круглі очі стали страшні. Вона неначе була ладна кинутись й згубити кого-небудь з світу.

— Чого це ти, серце Василино, так плачеш? Не плач, а то й мене жаль бере,— сказала Марія та й сама заплакала, у неї голос затрусивсь, як струна.

Василина мовчки втерла сльози рукавом.

— А тут, на моє лихо, прийшла в сахарню якась молодиця. Він покинув мене та пристав до неї: ходить за нею слідком, купує для неї горілку, справляє хустки. Коли б вона була гарна, то мені не так було б жаль, а то ж така тобі погана, що й глянути гидко: здорова та товста, як мур, щоки товсті та червоні, як буряки, брови, як підошви, губи, як постоли, а ніс кирпатий, як бараболя. Йде проз мене, задере свою кирпу, неначе хмари нюхає. Проміняв Петро мої тонкі брови на якісь підошви! А я ж тоді цвіла, як маківка! Якби мала силу, я б задушила її й його разом з нею. Шкода було мені його чудових очей. Ой очі, очі! Які то були очі! Якби він був зглянувся на мене, промовив до мене ласкаве слово, я б йому простила все, пішла б з ним на край світу. І тепер сняться мені ті гострі милі очі, але що було, те навіки минуло. А ти, Василино, забула свого милого чи й досі кохаєш?

— Забула, Маріє, забула — не хочу згадувати,— сказала смутно Василина.— Я була дуже нещаслива.

— Ото, Василино, впросилась я до однієї бідної вдови, перележала важку годину... Пішла я з дитиною на руках в сахарню, мене не приймають на роботу. Що ж мені тепер на світі божому робити? Йти додому до матері? Але що мені скаже мати! Що скажуть люди на селі? Вони ж мене осміють, заплюють. Яке їм діло до того, що я, молода, покохала так, що трохи не вмерла. Стрілась я з Петром та й кажу йому: "Порадь мене, моє серце, що мені робити, як на світі жити?" А він згорда одказує мені: "Як жила, так і житимеш".— "Де ж мені сина подіти?" — питаюсь в його. А він каже: "Про мене, де хоч дінь, хоч на вулицю викинь".

— Петре, Петре,— кажу я до його,— я ж тебе кохала, як свою душу. Ти ж цілував мої брови, мої очі! Ти ж божився, ти присягався, що мене вірно любиш.

— Хіба трудно божитись та присягатись? Цього добра за гроші не купують,— каже він, та все смокче люльку, та блискає чорними очима.

— Коли так, то нехай мій гріх впаде на твою душу,— сказала я та й побігла од його сама не своя. А там коло сахарні лежала здорова, як гора, купа попелу. Я бачила, як раз вивозили ту купу й викинули з неї багато дитячих кісток. Як божевільна, побігла я до казарми. Йду коло сахарні, аж передо мною біліє здорова купа свіжого попелу. В мене потемніло в очах. Озирнулась я кругом себе — ніде нема й душі. Надворі вже смеркло. Я взяла та й кинула дитину в сухий попіл. Дитина навіть не писнула й пірнула у попіл, аж бовтнула, неначе у воду впала...

Василина схопилася з місця, крикнула страшним голосом і знов упала на місце, бліда, як смерть. Вона вхопилась рукою за серце й неначе хотіла вдержати його в грудях.

— Чого це ти, Василино, так злякалась? Та то ж не ти кинула дитину в попіл, а я,— сказала Марія.

Але й сама Марія злякалась. Горілка розв’язала їй язик, і її розмова, як річка весною, винесла все наверх, що було на душі.

Вона схаменулась.

— Ой боже мій! Не кажи ж, серденько, нікому, що я колись вчинила такий гріх. Я нікому не признавалась, тільки призналася попові в одному селі, на дорозі. Не кажи ж, не кажи нікому, не губи мене, бо я й так набралась лиха на своєму віку,— просила Марія Василину, вхопивши її за руку.

— Борони боже, щоб я кому сказала. Хіба і я мало перетерпіла горя на своєму молодому віку,— сказала Василина, трохи заспокоївшись.

— Я, бач, Василино, думала, що й з тобою була така пригода коло Росі в той день, як ми тебе знайшли коло річки... Бо й ти така гарна, як і я, кругом тебе бурлаки роєм в’ються.

Василина мовчала, зціпивши губи, і все дивилась на скатерть, закривши свої круглі очі.

— Ото, моє серденько, кинула я дитину та давай бігти, неначе хто гнався за мною. Вибігла я за Вільшану й пішла шляхом. Я нічого не бачила й не чула, неначе в мене одібрало очі й вуха. Я не йшла, а бігла, й зайшла в якийсь ліс. Настала ніч. Я ввійшла в ліс. В лісі було поночі, як у темній хаті. Мені здалося, що я ввійшла десь глибоко в сиру землю, й тільки тоді опам’яталась.

Боже мій! Де це я? Що це зо мною сталося? Дивлюся кругом себе, скрізь поночі й тихо, тільки над моєю головою видно смужку неба, неначе маленьку стежечку поверх лісу. Чую я, в мене ноги трусяться; я вся охолола, тільки голова вогнем горить. Я сіла на землю й ледве оддихала.

А в лісі темно, тихо та сумно, тільки чую в голові якийсь шум та шелест. "Чи йти далі, чи вернутись?",— думаю я, сидячи над шляхом. Коли чую, щось гуде десь далеко, неначе млинове колесо, та все наближається до мене помаленьку. Ляснув батіг, і по лісі пішла гучна луна; заскрипіли колеса. Хтось крикнув на воли: "гей" і заспівав пісні. Я неначе прокинулась і почала прислухатись. Колеса загуркотіли й зашелестіли по траві. Дорогою їхав якийсь чоловік. Я притаїлась і задержала дух. Чоловік проїхав коло мене та все співав пісні, неначе розважав себе серед страшної темряви. Він поминув мене, я встала й тихесенько, крадькома пішла слідом за возом. Мені стало не так страшно, йду я і боюсь, щоб чоловік не примітив шелесту од моїх ніг.

Коли це стежка на небі над моєю головою розступилась. Серед неба заблищали ясні зорі.

"Зорі мої ясні, як рідні сестри! — подумала я.— Світіть мені, не ховайтесь у хмари, бо на моєму серці стала страшна ніч!" Глянула я на зорі, й моє серце трохи заспокоїлось. Я зійшла з гори, й на яру, над лісом, заблищало широким плесом небо. Серед яру, під лісом, стояв хутір. У вікнах світилося світло. Чоловік поїхав собі далі, а я думаю: "Зайду на хутір та, що бог дасть, попрошуся на ніч". Підійшла я під ворота. В дворі загавкали собаки. З хати вийшла молодиця й спитала, хто там такий за двором.

— Пустіть мене, тіточко, на ніч,— крикнула я з-за воріт.

— А хто ж ви такі? — питає в мене молодиця.

— Та я йду на заробітки в сахарню, та оце опізнилась і боюсь сама йти через ліс. Пустіть, будьте ласкаві! — прошусь я в молодиці.

— Та коли опізнились, то йдіть до господи,— сказала молодиця й вийшла до воріт, оборонила мене од собак і просила в хату. Я ввійшла в хату, сказала "добривечір". Чоловік з дітьми сидів за столом і вечеряв. Добрі люди, спасибі їм, попросили мене вечеряти. В мене боліло серце, боліла душа. Не до вечері було мені тоді.

Переночувала я на хуторі, а другого дня, на зорі, подякувала добрим людям і ввечері прийшла в Стеблів та й стала на роботу у фабриці. Отака-то пригода, серце моє, трапилась мені на віку. Лиха година вигнала мене з батькового двору й пустила по світу бурлачкою.

Василина сиділа, спершись на стіл ліктем, й спокійно слухала. Їй здалося, що Марія розказує не своє життя, не своє лихо, а її.

— Ти, Маріє, вийшла заміж вже у Стеблеві чи деінде? — спитала Василина.

— В Стеблеві, серце моє миле, у Стеблеві. Як прийшла я сюди на завод, то передніше жила у казармі, так як оце тепер ти. Я передніше стала на роботу у сахарні, але там робота була дуже важка. Мене поставили на тьорці, а потім на пресах. Земля холодна і мокра. Кругом мене хлюпала на землю вода. Я мусила на холоді витягати з холодної води буряки й кидати в зуби тьорці. Мені здавалось, що я все перу сорочки на льоду й ніколи не перестаю їх прати. Я собі ноги одстояла на тій сахарні, поодморожувала руки; а далі взяла та й перейшла у суконну фабрику. Тут робота легша, ніж у сахарні.

Пожила я на заводах, а мене парубки так і обступили кругом. Чи стрінуть мене на вулиці — тягнуть на музики, наймають мені музики до танців; стрінуть на вечорницях — частують мене горілкою, танцюють зі мною. Чи йду я селом — за мною, молодою, слідком іде сім кіп хлопців чередою. Жила я собі на волі, як птиця, ніхто мені не гриз голови. З ким хочу кохаюся, з ким хочу цілуюся. Вбрали мене хлопці, як ту паву. А тут приступив до мене вже немолодий парубок, Яненко. Ходить та ходить за мною, як та тінь. Йду на музики, він за мною, йду з музиків — він за мною. Полюбив він мене, як душу, й заслав до мене старостів. Чом же,— думаю,— не піти за його заміж? Парубок гарний, чорнобривий, з карими очима, має свою хату. Ще його батька пан перевів у Стеблів з другого села, з-під Канева, з другими людьми. Пан поставив у Стеблеві всім хати, дав городи, але не дав поля й записав всіх на завод. Як вийшла людям воля од панщини, пан не дав тим фабрицьким людям поля. Так зостався й мій чоловік без поля. Пожила я з ним два роки та й овдовіла. Отакий мій талан. Любила я одного, як свою душу, та не довелося з ним жити в парі. Другий покохав мене, та й сам умер. А я, молода, не накохалась і не навтішалась на своєму віку. Ой, вже я не знайду таких пишних очей, які я цілувала. Ой очі, очі, горе моє, щастя моє! Чом мені не довелося ввесь вік дивитися на вас? Коли б мені довелося хоч раз на віку стрінути ті очі, раз глянути на них і вмерти…

— А я б такі очі виколола ножем оцими руками,— сказала Василина, бліда, як смерть, показуючи свої обидві руки.

Марія сіла кінець стола, сперлась на руку і задумалась. У хаті почало темнішати. Тільки скатерка на столі ясно біліла й кидала тихий світ на бліде Маріїне лице, на високий білий Василинин лоб та на квітчасті здорові хустки на головах в двох молодиць.

За ворітьми заграв ріжок різким голосним тоном, заграла скрипка. Обидві молодиці неначе прокинулись і заворушились. Марія схопилась з місця й почервоніла на виду. Вона вхопила пляшку й чарку, кинулась до дзеркала, пригладила пальцем тонкі брови, поправила на шиї намисто з дукачами.

— Ой, подивися, Василинко, чи гарно стоїть на мені юбка,— сказала Марія, повертаючись до Василини,— обсмикай на мені складки. Нехай, серце, побуде на мені твоя хустка, бо вже не встигну другою зав’язатись. Це йде Мина на вечорниці та ще й з музиками.

Марія заворушилась, бігала по хаті, одставивши праву руку, а музики наближались до хати і вступили в сіни. Ріжок та скрипка розлили по сінях голосний згук. Двері в хату одчинились, і через поріг переступив Мина, високий, поставний парубок, з ріжком у руках. На йому була чорна свита, накинута наопашки, солом’яний бриль, біла сорочка й червоний пояс. За ним увійшов невеличкий парубок з скрипкою. Він був такий невеличкий, що його огрядний товариш зовсім заслонив його своїми плечима.

— Добривечір тому, хто в цьому дому,— сказав Мина товстим голосом.— Чи ти, Маріє, дома? Ого! Та тут дві Марії,— сказав Мина, глянувши на Василину.

— Ба, одна Марія, а друга Василина,— сказала Марія, почервонівши, як маківка.

Обидві молодиці були вбрані в нову гарну одежу, однаково зав’язані новими хустками; обидві були гарні й однакові на зріст.

— Яка ж це Василина? — питав Мина, приступаючи ближче до Василини і придивляючись до її лиця.

— Не впізнавай, бо все одно не впізнаєш,— сказала Марія.— Василина служить не в вашій сахарні, а у нас, у суконному заводі.

— Та й гарна ж ця друга Марія,— сказав Мина,— та шкода, що в хаті поночі. Дай, лишень, Маріє, світла!

— Не дам, нехай кортить,— сказала Марія.

Тим часом Мина витяг з кишені око горілки й поставив на стіл. Марія засвітила свічку.

— Та й гарні ж до тебе, Маріє, збираються молодички на вечорнички! Коли б було знаття, то я б приніс друге око горілки,— сказав Мина.

— Як вип’ємо одно, то й друге принесеш,— сказала Марія, крутячи перед Миною головою.

При світлі забіліло в Мини широке лице, зачорніли товсті брови, котрі зрослись докупи на переніссі, неначе од виска до виска йшов дугою молодий місяць. Чорні очі блищали під тією дугою, як вугілля. На білому лиці чорніли здорові вуса.

— Чом же в тебе, Маріє, немає й досі дівчат? — спитала скрипка.

— А хто любить грибки,

А я печерички;

А хто любить дівки,

А я молодички! —

затяг Мина, становлячись боком, плече об плече, до Марії та поглядаючи на неї скоса. Чорна дуга піднялася вгору на білому лобі й знов у одну мить спустилася вниз.

— Чи ти, Василино, стеблівська, чи захожа? — спитав Мина у Василини, нахиливши своє лице до її лиця так близько, що один вус черкнувся об її щоку.

— Питай, козаче, здалека, коли хочеш в мене правди випитати,— сказала Василина, одхиливши назад голову.

— Яка ж ти недоторкана. От люблю Марію за те, що доторкана! — сказав Мина, вхопивши Марію за плече.

— Ой, цур тобі! Вхопив за плече, як ведмідь,— крикнула Марія й вдарила Мину по плечі.

— Сяду я коло Василини, то, може, допитаюсь правди,— сказав Мина і сів поруч з Василиною.

— Не питай, козаче, у мене правди: я не кожному скажу,— сказала Василина, посунувшись од Мини.

— А кому ж ти скажеш правду? — спитав Мина.

— Скажу тому, кого люблю,— сказала Василина.

— А хіба ж ти мене не любиш? — спитав Мина.

— Я тебе вперве бачу у вічі,— сказала Василина, глянувши на його.

— Високі у вас, кумо, пороги! Не нам через їх ступати. А може, й нам? — сказав Мина, скоса поглядаючи на Василину.

— Не знаю,— сказала Василина.

Рипнули двері. В хату почали сходитись дівчата, поза-кутувані хустками. Вони поскидали свитки, порозкутувались. У всіх голови були тільки що змиті. В косах зеленів барвінок, червоніли квітки осінньої оргинії. На дівчатах були білі чисті сорочки, чистенькі спідниці. То були фаб-рицькі дівчата, з чистими делікатними руками, з білими, не загорілими видами, трохи блідими од фабрицької роботи, од нічної зміни коло парових машин. Вони були проворніші й сміливіші за дочок хліборобів, вміли пишатись, неначе вони були панянки, ходили дрібного швидкою ходою, нагинаючи плечі й голову трохи вперед. З парубками вони жартували делікатніше, ніж сільські дочки хліборобів.

Чимала Маріїна хата почала сповнятись дівчатами. Задріботіли язики, защебетали дівчата, як птиці в гаю. Одна дівчина, крадькома од матері, принесла яєць, друга паляницю, третя пшона і сала. Одна вкрала у матері курку й принесла її на вечорниці живою. Курка закиркала на все горло. В хаті піднявся регіт. Декотрі проворніші дівчата позакачували рукави, затопили й опатрали курку й вкинули її в юшку. В хату почали сходитись парубки. Коли це у сінях закувікало порося. Двері одхилились, в хату полетіло порося й впало серед дівчат.

— Ой лишенько! Хто це кидається поросям! — підняли гвалт дівчата і розсипались на всі боки.

Порося залізло під лаву й рохкало, а в хату ввійшов високий тонкий парубок, той самий, що вкинув в хату порося.

— А я вам, дівчата, гостинця приніс,— сказав він, скидаючи шапку.

— А де ж твій гостинець? — спитала Марія.

— А то десь рохкає. Чи не сховала часом, Маріє, в скриню,— сказав парубок-штукар.— А одчини, Маріє, скриню!

Дівчата зареготались, а парубок поліз під лаву ловити порося. Бідне порося наробило такого крику, що дівчата затуляли вуха.

— Та коли його мерщій! Цур тобі з твоїм поросям! — кричала Марія на всю хату.

Парубок взяв ножа і поволік порося за задні ноги через поріг.

— От і приніс клопіт! Треба буде заходжуватись коло поросяти,— сказала Марія.— Дівчата, загадаймо хлопцям, нехай обскромадять порося, про мене, і зубами, а ми тим часом будемо танцювати.

— Коли б часом хлопці не з’їли поросяти живим, мов вовки-сіроманці, — говорили дівчата, сміючись.

Тим часом Марія почала частувати всіх горілкою. Вона подала чарку Василині. Василина подякувала.

— Чи вже ж ти, Василино, не п’єш горілки? — сказав до неї Мина.

— Колись пила, та вже забулась,— обізвалась Василина.

— А якби я почастував тебе наливкою, чи випила б з моїх рук? — спитав Мина.

— Не знаю, може б і випила,— сказала Василина.

— Для такої молодиці не шкода й заходу. Нате, хлопці, гроші, та побіжіть на місто, та принесіть пляшку наливки! — крикнув Мина, витягаючи з кишені гаманець.

Один хлопець побіг за наливкою, а другі попарили окропом порося, розтягли його за ніжки, штовхали його, скубли, плескали долонями, смикали за хвіст та за вуха.

Тим часом парубок приніс наливки. Мина почастував Василину, Василина випила й повеселішала.

— Грайте-бо, музики, бо я хочу танцювати,— сказала Марія,— Заграй-бо, Мино!

— Як Василина піде танцювать, то ладен грати,— сказав Мина, скоса повернувши брови до Василини.

Василина мовчала. Марія налила чарку горілки й подала Василині. Вона трохи подумала, а далі взяла чарку та й вихилила всю до дна.

— От за це люблю! — крикнув Мина, наливши й собі чарку і вихиливши до дна за здоров’я Василинине.

Скрипка заскрипіла. Смичок спробував струни, а далі впав разом на струни і затанцював на них козачка. До скрипки пристав Минин ріжок, ще й знайшлась сопілка. Дівчата стрепенулись. Василина неначе оживала, неначе прокидалась од якогось важкого сну. Молода челядь, дівоче щебетання, наливка й горілка — все те неначе посипало на неї приском. Молода душа заворушилась, і перед Василиною неначе зацвіла весна в комарівських садках: запахли васильки та м’ята на гарячому сонці. Дівчата стали рядками й почали танець, а музики аж ногами притупували, Василина неначе почула, що на неї полилось гаряче сонце з неба серед розкішного садка в Журавці, запалило її кров, розлило в жилах якийсь палкий вогонь, палкий і пахучий, веселий, як молоде

життя. Вона ніби підіймалась од землі над розкішним зеленим садком, над пишними пахучими квітниками, піднімалась все вгору та вгору на промінням гарячих, як вогонь. У неї ніби росли крила і несли її, як ластівку, над зеленими лугами, над темними дібровами. Од музик, од дівочих танців в неї заморочилась голова.

— Василинко! Василинко! Ходім, серце, у танець! — крикнула Марія й потягла Василину за руку.

Василина встала з-за стола і вийшла з Марією на середину хати. Дівчата розступились. Музики зумисне вдарили вдвоє дужче у струни. Василину неначе якісь крила підняли вгору. Вона одійшла, стала проти Марії, а далі пішла в танець, дрібний, легкий, неначе вона не танцювала, а плила. Вона підвела лице й очі вгору. Чорні круглі очі загорілись вогнем, сипнули, іскрами. Високі брови піднялись дугами ще вище. Чудова картата хустка з торочками блищала, неначе вся голова була повита пучками квіток.

Василина розходилась у танцях. Вона то плавала лебедем, то йшла павою, то пурхала метеликом, то линула ластівкою, а далі вдарила дрібного тропака і пішла крутитись з Марією, вхопившись з нею за плечі. На Василині хустка тільки миготіла, як блискавка.

Всі дівчата перестали танцювати; хлопці задивились на Василину. Вони ловили очима її чорні тонкі брови, її чудові гарячі очі. У хаті все замовкло, тільки музики грали та шелестіли на молодицях нові спідниці.

— А хто любить грибки,

А я печерички;

А хто любить дівки,

А я молодички! —

почав приспівувати Мина під дрібного козачка.

Василина задихалась і сіла на лаву, втираючи гарячий лоб хусткою.

Музики стали. В хаті стало тихо. Всі мовчали. Краса молодої молодиці, її чудове лице, чудові очі, плавкі й жваві танці — все те так вразило і дівчат і хлопців, що вони тільки дивились на неї.

— Ну, Василина, так Василина! — сказав Мина, сідаючи коло Василини. — В нас на всіх заводах не знайдеш такої. Випий, Василино, чарку наливки для прохолоди.

— То й вип’ю! Чому пак і не випити,— сказала Василина.

Мина налив чарку. Василина випила до дна. Вона почутила, що з тієї чарки якісь чудові чари розливаються по її жилах і палять кров якимсь солодким та теплим вогнем. Вона забула все: і Комарівку, і буряки, і Журавку, і пана Ястшембського, і свого сина, що вкинула в Рось. Перед нею тільки цвіли ніби якісь пишні квітки, а на неї світило гаряче сонце й розливало у душі щастя без міри, без кінця.

Тим часом дівчата зварили вечерю й подали на стіл.

— Тепер, дівчата, їжте ви курку, а ми з’їмо ціле порося,— сказав Мина, закотивши рукави.

— "Їли парубки, їли, цілого вола з’їли, на столі ні рісочки, під столом ні кісточки",— сміялась Марія з парубків, пригадуючи слова пісні.

Затріщало порося в руках. Хлопці поламали його на шматочки. Затріщало воно і в зубах. Дівчата і хлопці кинулись на його, як вовки на вівцю, й в одну мить зостались у мисці самі кісточки. Чарки ходили кругом стола. Василина не стільки їла, скільки пила.

Вже пізньої доби Марія поприбирала з стола, а дівчата й хлопці і не думали розходитись. Після вечері знов заспівали дівчата, а далі заграли музики. Дівчата знов пішли в танець.

— Набік, дівчата! Нехай ще погуляють молодиці,— крикнула Марія, розпихаючи дівчат обома руками.— Василино! Ану, до танців! Чого ти сидиш та куняєш?

Марія смикнула Василину за рукав так, що у неї рукав залущав. Василина трохи не впала додолу.

Дівчата посідали кругом на лавках. Марія й Василина з посоловілими очима стали серед хати.

— Де ти, Василино? Щось я тебе не бачу! — сказала Марія, протираючи очі.

— Та осьдечки! Починай-бо, Маріє,— крикнула Василина коло порога.

Марія пішла дрібушки не до Василини, та до груби. Василина виступила і собі, розминулась з Марією та давай танцювати до дверей. Дівчата почали осміхатись. Обидві молодиці крутились то до кутка, то до печі. Марія спіткнулась і з усієї сили вдарилась об піч лобом. Хлопці зареготались. Марія примітила смішки і хотіла поправитись.

— Смійтесь, смійтесь! Ви думаєте, що я п’яна? Я ще й тверезих перетанцюю,— сказала Марія, насовуючи на лоб хустку й очіпок.

А очіпок на Марії все з’їжджав на потилицю. У Василини коси висунулись з-під очіпка на лоб. Молодиці закрутились серед хати та вдарились лобами так, що аж голови загули. У хаті піднявся регіт. Молодиць брала злість. Вони закрутились по хаті, як вихор. Василина

спіткнулась і простяглась серед хати. Марія наскочила на неї й дала сторчака.

У хаті піднявся не сміх, а гвалт. Дівчата аж за боки брались. Музики перестали грати. Мина реготався, кинувши ріжок на піл. Василина й Марія поспинались рачки і насилу встали на ноги.

— Чи вперше, Василино, спотикаєшся, чи вже тобі не первина,— спитав Мина, сміючись.

Василина встала і насунула на лоба чудову хустку. Вона була бліда, як віск. Блискучі очі неначе припали пилом. Василина заточилась, насилу дійшла до полу і впала головою на стіл.

— От тобі дотанцювалась! Це, мабуть, час вже додому! — закричали дівчата.— Але потривайте, дівчата! Ще побачимо, як хлопці зариють носом об землю!

— Або дівчата! — закричали хлопці.

— О, не бійтесь! Дівчата не зариють носом! — обізвались дівчата.

Мина підійшов до Василини і хотів її розбудити. Він підвів рукою її голову. Чудове лице було жовте, неначе виточене з жовтого воску. Тонкі брови чорніли, як п’явки. Довгі чорні вії впали на бліді щоки і, неначе шовком, вкрили їх двома кружками. Тонкий ніс світився, як виточений з мрамору. Губи зблідли, як в’ялі листочки рожі, Василина спала як мертва, а її лице світилось якимсь світом, у котрому просвічувалось одно добро.

Марія звалилась од стола на лаву і заснула. Дівчата й хлопці почали вдягатись і одно за другим виходити з хати.

— А хто ж зостанеться на сторожі коло цих бурлачок! Гей, хлопці! — крикнув Мина.

— Мабуть, Мина! — обізвались хлопці з сіней.— А як не схочеш зостатися на сторожі, то підопри хату, щоб часом хто не покрав молодиць.

Мина, вже трошки п’яний, взяв бриля, загасив свічку й каганець, вийшов у сіни і дверей не причинив. У хаті спали молодиці у новій одежі, у нових хустках на головах, навіть в намисті з дукачами. Чорна ніч прикрила хату й сіни, прикрила Марію і Василину од людських очей.

Другого дня вже сонце заглянуло в вікна, а обидві молодиці спали. Через одчинені двері поналазили в хату кури, влізла собака, зіпнулась лапами на припічок і доставала з миски кістки. Одна курка ходила по столі й дзьобала кришки хліба, друга вилетіла на Марію, а третя влетіла на полицю, сіла на горщикові з пшоном, перекинула горщик і сама з горщиком впала додолу.

Василина прокинулась й озирнулась по хаті.

"Господи, де це я? — подумала Василина.— Здається, неначе в Комарівці в батьковій хаті... ні, неначе в Журавці у пана Ястшембського в пекарні... Он лежить якась молодиця, мабуть, Параска або Олена".

У той час прокинулась Марія, схопилася й сіла. Василина вгляділа Марію й опам’яталась. Вона хотіла підвести голову, голова була важка, як камінь. У вухах гуло, неначе хто в голові бив у бубон. Марія сиділа й стогнала.

— Василино! Чи ти спиш? — спитала Марія.

— Ні, не сплю,— обізвалась Василина.

— А чом же ти не встаєш?

— Не підведу голови. Неначе хто наклав у голову каміння.

— Чи це ти, Василино, спала у новій спідниці й у новій хустці? — сказала Марія.

— Ой боже мій! Чи вже ж оце й я заснула у новій гарній спідниці й у новій хустці! Пху на тебе, сатано! Це, мабуть, нечистий мене спокусив. Ой, спідничка моя новенька! Пом’ялись квіточки й зелені бублички неначе поламались. Одколи животію на світі, цього не траплялось зо мною,— бідкалась Марія, розв’язавши голову й роздивляючись на пом’яту хустку.— Вставай-бо, Василино, та ходім до церкви.

— Коли й голови не підведу, а в роті таки так невірно, неначе полиню наїлась.

— Отак і в мене. А подивись, Василино, чи не зосталось чого в пляшках? — сказала Марія.

Василина достала рукою на лаві пляшку й перехилила її горлом униз.

— Ані крапельки! Чортові парубки видудлили все до останньої крапельки,— сказала Марія, встаючи з лави,— не буде чим і похмелитись. Ой, як же мені хочеться кислої капусти!

— А я неначе б їла солоні огірки,— обізвалась Василина з полу.

— Але як оце ми послались у новій одежі? — питала Марія у Василини.

— І сама не знаю. А ти не пам’ятаєш? — спитала Василина.

— Ні, серденько, не пам’ятаю, неначе хто кілком вибив з голови пам’ять.

Тим часом курка вилетіла на полицю і звалила додолу другого горшка.

— А киш, проклята! Де це понабирались у хаті кури? Чи ти ба, серденько, і двері одчинені, й собака у хаті порається коло печі. А вон, проклята! — крикнула Марія, схопившись з лави.

Марія вигнала собаку, повигонила кури, вбігла у хату й заглянула у дзеркало.

— Ой лишенько! Де це в мене взялися синяки на лобі! — крикнула Марія.— Чи це я де вдарилась, чи, може, котрий бурлака понабивав. Чи ти, Василинко, не пам’ятаєш?

— Коли вже ти не пам’ятаєш, а я й потім,— сказала Василина,

— Ой, яка ж я стала страшна, аж зелена! Очі позападали, ще й два синяки на лобі... Чи не пошпурив на мене отой проклятий Мина пляшкою?

Марія й Василина поскидали нову одежу і повбирались у буденну.

— Ой господи! В чому ж оце я піду до церкви! Зовсім пом’яла нову спідничку,— бідкалась Марія.

— Не турбуйся, молодице! Поки звариш обід та приберешся, то й з церкви вийдуть.

Тільки що Марія розпалила у печі й приставила горшки, у вікнах замиготіла чорна смушева шапка й блиснули чорні брови, неначе чорний вуж, на блідому лобі. То йшов Мина.

— Ой, Мина йде! — крикнула Марія й кинулась до дзеркала, Вона в одну мить пригладила обома долонями щоки і разом з тим покусала свої сині губи. На щоках виступили червоні сліди пальців, а губи зостались такі сині, як і були.

Рипнули двері. У хату ввійшов Мина,

— Ой молодички! Передніше дайте кислиць, а потім скажу добридень,— сказав Мина.

— Чого це тобі так припало? Чи пропасниця напала, чи що? — спитала Марія.

— Та пропасниця ж,— сказав Мина, глянувши на Василину.— Добридень вам! З неділею будьте здорові. Давай, Маріє, солоних огірків, бо не видержу.

— Оце полізу до служби в погріб по огірки! — крикнула Марія.

— Лізь, бо як не полізеш, то я сам полізу. В роті таке паскудство, неначе жиди з балагулою ночували.

— То піди ж передніше по горілку, бо й у мене в роті не дуже гарно, — сказала Марія.

— Ось тобі й горілка, тільки швидше лізь у погріб по огірки. Та не забудь вхопити з миску кислої капусти!..

Мина поставив на стіл пляшку горілки. Марія тим часом внесла миску капусти й огірків. Не встигла вона поставити миску на стіл, в хату ввійшов другий бурлака.

— Чи й тобі, парубче, схотілось солоних огірків? —*гукнув Мина.

— А ти думаєш, тільки тобі. Ой, дайте чого кислого, бо за серце неначе гадина ссе,— сказав бурлака, кидаючи шапку на лаву.

— Чом ти не привів з собою ще з десять бурлак! — сказала Марія.

— Потривай трохи! Вони й самі прибіжать до тебе,— сказав бурлака.

Не встиг бурлака сісти на лаві, у хату ввігнались ще два парубки.

— Еге, заманулось солоних огірків — сказав Мина, уплітаючи кислу капусту на ввесь рот.

— А хоч би й схотілось. Ми ще знадвору через вікно вгляділи в тебе в губах капусту, а в нас аж слина в роті потекла.

Мина почастував горілкою передніше молодиць, а потім себе, а парубків поминув.

— Чого ж ти нас минаєш? Хіба ми не люди, чи що,— обізвались парубки, поглядаючи скоса на пляшку.

— А коли ви люди, то підіть собі купіть та й пийте,— сказав Мина, наливаючи собі другу чарку.

— Маріє, чого це ти стала така жовта, неначе три дні в шевському квасу мокла? — спитав Мина, скинувши очима на Марію й не підводячи голови од миски.

— А тобі що до того! Аби ти був гарний. Та й ти став чогось такий кислий, неначе три дні самі кислиці їв,— сказала Марія, обідившись.

— А що в тебе на щоці? Неначе хто помочив пальці в буряковий квас та й лапнув тебе за щоку? — спитав Мина насмішкувато.

— Чого це ти придивляєшся до мене, неначе вперве бачиш? — огризалась Марія.

— А які в тебе, Маріє, гарні цяцьки на лобі. Ій-богу, неначе маляр намалював,— дражнився Мина.

— Ей, мовчи, бо одніму миску з огірками,— крикнула Марія й справді вхопила миску з-перед Мини.

— Ой, борщ збігає! Рятуйте борщ, бо втече! — крикнув Мина, схопившись з місця.

Марія кинула миску на стіл, а сама кинулась до печі. Борщ клекотів і не думав збігати.

— Ну, чи не капосний тобі парубок! Потривай, не наймеш ти мені сьогодні музик, не дам я тобі більше кислої капусти.

Тим часом задзвонили в усі дзвони на службу. Молодиця схаменулась, перестала їсти й перехрестилась. Бурлаки тільки осміхались, запихаючи роти.

— Ой господи милосердний! Не доведеться мені сьогодні піти до церкви,— сказала Марія, хрестячись і зітхаючи.

— Мабуть, тобі, Маріє, так хочеться до церкви, як мені,— сказав Мина.— Чи підеш молитись, чи на хлопців дивитись?

— Ти думаєш, як ти йдеш до церкви витріщати очі на дівчат, то й всі молодиці й дівчата ідуть до церкви на витрішки. Ой господи! Опізнюся й в церкву не протовплюсь.

— Неначе ти й справді будеш протовплюватись у церкву. Станеш ти під церквою, та ще вилізеш на камінь, що лежить коло дверей: дивіться, мов, хлопці, яка я гарна: жовта, жовтогаряча, ще й попруги та гулі на лобі.

— Чи ти здурів сьогодні, чи ти спився з пуття,— закричала Марія спересердя.— Од котрого часу я стала для тебе жовтогарячою?

— Од того часу, мабуть, як Василина прийшла в Стеблів,— обізвався один парубок.

Мина повів чорними бровами на Василину. Брови підняли вгору всього лоба ще й чуприну. Василина сиділа мовчки і дивилась у вікно.

— Чом це ти, Василино, не говориш з нами? Чи, може, й в тебе після вчорашнього в голові джмелі гудуть,— спитав Мина у Василини.

— Мовчу, бо нема чого говорити з тобою,— сказала Василина.

— То хоч моргни на мене,— сказав Мина й знов моргнув на Василину. Василина спустила очі.

— Авжеж! Заходжусь моргать! — сказала Василина.

— А очі таки спустила додолу. Василино, подивись-бо на мене, та ще й ласкаво! — сказав Мина солодким голосом.

— Не мала куди дивитись, та на тебе.

— А як я поставлю тобі кварту наливки, чи подивишся?

— Кварту наливки вип’ю, а на тебе й не гляну.

— А як я приведу до тебе музики, чи подивишся на мене?

— Як приведеш музики, то я потанцюю, а на тебе все-таки не буду дивитись.

— Ото горда! А як куплю хустку ще й спідницю справлю? — крикнув Мина, піднявши голос.

— Нехай мені купує той, кого я вірно покохаю,— сказала Василина.

— І де ти набереш тих грошей! Та в тебе в кишені ні шага,— обізвалась Марія.

— Оввa, а це що? Чуєш? — сказав Мина, вдаривши по кишені, де забряжчали мідні п’ятаки.

— Ну, за мідні п’ятаки небагато насправляєш, а срібняки ти вже давненько витрусив з гамана.

— Одні з гамана, а другі в гаман. Для гарних молодичок мій гаманець настачить срібняків,— сказав Мина.

— Коли ти правду кажеш, то приведи по обіді музики в оранду, бо я танцювати хочу,— сказала Марія,

— Як же ти понесеш свої синяки на музики? — сказав Мина.

— Оце дались тобі взнаки мої синяки. Спущу низько на лоб хустку та й закрию синяки. Приведи лишень музики! За мої чорні брови приведи! — сказала Марія, моргаючи на Мину.

— Та й за мої брови не забудь,— обізвалась Василина.

— Коли так, то приведу: за дві пари чорних брів я радий сам грати три дні й три ночі.

До церкви задзвонили в усі дзвони. В хаті тріщали в бурлацьких зубах солоні огірки, неначе хто ходив по сухих тріснах. Миска швидко спорожнилась. Мина витяг з гамана тютюн, набив люльку, вигріб з печі жарину й вкинув її в люльку. Тютюн спалахнув полум’ям, як клоччя. Смердючий дим клубками повився під стелею. Молодиці закашляли.

— Цур тобі з твоєю люлькою! Іди собі надвір з своєю люлькою,— загомоніла Марія й випхнула Мину в сіни, ще й дала йому кулаком в спину на порозі. Мина скорчився, згорбився і, осміхаючись, надів високу шапку і рушив надвір. За ним потяглися всі парубки.

Марія й Василина поприбирали в хаті, зварили обід, пообідали, помили ложки й почали прибиратись перед дзеркалом, одпихаючи одна другу.

— Знаєш що, Василинко! Кидай свою казарму, переходь до мене та й будемо жити вдвох. Моя хата не буде тісна для нас двох. На тих жидівських харчах ти зовсім захлянеш,— сказала Марія.

— Добре, Маріє, спасибі тобі, коли ти приймаєш мене до себе. На харч жид прикине мені з карбованця на місяць, то, може, я сяк-так і переб’юся.

— Авжеж переходь! Я зароблятиму і ти зароблятимеш, та складемо заробіток докупи, та й будемо жити. Коли вже поліщуки не видержали

на жидівських харчах і повтікали, то куди ж тобі видержати. Обсмикай мені, серденько, ззаду хвалди на спідниці та порозкладай до ладу, щоб було рясно,— сказала Марія, розкладаючи на грудях разки доброго намиста з дукачами.

Ще Марія не встигла вбутись в жовті чоботи, за воротьми загуло решето, забряжчало і зашелестіло, як очеретяний лист на вітрі, запищала скрипка, заспівав Минин ріжок. Марія й Василина кинулись до вікна. В ворота йшли музики, а за музиками чорніли смушеві бурлацькі шапки цілою купою. За парубками бігли діти. Музики сіли на призьбі вигравати козачка, щоб подражнити трохи молодиць. Парубки й діти обступили кругом музик, неначе бджоли обсіли матку. Люди йшли проз Маріїн двір, питали з-за воріт, чи не справляє часом Марія свого весілля.

Незабаром з сінешніх дверей вискочила Марія, зав’язана чудовою здоровою червоною хусткою з синіми торочками, у білій катанці, в жовтих чоботях. Намисто червоніло на білій свиті, як пучки калини, й кидало свіжий рожевий світ на гарне бліде лице. Чорні брови ясно малювались на рівному лобі під червоним пружком хустки. За Марією вийшла Василина в чорній свиті, червоній спідниці з зеленими квітками. На хвартусі червоніли маківки, неначе блищав жар у печі. Чорні очі, чорні брови були чорніші од чорного сукна, а молоде лице при чорній одежі стало ще біліше й молодше.

Всі парубки обступили молодиць. Музики встали з призьби й пішли за ворота. За музиками пішли Марія й Василина, а за ними рушили всі хлопці цілою юрбою. За хлопцями бігли діти. Вся ватага посунулась потихеньку на місто до оранди. Музики грали, молодиці реготались до хлопців, хлопці жартували. Веселе осіннє сонце світило на веселу юрбу. Чорні парубоцькі шапки та свитки чорніли, як пооране поле, а між ними, неначе на чорному полі, цвіли дві розкішні квітки, дві молодиці.

Куди йшла весела ватага, скрізь одчинялись двері у хатах, скрізь вибігали надвір хлопці, дівчата, навіть чоловіки і жінки. Парубки

перескакували через перелази й приставали до музик. Молодиці та баби тільки хитали головами, поглядаючи на Марію та Василину.

— Ну та й Янівна! Манить за собою цілу низку бурлак. Бий тебе сила божа! Ще й приманила до себе Василину,— говорили молодиці, спльовуючи набік.

— Невідомо, хто кого перетягне, чи Марія Василину, чи Василина Марію,— говорили чоловіки,— бач, як убралась! А станом крутить, як чорт перед заутренею. Треба держати дочок далі од цих писанок.

Музики перейшли місто й пішли в оранду. Як не держали матері дочок, а дочки все-таки повтікали з дому в оранду на музики. В оранді, в здоровій просторній хаті, челядь посідала на лавках, по бочках з горілкою, а музики сіли на столі. Хлопців та дівчат натовпилось повнісінькі хати. Марія й Василина перші пішли в танець.

— Хлопці! Наймайте-бо нам музики, бо їй-богу, не видержимо,— гуконули дівчата на хлопців,— і доки ці молодиці гацатимуть! Проженім їх та ходім у танець.

Одначе Марія й Василина не так швидко потомились, як того хотілось дівчатам. Василина розчервонілась, як мак, і літала по оранді, неначе на крилах.

— Та й пальона ж оця бурлачка Василина! — гомоніли хлопці так тихо, що було чути на всю оранду.

— Їй-богу, дівчата, вона буде вибивати тропака до вечора й нам не дасть і ногою тупнути,— гомоніли дівчата, лузаючи насіння.

Тим часом в оранду поприходили хлопці з далеких кутків. У хаті стало так тісно, що трудно було протовпитись.

— Що це за молодиця танцює? — питали хлопці один у другого.— Вона не стеблівська?

— Певно, якась бурлачка — гомоніли парубки.

— А хіба ж ви не знаєте? Це бурлачка Василина, недавно прийшла звідкільсь на заводи,— одказували дівчата.

— Чи вона удова, чи покритка? — питали хлопці.

— А хто її зна. Підіть та спитайте в неї,— говорили дівчата.

— Та й гарна ж оця Василина! Дивись, бра, які в неї брови! Їй-богу, неначе хто намалював! А очі як блищать! — говорив один парубок, прицмокуючи.

Всі хлопці тільки й говорили, що про Василину, неначе більше молодиць та дівчат не було в оранді.

Василина й Марія потомились, стали в гурті між дівчатами й втирались хусточками. Мина крикнув на шинкаря. Шинкар виніс пляшку горілки. Мина почастував своїх приятелів музик, а потім Василину й Марію. Дівчата торкали одна одну ліктем і сміялись у рукава. Слава про Василину пішла скрізь по фабриках, по всьому містечку.

Ще довго грали музики, ще довго танцювали дівчата й хлопці. Вже надвечір Василина й Марія вийшли з оранди й пішли додому.

— Ну, нагулялась же я сьогодні, Маріє,— говорила Василина, скидаючи празникову одежу.— Так натанцювалась, так напилась горілки, що забула все своє горе. Нехай піде за вітром моє лихо! Добре жити у вас в Стеблеві! Їй-богу, весело.

— Чи набачила ж, Василинко, хоч одні чорні брови до вподоби? — спитала Марія.

— Ат, дай покій! — сказала Василина, зітхаючи.— Мені здавалось, що я до цього часу неначе лежала в домовині... І тільки тепер знов неначе розцвітається моє серденько. Як я давно весело гуляла! Як давно я тішилась та танцювала.

Василина сіла на лаві, підперла щоку долонею й задумалась. Вона пригадувала, коли вона в останній раз була щаслива, й ніяк не могла пригадати.

— А моє серце завжди неначе цвіте. Бодай же воно швидко не зів’яло. Я все шукаю тих чудових очей, тих чудових брів і ніяк не знайду. Мені все неначе хочеться пити; п’ю й ніяк не нап’юся, неначе я в гарячий час жито жну на полі,— сказала Марія.— Ой, очі чорні! Де мені знайти вас?

Вже сонце зайшло. Веселі молодиці повечеряли й довго не могли спати: музики, танці, чорні брови — все снувалось перед ними й дражнило, й манило. Василина почувала, що вся давнина одійшла од неї далеко й неначе потонула у якомусь тумані. Вона сама незчулась, як заспівала пісні про кохання козака, й дівчини, про кохання до смерті, до чорної домовини; про таке гаряче кохання, якого не можна ні заспати, ні забути, ні вигнати зіллям-отрутою. Марія заспівала разом з Василиною, складаючи у скриню хустки та керсети. Світло ледве мріло в хаті, дві молодиці довго співали:

— Ой у мене та на мислі твоєю не бути,

Ой дай мені таке зілля, щоб тебе забути!

Буду пити труту-зілля, краплі не пропущу.

Хіба тебе я забуду, як очі заплющу.

Настала зима. Замерзла Рось. Лід залиснів між двома стінами скель, наче дзеркало у темних рамах. Василина оговталась з людьми, привикла до Стеблева. Щонеділі за нею роєм вились бурлаки, наймали музики, поїли її наливкою та горілкою. Василина гуляла, та не знайшла чорних брів до вподоби...

VI

Проти острова Замка берег Росі дуже скелистий. Над самою водою стоять скелі рівною стіною, неначе виходять просто з води. В одному місці скелі розступились. Гора запала крутою невеличкою балкою. В тій балці, на крутому косогорі, неначе притулилось зелене гніздо з високих верб. То був грунт одного шляхтича-чиншовика Івана Михалчевського.

Од високої скелі, що стояла коло самого берега, починався рів, обсаджений густою дерезою, закручувався дугою вище балки на самому версі гори і спускався по другий бік косогору до другої скелі. На самій середині косогір був рівно скопаний настільки, щоб на йому вмістилась хата з маленькою повіткою. З того скопаного високого місця дивилась на Рось весела хатка Михалчевського з двома ясними вікнами, обведеними червоною фарбою. Одвірки коло дверей були помальовані темно-синьою, а двері ясно-синьою фарбою. До сіней була припнута повітка з широкими, плетеними з лози ворітьми. Кругом хати жовтіла призьба, неначе жовтий пояс. Маленька тераса на сажень перед хатою була твердо втоптана. Кругом хати росли кущі бузку та густі вишні. Внизу, над самим берегом, росли здорові верби, спускаючи гілля над саму воду. Під скелею блищала в кам’яному жолобку криничка, в котру текла вода з вузької розколини у скелі. Над самою криничкою, на кам’яній рівній стіні, було видно стерті сліди якогось напису слов’янськими буквами, од котрого зостались тільки титла. Окоп, обсаджений густою кучерявою дерезою, був схожий на зелену підкову, притулену до косогору. Біла хатка блищала серед того зеленого гнізда, як цяцька, й неначе дивилась на густі верхи верб, на Рось, на шпичасті

скелі за річкою, на убогі хати других шляхтичів, котрі були розкидані по косогорах за Россю між камінням, між густими колючками та будяками. Ще за часів панщини пан подавав бідним шляхтичам такі убогі грунти за чинш між скелями та глинищами, на сухих горбах та косогорах.

Іван Михалчевський служив за столяра на фабриках і заробляв чимало грошей. Дрібні стеблівські шляхтичі, не маючи свого поля, кидались до ремесла, служили на фабриках за столярів, малярів, слюсарів, ковалів. Декотрі підряджались будувати доми, хати, церкви, а малярі наймались розмальовувати церкви. Покійний батько Михалчевського був простим теслею, але як настали по селах фабрики, його син став на роботу на фабриках і під рукою німецьких майстрів вивчився столярувати і робити досить чисту столярську роботу: столи, стільці, шафи й канапи. Фабрики випустили багато добрих майстрів на селах та в містечках.

Іван Михалчевський жив у хатині з своєю старою матір’ю Ганною. Хатина була багато більша всередині, ніж здавалось знадвору. Невеличка кімната була одділена од пекарні дощатою тонкою стінкою. В хаті було чисто й гарно, як у віночку. За чималими образами католицько-уніатського малювання біліли вишивані рушники. Замість лавок стояла канапка та жовті помальовані стільці. На мальованому зеленому з червоними рожами миснику стояли рядками порцелянові тарілки, лежало кілька ножів і виделок. У кімнаті стояло ліжко з подушками, прикрите зеленим ситцевим укривалом, стояла зелена скриня. Зелені одвірки коло вікон та дверей веселили білу чистеньку хатку.

Іван Михалчевський був нежонатий. Йому вже минуло двадцять шість років, і він не міг знайти собі дівчину по душі.

— Чом ти, сину, не женишся? — не раз питала Івана мати.

— Нема мені, мамо, в Стеблеві пари,— говорив Іван,— нема гарних дівчат у Стеблеві.

— Чи вже ж таки нема. Мабуть, ти, сину, не дуже до них придивляєшся. Як не знайдеш собі пари в Стеблеві, то пошукай в Корсуні.

— Вже я, мамо, передивився ввесь Корсунь і Богуслав, трохи не всю Україну, та не знайшов такої, щоб мені сподобалась. Я не оженюсь абияк, заплющивши очі. Мені треба такої гарної, щоб була як намальована.

— Це ти, сину, мабуть, дуже вже начитався тих книжок... А тим часом твої літа не стоять. Вибирай, сину, швидше, бо люди розберуть і те, що є.

Михалчевський був письменний, вчився в церковній школі, читав і співав на криласі. Він доставав книжки у священика, в його синів, у шляхтичів, любив читати, купив і прочитав Шевченкового "Кобзаря". Про Тараса Шевченка тоді ходила чутка скрізь по сусідніх селах та містечках, кругом його рідного села Керелівки. Як умер Шевченко, як дійшла чутка за його смерть та похорон у Каневі, Михалчевський плакав за ним і говорив, що він неначе поховав рідного батька.

Природжене почування краси, трохи розвите поезією, зробило Михалчевського щодо дівчат трохи вередливим. Багато дівчат йому й сподобалось, та ні одні брови й очі не причарували його навіки. Він перестав уже й придивлятись до дівчат.

Але раз весною, в неділю, Михалчевський пішов до церкви. Він надів синій жупан з фабрицького сукна, підперезався зеленим поясом. На йому були широкі штани по жовтому полю з темно-червоними, кров’яного кольору вузенькими смужками, пасові чоботи на колодочках. Круглий чорний повстяний бриль прикривав чорне, як смола, волосся, з проділом збоку. Михалчевський був високий здоровий парубок, з великою головою, з дужими плечима, з високими грудьми та здоровими жилавими пальцями. В його лице було матово-біле й делікатне, як в

панича, довгі чорні брови, темно-сірі ясні очі, лоб високий та круглий, короткий, але тонкий ніс, короткі повні щоки. Чималі повні губи, рожеві й блискучі, дуже виразно червоніли з-під густих чорних вусів. Повна біла шия здавалась ще білішою од чорної хустки, з-за котрої висіли широкі комірчики з білого, не дуже тонкого перкалю.

Михалчевський прийшов у церкву й став на криласі. Служба ще не починалась. Старий дяк дав йому книжку й попросив прочитати часи. Народ входив в церкву через троє дверей. Молодиці й дівчата заступили ввесь бабинець і притвор. Люди товпились до іконостаса, ставили свічки перед образами. Густа маса народу подавалась то на один бік, то на другий, ворушилась, човгала чобітьми. Одчинились царські врата: почалася служба. Люди замахали руками, хрестячись та легко кланяючись. По церкві разом пішов якийсь шелест, неначе од вітру в бору, але швидко разом й затих. З криласа було видно всіх людей у церкві на всі боки до самих далеких кутків. Михалчевський кинув очима на середину церкви, залиту дрібними хлопцями, й повернув очима в бабинець. Бабинець цвів, як квітник: хустки всяких кольорів на молодицях, цілі вінки з квіток та стрічок на дівчатах, червоні намиста, парчеві широкі, коміри на фабрицьких молодицях — все блищало й цвіло, неначе мак на городі. Між засмаглими лицями хліборобок біліли, як панські, лиця фабрицьких молодиць та дівчат. Михалчевський повів очима по молодицях та дівчатах й вже хотів обернутись до іконостаса, але за однією високою хусткою блиснули чорні, як шовк, високі брови, неначе веселки, а з-під брів бризнули іскрами чорні круглі очі, забілів високий лоб, матово-білий, неначе виточений з слонової кості. Висока хустка на голові якоїсь молодиці закрила ті чудові брови й очі. Михалчевському здалося, що якась дивна зоря блиснула з-за хмари й знов зайшла за хмару. Він повернувся до іконостаса, але почував, що якась сила манить його знов оглянутись й подивитись на ті очі та брови.

Михалчевський знов оглянувся. Він ждав, чи не розхиляться де голови, чи не виглянуть з-за голів ті очі, а хустки на головах неначе злились докупи, а між ними, неначе пучки вогню, червоніли квітки на дівчатах...

Заспівали "Херувими"[5]. Загули люди, замахали руками, закивали головами, Михалчевський ще раз кинув очима в бабинець, одразу впіймав очима біле Василинине лице з ясними очима. Очі блищали, як дорогі камінці, вправлені в слонову кість, й були такі веселі, такі ласкаві, що Михалчевський стривожився. Він знов глянув у бабинець і примітив, що під тим пишним лицем біліла тонка шия, кругом шиї блищав широкий викладчастий парчевий комір, ввесь у золотих квітках на червоному полі. Комір закривав усі плечі, обхоплював шию, а на тому комірі червоніло намисто. Одлиск од золотих квіток на комірі, од намиста падав на тонку шию, на рожеві пухкі губи, на щоки. Біле лице було матово-біле, без рум’янця, тільки світ од намиста грав знизу на щоках, як зоря грає рум’янцями на білих хмарках. Світ сонця лився через високе вікно трохи не під самою стелею й тихо лився вниз, як через, густе сито, на Василинині плечі та на чистий блискучий лоб.

Михалчевський не міг одірвати очей од того пишного лиця. Він перестав співати, забув, що стоїть у церкві на криласі. Перед пим неначе мріли в небі тільки високі брови та чудові блискучі очі. Високо позав’язувані хустки на головах знов заворушилися і закрили од ного очей те лице, що вперве на віку так уразило його серце; він ледве задавив у грудях важке зітхання і закрив очі. А те дивне лице так і сяло перед ним, як літнє палке сонце серед дня.

"Ще зроду я не бачив такої краси, навіть між паннами",— подумав Михалчевський і заспівав голосніше, йому хотілось чомусь, щоб та чудова молодиця почула його голос обернула очі й подивилась на його; йому хотілось, щоб служба тяглася без кінця. А час ішов; служба скінчилась. Народ заворушився й полився через усі двері течіями. Михалчевський вхопив шапку, кинувся на бокові двері, трохи не звалив з ніг двох парубків і протовпився надвір, щоб зайти навперейми і подивитись на ту гарну молодицю. Молодиці й дівчата вже розсипались на всі боки: одна половина густою юрбою полилась вулицею на містечко, друга посипалась з скелистої гори до порона. Михалчевський не знав, кудою йти, де шукати, став коло брами і переглядів усіх фабрицьких молодиць. Чимало пройшло проз його молодиць в синіх

жупанах з парчевими комірами, та між ними він не вглядів тієї гарної молодиці.

"Яка це молодиця? Певно, якась захожа. І чи заміжня вона, чи удова, чи, може, покритка… Які ж у неї брови! Боже мій! Чи вже ж оце я закохався в тих пишних бровах?" — думав Михалчевський, вертаючись додому.

Михалчевський пообідав з матір’ю, а думка про гарну молодицю не виходила з голови. Він сів на призьбі, глянув на берег, де зеленіло гніздо верб, подивився на Рось, на скелистий противний берег на острові, а йому все привиджувались високі брови та очі пишні, як зорі. Над вербами, над водою, сяло ясне весняне сонце. Сірі скелі, густі лози під скелями неначе грілись в теплому світі. На скелях блищали кущі жовтих весняних квіток, неначе хто натикав їх в щілини. Купи зеленого молодого очерету ледве маяли зеленим довгим листом. Вода грілась і лисніла проти синього неба, а доходжале серце в парубка й собі ніби грілось в гарячому весняному теплі, розмлівало й розтавало, як твердий віск на вогні.

"І де б її побачити? І кого б розпитать за неї? — снувалась думка в голові в Михалчевського.— Не забуду я й не засплю тих дивних брів. Чогось мені здається, що за ті брови, за очі я б оддав усе на світі, такі вони мені стали дорогі".

А весняний день розгорювався. Сонце котилось все вище та вище по небі. Світ палав в синьому небі, на вербах, на воді. Пташки між вербами щебетали. Зелений острів заквітчався рясними жовтими квітками кульбаби, неначе хто посіяв по траві зорі. Вода в Росі мліла між теплими скелистими берегами, між лозами.

"Мліє моє серце, розвивається, як зелений пахучий садок!" — подумав Михалчевський і не всидів на призьбі. Він надів на густий чорний волос бриля і встав з призьби. Вгору по Росі було видно на скелі

церкву, а за цвинтарем, обгородженим кам’яною стіною, над самою скелею, почали збиратись дівчата й хлопці, збирались на зеленій траві в купи, сиділи на камінні.

По Росі розлягався дівчачий голос: дівчата заспівали веснянки й почали грати у весняні іграшки, бігали, ловили одна другу, ловили хлопців. Михалчевський пішов на гору до церкви.

Коло цвинтаря між дівчатами з’явились молоді фабри-цькі молодиці в синіх жупанах. Михалчевський вглядів сині жупани і почервонів. Він наблизився до тих синіх жупанів, але між ними не було тих дивних брів. Михалчевський сів на камені, де парубки грали в карти, посидів, подивився на Рось, на дівчат і пішов через хвіртку в панський сад. За хвірткою на косогорі сиділо ще кілька куп дівчат, хлопців та молодиць, але й між ними він не знайшов Василини. Вузенькою стежкою, що вилася понад самою кам’яною стіною, він спустився наниз, у глибоку вузьку долину, де текла в Рось маленька річка Боровиця, де був панський садок. Через річечку був перекинутий з скелі на скелю місток. Через місток ішли люди сюди й туди. За містком на камінні коло Росі сиділа ще одна купа хлопців та дівчат,— а Василини й там не було.

"Піду на місто, піду на музики до оранди, може, там побачу її",— подумав Михалчевський і вернувся на гору до церкви та й пішов на місто.

Од церкви, через короткий переулок, попід самим панським садком, було видно, як на долоні, все місто, широкий вигін, обставлений жидівськими хатами. Неділя була не ярмаркова, і через місто сновигали сюди й туди кілька жидків та жидівок. Коли це з-за однієї жидівської хати висипалась чимала купа хлопців. Серед тієї купи грали музики, а між чорними шапками, та брилями манячіло з п’ять жіночих хусток, неначе п’ять маківок. Купа помалу посунулась через місто до оранди. Михалчевський трохи не бігцем почав прямувати до тієї купи й догнав її серед міста. Через шапки та брилі він углядів парчевий комір, прийшов ближче й впізнав ті високі брови, те чудове лице, котре бачив у церкві.

На ясному сонці пишні брови були ще чорніші, лице було ще біліше й неначе блищало в теплому сяєві.

"Це вона! Моє серце впізнало її, хоч би я й помилився",— подумав Михалчевський і пішов слідком за музиками в оранду. "Але чого це коло неї в’ється така сила бурлак? Невже їх притягують ті дивні очі так, як і мене?"

В оранду зібралось дуже багато людей: почалися музики й танці. З п’ять пар дівчат та бурлачок-молодиць пішли в танець, і між ними танцювала Василина.

— А яка це чорнява молодиця у синьому жупані? — спитав Михалчевський у одного парубка.

— А хіба ж ти не знаєш? Та це ж Василина,— одказав парубок.

— Здається, вона не стеблівська: я бачу її вперше,— сказав Михалчевський, не зводячи очей з Василини.

— Якби ти ходив на музики, то давно б її побачив. Вона щонеділі отут гуляє та п’є з парубками та з своєю подругою Янівною,— сказав парубок.

"Щонеділі гуляє та п’є з бурлаками.. Невже така краса, таке золото гуляє та п’є..." — подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

— Чого це ти, Іване, так важко зітхаєш? Може, й тобі Василина спала на ум? — спитав парубок.— Постав їй четвертину горілки, то й перестанеш зітхати,— сказав парубок насмішкувато.

"Боже мій, як же я скажу матері за Василину..." — подумав Михалчевський, не спускаючи очей з Василини.

А Василина танцювала, як метіль. Михалчевський стояв, немов кам’яний. Василина чарувала його і бровами, і очима, й тонкою білою шиєю, й тонким станом, повитим у синій жупан з вусиками з золотих стрічок. Він бачив, як її очі розгорювались, блищали іскрами та закривались білими віками з важкими чорними віями. На чистому лиці не видно було ні кровинки, а все лице неначе сяло якимсь тихим світом, як од першого снігу. Михалчевський не зводив з Василини очей, як вона сіла коло столу, сперлась на стіл ліктем, як бурлаки поставили на стіл пляшку горілки, й Василина почала хилити чарку за чаркою. В оранді стояв шум та клекіт. Михалчевський не чув, що говорила Василина до бурлак, він тільки бачив, як бліді, трохи рожеві губи ворушились і через губи блищали дрібні білі зуби. Василина ще вкинула в рот чарку, і її очі туманом вкрились. Бурлаки обсіли її навкруги, брали за руки, торкали за плечі та все частували. Михалчевського здавило у грудях. Йому хотілось кинутись на тих бурлак, розігнати їх ломакою, взяти Василину за руки й вивести надвір, у садок, на скелі над Россю, побалакати з нею.

Стало вечоріти. Дівчата й хлопці почали розходитись. П’яні бурлаки затягли хрипкими голосами пісні. Василина сиділа кінець стола й неначе дрімала, а Михалчевський стояв все на одному місці, неначе кам’яний, і не зводив з Василини очей. П’яні бурлаки вже завили, як вовки в лісі... Декотрі сиділи за столом, а декотрі вже звалились на лаву. Мина обняв Василину й ліз до неї цілуватись.

"Красо моя, роже моя! Що з тобою дієть\ся?" — подумав Михалчевський, тихо ламаючи руки. В його виступили на очах сльози.

Тим часом Марія Япівпа потягла Василину за руку. Василина встала, й вони обидві, побравшись за руки, вийшли з оранди. Михалчевський мовчки вийшов слідком за ними. Марія й Василина, коливаючись, перейшли місто й повернули до суконної фабрики. Михалчевський догнав їх і пішов поруч з ними.

— Ой козаче чорнобровий! Упилася на меду та й додому не дійду! Доведи нас, Іване, додому, бо, їй-богу, самі не дійдемо,— обізвалась Марія до Михалчевського.

— Добре, доведу,— сказав Михалчевський.

— А як ми попадаємо, чи донесеш нас? — спитала Марія.

— Коли б пак подужав тебе підняти та ще й донести,— сказав Михалчевський.

Марія й справді заточилась і впала. Михалчевський підвів її за руку. Синій жупан замазався у пил.

— Ой Василинко, серце! Обтруси мене, бо я й руки не підведу,— насилу говорила Марія.— Іване! Обтруси-бо мене.

— Дома обтрусишся сама. Оце почну серед шляху тебе трусити,— сказав Михалчевський.

— Бодай же тебе трясця трясла! Якби Василина впала, то ви б усі її обтрусили ще й додому одвели б, а як Марія впаде, то ви ще й глузуєте з неї,— сказала Марія.

— Бо Василина краща й молодша од тебе.

— Куди ж пак! Моргну бровами, то ще й не один такий, як ти, мені музики найме,— сказала Марія.

— Де ви, Василино, живете? — вперше промовив Михалчевський до Василини.

— В Марії,— сказала Василина, липнувши на Михалчевського важкими віками.

Тим часом вони дійшли до Маріїної хати. Марія одімкнула двері. Вони увійшли в хату.

— От я у вас і гостем буду,— сказав Михалчевський.

— Про мене будь і гостем, тільки не ми тебе будемо вітати, а ти нас почастуй горілкою,— сказала Марія.

— Обтруси передніше жупана, Маріє,— сказав Михалчевський,— годі вже тобі пити. Сідаймо лучче та побалакаємо.

Василина й Марія дорогою трохи протверезились, поскидали жупани й повішали на жердці.

— То й посідаймо,— сказала Марія, сідаючи коло Михалчевського.

Василина сіла по другий бік стола і сперлась ліктем об стіл. Її втомлені очі дивились на Михалчевського тихо і з дитячою байдужістю. Вони втрьох сиділи й мовчали. Михалчевський роздивлявся на Василину, освічену тихим західним світом.

— Шкода, Іване! Без чарки й розмова не розмова,— сказала Марія.— Бач, як ми понадимались, як сичі на стрісі.

— Чи й ви будете пити? — спитав несміливо у Василини Михалчевський.

— А чом же. Як почастуєте, то й вип’ю,— обізвалась Василина.

Михалчевський побіг до шинку і приніс кварту горілки. Випили по чарці й розговорились.

— Ви, здається, не з наших, не з стеблівських? — спитав Михалчевський у Василини.

— Я, козаче, з Непитайлівки: бурлачка собі, та й годі,— з неохотою обізвалась Василина.

Михалчевський догадався, що у самої Василини він нічого не допитається, й замовк.

Михалчевський знов почастував молодиць. Василина пила горілку як воду. Михалчевський почутив, що в його душа збентежилась. Перед ним майнув вид його матері, богомільної, поважної, доброї. "Як мені сказати за Василину? Що скаже моя мати?" — вилась думка в його голові.

— Чи давно ви, Василино, живете у нашому Стеблеві? — знов спитав Михалчевський.

— Недавно: ще й року нема,— одказала Василина.

— Чи привикли вже до Стеблева, чи думаєте вертатись додому?

— Мусиш привикати, хоч і не хочеш, а додому моя дорога вже терном заросла,— сказала Василина й рукою махнула.

— Чи є в вас батько і мати? — знов спитав Михалчевський.

— Є батько й мати, убогі люди,— сказала Василина.

— Чого це ти неначе сповідаєш нас? Наші бурлаки ніколи не сповідають нас,— сказала Марія, присовуючись ближче до

Михалчевського.— Коли ти, Йване, думаєш ходити до нас, то добре стережись! Ми бурлацькі молодиці.

— Чого, мені стерегтись... Я ж не красти ходжу, а поговорити з добрими людьми. Мені дивно, що ви, Василино, живете у Стеблеві рік, а я вас вперш сьогодні побачив.

— Та й я вас вперше побачила сьогодні в церкві, на криласі, тоді як ви на мене дивились,— сказала Василина, пильно придивляючись до Михалчевського.

В Михалчевського загорілись очі. Він осміхнувся, примітивши, що Василинин голос став якось м’якіший й ласкавіший. Вона до цього часу знала тільки незвичайні бурлацькі жарти. Навіть господарські сини говорили з нею без поваги й, зневажаючи, зачіпали її, як захожу бурлачку. Ласкавий голос Михалчевського, повага, яку не можна було не примітить в його розмові, все повіяло на Василину як тихий весняний вітер. Вона сама стала до його ласкавіша.

— А ви стеблівські? — спитала вона у Михалчевського.

— Я з діда й прадіда стеблівський шляхтич і живу з матір’ю над самою Россю. Марія мене добре знає,— сказав Михалчевський.

— Де ж ви на роботі? — спитала Василина,

— В рафінаді. Я там служу за столяра, а мати господарює дома,— сказав Михалчевський.

Василина хотіла спитати його, чи він жонатий, чи парубок, та не посміла.

— Іване, чом ти й досі не женишся? — спитала його Марія.

— Бо й досі не назнав собі дівчини або… молодиці,— сказав Михалчевський.

— Чи вже ж ти взяв би за себе молодицю? — радісно спитала його Марія.

— А чом же? Не всі ж женяться з дівчатами. Часом молодиці бувають кращі за дівчат,— сказав Михалчевський. Марія зареготалась і присунулась до Михалчевського ще ближче, заглядаючи йому в очі. Михалчевський думав одсунутись од неї, та вдержався; од Марії так і тхнуло горілкою.

Марія думала, що вона багацько краща за Василину, хоч і старша за неї. В неї з’явилась думка, що Михалчевський прийшов до неї, а не до Василини. Вона почала вертіти головою й пишати губи.

— Чом тебе, Йване, ніколи не видно на музиках? — сказала Марія, моргнувши на його однією бровою.

— Коли нема часу ходити. В будень робота, а в неділю треба одпочити.

— Ти приходь до нас, та найми нам музики, то ми потанцюємо, а ти подивишся,— сказала Марія, нахиливши голову й поглядаючи на Михалчевського якось спідлоба, з-під брів.— Чого тобі сидіти з старою матір’ю? Коло старих й сам постарієшся, а коло молодих й сам помолодшаєш.

— Та я ще не дуже старий,— сказав Михалчевський, скоса поглядаючи на Василину,

— Так-то, Йване! Не засиджуйся коло матері та липни більш до нас, то, може, до кого й прилипнеш. Приходь у неділю на музики та й

погуляємо,— сказала Марія й неначебто потерла рукою лоба. Вона пригладила пальцями брови.

— Коли будеш твереза, то й музики найму,— сказав Михалчевський. — А ви, Василино, будете танцювати в неділю?

— А чом же й не потанцювати? Тільки й нашого, що натанцюємось та нап’ємось,— сказала Василина.

— Чого ж "нап’ємось"? Хіба не можна гуляти, не пивши?— спитав Михалчевський,

— Чому не пити, коли поять, не знаю вже, чи добрі, чи лихі люди,— сказала Василина.

— Мабуть, лихі,— смутно обізвався Михалчевський.

— Тільки от що, Йване: як будеш йти до нас, то бери в руки доброго кия, бо кругом нас хлопці, як густа хмара,— сказала Марія, одкинувши голову назад і запишавшись.

— Я й без кия зумію обійтись. Мені б хотілось побалакати з вами без тих густих хмар,— сказав Михалчевський.

— А коли хочеш обійти ті густі хмари, то виходь в ту неділю в панський сад. Ми там будемо гуляти у неділю по обіді, доки зберуться музики. Там гуляють фабрицькі пани й паничі, й ті залицяються до нас, от що! — сказала Марія, крутнувши головою і зовсім присунувшись до Михалчевського.

Михалчевський ледве видержав. Марія дихала на його якимсь чадом, як старе горілчане барило. Він встав, узяв шапку й попрощався.

— Виходь же до нас у садок, а коли хоч, то приходь до нас і на вечорниці. Та не забудься принести медяників та волоських горіхів,— гукнула з порога Марія,

— А ти таки любиш медяники, га? — гукнув з-за воріт Михалчевський.

Надворі почало темніти. Михалчевський пішов городами понад самою Россю. Стежечка вилася високо над скелями по зеленому косогору, то вибігала на вершок скелі, слалася по камінні, то знов спускалась в маленькі западини. Внизу глибоко мріла вода. Надворі було тихо й тепло, а на серці в хлопця було ще тепліше. Кохання обливало його душу теплом літнього тихого вечора. Він прийшов додому й сів на призьбі. Стара Михалчевська вийшла з хати й винесла на призьбу вечерю. На Михалчевській було убрання, як на простих сільських молодицях. Тільки широкий викладчастий комір перкальової сорочки, хустка на шиї, хустка на голові, зав’язана просто без очіпка одрізняли її од сільських молодиць. Вона простелила на призьбі рушник і поставила вечерю. Михалчевський скинув жупан і бриль, взяв кілька ложок страви й поклав ложку на рушник.

— Чому ти, сину, не їси? — спитала його мати.

— Чогось мені не хочеться їсти,— сказав тихо син.

— Де це ти, сину, так довго барився? — спитала мати.

— Гуляв. Надворі так гарно та тепло. Я забалакався з людьми на місті,— сказав син.

Мати пішла в хату й лягла спати, а син ще довго сидів на призьбі та все думав, похиливши голову. Над чорним високим берегом Росі чорніло дерево в садках, неначе темні визубні були вирізані на гарячому червонуватому небі. Біла церква на скелі була легко облита рожевим

одлиском. Внизу коло церкви на лиснючій воді чорнів серед Росі порон, а на йому ледве мріла біла сорочка поронщика коло кодоли. Рось мліла тихим олив’яним світом між чорними скелями, неначе засипала, дрімала. А в душі в Михалчевського розгорювалась любов все більше та більше. Василинин вид не сходив з його думки.

"Мабуть, Василина була нещаслива, коли не хоче нічого розказувати про себе. Чи вже ж я візьму її за себе, не допитавшись, хто вона й звідкіль вона?" — думав Михалчевський, дивлячись на тихий світ вечірнього неба.

Над червонуватим, неначе розпеченим у вогні небом на заході блищала вечірня зірка. Перед Михалчевським неначе блиснули круглі веселі чорні Василинині очі. Він неначе заглянув у ті чудові очі.

"Хто б вона не була, яка б вона не була, а я її любитиму, доки мого віку. Недобра людина не могла б дивитись на мене так ласкаво й весело, та ще такими чудовими очима",— подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

Тиждень тягся, як вік, для хлопця. Він насилу діждався неділі, убрався й пішов до церкви. Неділя була ярмаркова. Велика церква була зовсім порожня, тільки попід стінами тулились діди, баби та малі діти. Ярмарок недалечко од церкви гув, як рій бджіл, і той гук лився у церкву через одчинені двері. Михалчевський переглядів усіх людей. Василини не було в церкві.

Зараз по обіді, убравшись та причесавшись, Михалчевський пішов в панський садок. Він переліз через перелаз коло самої церкви і пішов з крутої гори вузенькою стежечкою в сад. Панський сад був зовсім запущений. Молодий польський пан жив за границею й тільки на кілька місяців приїжджав навідатись до господи. Садок ріс на волі в глибокій долині. Та долина була не більше як широка розколина в кам’яному грунті. Долина то звужувалась між кам’яними стінами, то

розширювалась між крутими косогорами. А на дні тієї долини шуміла маленька річечка Боровиця по кам’яному дну, падаючи з каменя на камінь, і вливалась у Рось під самою високою скелею. Вся долина заросла високими старими вербами, осокорами, акаціями, липами та тополями. Розкішне дерево гналося понад водою вгору скільки в його було сили. Осокори й верби гніздами зеленого здорового гілля виганялися вище од скель. Місцями дерево розстеляло свої верхи над скелями по зеленій траві. Над крутими, як стіни, скелями зверху був насаджений дикий виноград. Цілі куделі, цілі гнізда густого винограду хапались за верхи зеленого дерева, проривались через його й звішувались униз по кам’яних стінах, як розкішні дівочі коси, як руна дорогого зеленого шовку. Тонкі кінчики винограду були жовто-зелені й звішувались з сірих скель, часом заростих зеленим оксамитовим мохом, як нитки, як китиці оксамиту на дорогій зеленій тканці. Над густими зеленими масами дерева подекуди вискакували вгору високі тополі, рівні та тонкі, як воскові свічки. Одним одна доріжка, колись вимощена цеглою, тепер до половини заросла зеленим мохом, то вилася понад самою Боровицею, то йшла місцями під самою кам’яною стіною, прикритою зверху гніздами гілля та винограду. Світ сонця ледве пробивався через листя й падав на доріжку крапельками золота. Під самими скелями стояла густа тінь. Якась дивна свіжість була розлита під тими скелями, завішаними зверху зеленими завісами з винограду та листя...

От доріжка вийшла з-під скелі на маленьку долину, вкриту акаціями та густими старими кленками, й побігла знов під скелі в печеру. Камінь висунувся з гори, як шапка, й прикривав зверху куток між двома кам’яними стінами. Доріжка з печери круто повернула на кам’яну дорогу по кам’яних, зумисне покладених східцях й дійшла до брами старого, давнього, трохи не в руїнах, костьолу з двома баштами, обведеного високою білою стіною...

Садок був покинутий. Трава росла понад річкою по долині, як на сінокосі. Заяча салата, фіалки вкривали долину круглими, як п’ятаки, листками. Над річкою вихоплювались між камінням пучки осоки та

жовтих водяних лілій. А зверху, на всю долину, на садок лилося розкішне ясне проміння, освічувало густі липи та акації, кидало снопи вогню в гущавину на саму річку, на зелений килим з листя, на сіре каміння, скрізь розкидане в річці й понад річкою. Світ падав на бризки білої хвилі, що лилася по камінні, й хвиля блищала у густій зеленій тіні, як снопи срібла та кришталю.

Михалчевський переліз у панський садок, став на горі й почав оглядатись на всі боки. Недалечко сиділа купа хлопців у празникових чорних жупанах. Хлопці грали в карти, а недалечко од їх співали дівчата, граючи у жельмана. Михалчевський зійшов нижче на одну скелю й глянув униз. Через дерево світилося дно долини. Там, де Боровиця вливалась в Рось, сиділи над водою парубки й малі хлопці з вудками. Діти печерували у Боровиці раки, лапаючи руками під камінням. За Боровицею на камінні сиділа купа дівчат та молодиць й дивилась на Рось. Михалчевський обвів очима всіх. Між ними не було ні Василини, ні Марії. Він зійшов униз в садок по широких сходах, складених з каміння, й пішов по доріжці попід скелями. Пройшло кілька фабрицьких панків та панів, а Василини не було.

"Не вийшла Василина до мене. Мабуть, забула за свою обіцянку. Але, здається, Марія не з таківських: не забуде",— подумав Михалчевський, тихою ходою йдучи попід скелями по доріжці. Вода в Боровиці тихо шуміла по камінні й наводила на його дущу смутні думи. Під однією скелею був неначе кинутий довгий камінь. Він тонув у траві та в зеленому вогкому мохові. На тому камені сиділи рядом дві молодиці, неначе виставились напоказ. Квітчасті хустки на головах дуже виразно манячили серед листя. Білі пікові керсети, білі сорочки з вишитими рукавами кидались у вічі здалека, як перший сніг. Михалчевський впізнав Василину й Марію. Обидві вони неначе не примічали його, сидячи до його боком, дивились на зелений лісок за річкою й лузали насіння.

Михалчевський підійшов до молодиць і поздоровкався. Марія почервоніла. Василина зирнула на його очима й спустила довгі вії на щоки.

— Чого це ти, Йване, так довго барився? — спитала його Марія.— Може, тебе мати не пускала?

— Хіба я маленький,— сказав Михалчевський.

— Сідай коло нас! Чи, може, ти й молодиць боїшся, як боїшся дівчат, — задріботіла Марія й посунулась до Василини так, що трохи не зіпхнула її з каменя.

— Оце! Трохи мене не пхнула в траву,— обізвалась Василина, осміхаючись.

Михалчевський трохи постояв, подумав, а далі взяв та й сів з того кінця, де сиділа Василина, на самому кінчику каменя, його плече торкнулось об Василинине плече. Василина повернула до його голову і глянула йому просто в очі.

Михалчевський почув, що його груди неначе зомліли. В густій тіні, в тихому світі, що лився зверху через листя, Василина здалась йому ще кращою. Високі, як веселки, брови неначе сміялись на чистому лобі. Михалчевський не міг одвести от того лиця очей, а Василина несміливо ще раз обернулась до його, ще раз глянула йому у ясні тихі очі й почула, що її серце аж тепер почало оживати серед густого дерева, серед тихого весняного світу. Тихі ласкаві темно-сірі очі Михалчевського під довгими чорними бровами неначе повіяли на неї якимсь пахучим весняним духом.

— А я вже думав, що не знайду вас у садку,— промовив Михалчевський, обертаючись до Василини.— Ходив понад Россю, де гуляють хлопці та дівчата, заглядав за скелі, а вас не знайшов.

Низький голос Михалчевського пом’якшав, як тихий згук мідної струни. Той добрий голос неначе полився Василині на саме серце.

"Чи вже ж оце я знов покохаю..." — подумала собі Василина, пригадуючи, як вона гаряче колись кохала Ястшембського, як гаряче цілувала його повні м’які делікатні губи.

А тихий голос хлопця все м’якішав, неначе лився через саме серце, через саме кохання, лився, як тихий шум маленької Боровиці по дрібному камінні.

Василина глянула через дерево на гори, на синє чисте небо й легко зітхнула.

"Що ж вийде з цього кохання? Невже таке лихо, як вийшло й з першого?" — подумала Василина, схиливши голову.

З густого ліска вийшов молодий постригач, порівнявся з молодицями й на ході легко моргнув на них. Згодом на стежці з’явились якісь німкені з маленькими паннами і сердито обвели молодиць очима. Михалчевський встав з каменя, за ним встала Василина, а далі й Марія.

— Ходім звідсіль над Рось,— сказав Михалчевський,— тут ходять пани та якось скоса поглядають на нас.

Марія тихо посунулась по стежці. Вона спустила поділ дуже низько, по-панській, так що зелена спідниця трохи не волочилась по траві. Як та пава, Марія посунулась по стежці, тихо махаючи набік одставленою правою рукою. Василина й Михалчевський пішли слідком за нею. Проти них вертався назад гарний білявий німець-постригач. Марія не втерпіла й зачепила його.

— Де це ви, паничу, були? — сміливо спитала Марія постригача й спинилась.

— Ходив гуляти над Рось. Може, й ти зо мною підеш на гулянку? — сказав постригач.

— А чом би й ні. З таким гарним паничем я рада гуляти хоч би й до вечора,— сказала Марія, сміючись.

На стежці з-за скелі висунулись дві панни. Постригач підвів голову вгору й пішов далі. Марія й Василина з Михалчевським пішли над Рось. Вони пройшли між двома кам’яними стінами, між котрими ледве можна було пройти вдвох. Зверху над тим ходом ще держалась плетена дугою стеля, подекуди вкрита зеленими гніздами дикого винограду. Проти самого старого дерев’яного гульбища стежка йшла через Боровицю. Колись там був перекинутий з каменя на камінь місток, од котрого зостались тільки товсті залізяки, вбиті у камінь. Тепер доводилось скакати з каменя на камінь, що були розкидані по дні Боровиці. Вода шуміла й билась між камінням білими кипучими хвилями. Василина легко поскакала по камінні й вискочила на другий берег; за нею стрибнув Михалчевський, аж каміння захиталось під його важкими ногами; Марія спинилась над Боровицею.

— Ой боже мій! Їй-богу, не перескочу! Ще впаду у воду,— репетувала Марія, підобгавши обома руками спідницю.

— Та скакай сміливо! Як трохи замочишся, то висохнеш,— сміявся Михалчевський з другого берега.

Марія похитала станом, помахала головою, стоячи на круглуватому камені, й скочила на другий камінь нелегенько. Камінь заворушився під ногами. Марія завищала з усієї сили, аж заглушила шум води. Покричавши, вона якось доскакала до берега й таки замочила один чобіт.

— Не глиняна, не розкиснеш,— жартував Михалчевський, поглядаючи скоса на Василину.

Вони вийшли до старого гульбища й вилізли по камінні на високий берег Росі. Дерево порідшало. Через високі стовбури верб та тополь блиснула Рось, як широкий шлях між скелями. Високі береги, зеленувата вода, лози й верби попід скелями — все було залите дивним гарячим сонцем.

Василина й Марія прямували до дівчат, молодиць та хлопців, що сиділи купами по камінні над самою Россю.

Михалчевському хотілось поговорити з Василиною на самоті, признатись, що він її любить, а Марія не оступалась од його і вчепилась, як реп’ях.

Тим часом хлопці вгляділи Марію й почали перегукуватись з нею. Марія пішла до них, і хлопці разом обступили її навкруги. Весела молодиця розговорилась, розщебеталась з ними, а тим часом Михалчевський повернув назад, Василина пішла за ним, і вони обоє спустились вниз над Боровицею й неначе пірнули в каміння та в гілки. Михалчевський і Василина перескочили по камінні через річечку, повернули в садок і сховались у гущавині між кущами та здоровим камінням.

— Василино! — почав Михалчевський.— Я не знаю, хто ви, звідкіля ви, але як я побачив вас, то од того часу світ мені немилий. Я так люблю вас, що не можу без вас на світі жити.

Його голос задрижав, як струна. Він говорив й все оглядався назад, чи не йде Марія. Василина спахнула. Ласкавість, тихий голос, тихі очі під чорними бровами неначе гладили її по душі. Якась повага була розлита у словах, в голосі, в самому лиці молодого здорового хлопця, та повага, якої вона ще не зазнала ні на панському дворі, ні на заводі між бурлаками. Василина ніби почула голос рідної матері, ніби побачила її саму серед батьківського садка, у м’якій тіні груш та черешень. У неї на очах виступили сльози.

— Чого ви плачете? — знов спитав Михалчевський.— Може, я сказав що недоладне?

— Не того я плачу. Я згадала, що була дуже нещаслива,— тихо сказала Василина, озирнувшись назад,

— Та вже ж. Я знаю, що люди не од добра ідуть на заробітки на фабрики,— сказав Михалчевський.

— Не од добра й я прийшла сюди, та нігде дітись, нема куди голови прихилити,— сказала Василина й з тими словами заридала, як мала дитина. Все її життя встало разом перед її очима, неначе спахнуло вогнем: і Яштшембський, і втікання з Журавки, й страшна печера над Россю, й мала дитина, що так страшно бовтнула з її рук у воду, й п’яне бурлацтво.

Все лихо, що притаїлось і заснуло в її серці, все разом схопилось у думці, як страшна снігова буря, при одному ласкавому щирому слові любові. Була хвилина, коли Василина була ладна розказати Михалчевському всю свою душу, все своє горе, не виявлене ні одній рідній добрій душі, але сльози так лилися з очей, що вона не могла й слова промовити. Вона перемогла себе й задушила в собі всі важкі страшні згадки.

Михалчевський стривожився. Він не знав, яка причина тих сліз, й тільки дивився розтривоженими очима на її заплакані очі.

А у садку тихо шуміла Боровиця, співали соловейки, аж садок розлягався; пишно блищав проти сонця зелений свіжий лист; тихо слалися тіні під кам’яними стінами на стежку.

— Не плачте, Василино, бо й мене жаль бере. Багато дівчат бачив я на своєму віку, та тільки без ваших брів та очей мені не жити на світі.

— Ат... що мені з тих брів, коли я гультяйка, бурлачка, та й годі,— сказала Василина, махнувши рукою.

Тим часом Марія, побалакавши з хлопцями, оглянулась назад: Івана й Василини не було, неначе вони провалились крізь землю. Марія вибігла на один камінь, глянула у долину на Боровицю й угляділа через дерево червону хустку, що манячіла далеченько над Боровицею. Вона побігла з пригорка, сміливо перескочила через Боровицю, вже і не пищала, й не ойкала, і пустилась стежечкою наздогінці. Михалчевський оглянувся й углядів Маріїну спідницю, що летіла за нею, неначе доганяла її.

— Марія доганяє нас,— тихо сказав Михалчевський і пішов хутчій вперед. Василина й собі похопилась, неначе хотіла втекти од Марії, а Марія не йшла, а бігла. Василина втерла сльози рукавом.

— Потривайте! Йване! Василино! Чого це ви так швидко йдете, неначе тікаєте або ховаєтесь од мене? — кричала Марія, наздоганяючи їх.

— Василино! Коли ви звете себе гультяйкою, то й покиньте гуляти й пити з бурлаками. П’ють же люди, а прийде час, то й перестають,— говорив Михалчевський, поспішаючи вперед.

— Хто його зна, коли той мій час прийде,— сказала Василина, втираючи сльози.

— Чи ви подуріли, чи вас гедзь напав?! Потривайте! — репетувала Марія й пустилась бігти.

— А бач, таки й догнала нас, хоч трохи й пробігалась,— сказав Михалчевський.

— А що, Йване, чи приніс нам хоч одного медяника? — крикнула Марія, торкнувши Михалчевського долонею по плечі.

Михалчевському було зовсім не до медяників. Він мовчав.

— Еге, Василино! Чи не од медяників ти оце плакала? — спитала Марія.— Гляди, лишень, Іване, не зводь з ума наших бурлачок, щоб часом бурлаки не поламали тобі ребер. Втікають од мене, неначе од чуми. Це диво, та й годі.

— На, Маріє, медяника та не плач,— сказав Михалчевський, осміхаючись, й з тими словами й справді витяг з кишені коника і подав Марії.

— Тільки одного коника й приніс? Та ще, може, на нас двох? — спитала Марія.

— А ти хотіла б бігати на парі? Побігай тим часом на одному верхи, може, в інший час швидше доженеш нас у садку,— сказав Михалчевський і з тими словами витяг кілька жмень горіхів й подав Марії й Василииі. Василина взяла горіхи й почала їх навіщось кусати. Вона навіть не вибирала й не їла зерен і викидала з рота зерна з лушпайками.

— Василино! Чого це в тебе такі червоні очі? Чого ти плакала? — спитала Марія у Василини,

Василина нічого не сказала, тільки рукою махнула. Марія задумалась; вона догадувалась, що між Іваном та Василиною щось було.

— Василино! Чого-бо ти плакала? Але яка ж ти потайна! В тебе нічого не випитаєш, А я ж розказала тобі за себе все дочиста: й кого кохала, й кому кохати присягалась,— лепетала Марія, трохи надувши губи,

— Та то, бач, Іван нарікає на те, що я п’ю та гуляю з бурлаками,— обізвалась Василина.

— А тобі, Іване, навіщо здалось знати, з ким ми п’ємо та гуляємо? Ти думаєш, я дуже сприяю бурлакам? Нехай мене поять та гостинці носять! Мені гостинці носить і той гарний панич-постригач, що ото зачіпав мене на стежці,— лепетала Марія.

Молодий Монтаг і справді носив гостинці, тільки не Марії, а Василині. Бідна Марія думала, що тільки для неї сонце гріє й місяць світить.

— Чого ми будемо тут плутатись по цьому садку. Ходім лучче на місто та погуляємо на музиках,— сказала Марія,— Як тільки я не між людьми, не в гурті, то мене зараз нудьга бере.

— Про мене, й ходім,— сказав Михалчевський.

Марія пішла вперед. Михалчевський з Василиною мовчки пішли слідком за нею. Михалчевському хотілось поговорити з Василиною, розпитати в неї за все, заглянути в її душу, та Марія стриміла перед ним, як той становий.

Вони вийшли з садка по кам’яних сходах й пішли на гору до церкви. Марія перша скочила через перелаз і од-бігла. Перелаз був високий. Поки Василина перелазила, Михалчевський встиг шеннути їй на вухо: "Як тільки надворі смеркне, я підійду під Маріїн двір. Чи вийдете до мене хоч на часину?"

— Добре, вийду,— тихесенько сказала Василина й скочила через перелаз.

Тільки що вони вийшли на місто, з однієї вулиці почулись музики. В Марії затанцювали очі. Навіть у Василини висохли сльози й у очах засвітилась веселість. З-за жидівської хати вийшла ніби весільна

перезва. Серед ватаги бурлак йшли музики та душ з шість молодих бурлачок. Ватага простувала до оранди й на місті стрілась з Марією та Василиною.

— От бач, де вони! — гукнув з ватаги Мина до Марії та Василини.— А ми зумисне йшли проз ваш двір, щоб вас потягти на музики.

— Дурно заходив! Нас дома не було: задля тебе тепер нас нема дома,— залепетала Марія, поглядаючи на Михалчевського.

— А задля кого ж ви тепер дома? Може, задля того синього жупана, — гукнув нахабно Мина, поглядаючи на Михалчевського.

— Може, й для синього жупана,— дражнила Марія Мину.

— А тобі навіщо здався синій жупан? — спитав у Мини Михалчевський.

— На те, щоб він не топтав стежки до наших бурлачок. Буде з вас і ваших шляхтянок,— гордо сказав Мина.

— Бурлачки нічиї, хіба тільки свої,— сміючись, обізвався Михалчевський.

— Брешеш, шляхтичу, не свої, а наші,— чіплявся Мина, поглядаючи жадними очима на Василину.

— Хіба ти їх купив чи найняв за гроші? — спитав Михалчевський.

— Я їх не купив і не найняв, а так собі гуляю з ними. А як побачу тебе ще раз коло Василини, то так полатаю тобі ребра оцими кулаками, що ти й додому не дійдеш,— сказав опришкуватий Мина ще й показав Михалчевському два здорові кулаки.

— Дивись, які! Бачиш? Не шляхетські, а бурлацькі,— сміявся Мина, тикаючи здоровими кулаками Михалчевському в очі.— Як дам одного, то забудеш, кудою до Василини ходити.

— Поховай, парубче, свої кулаки у кишеню та понеси на снідання шинкареві. І в мене неабиякі! Ба! — промовив Михалчевський, показуючи кулаки, ще більші од Мининих.

— Дуже білі, шляхетські. Я оцими чорними бурлацькими як дам тобі стусана, то й юшкою вмиєшся,— сказав Мина, приступаючи до Михалчевського.

Ватага спинилась на місці. Музики перестали грати. Молодші бурлаки пороззявляли роти, поглядаючи на здорові, як довбні, кулаки. Василина злякалась, але не за Мину вона боялась, а за Михалчевського. Марія розсердилась: вона думала, що Мина ходить до неї, наймає музики для неї, а тут виявилось, що для Василини.

— Бурлако! Не лізь! Кажу тобі, не лізь! — крикнув Михалчевський й зблід на виду.

— Не зачіпай Василини! Не ходи з нею, бо я тебе вб’ю! — крикнув Мина й собі побілів, як крейда.

— Яке тобі діло до Василини? Тобі нечля гуляти з нею! Хіба вона твоя жінка, чи що? Хіба ти з нею стояв під вінцем? — кричав Михалчевський.

— А хоч би й не стояв, що тобі до того. Мої гроші, моя горілка — то й моя жінка,— крикнув гордо Мина,— я не роблю назря нічого; кому нечля, а мені чля.

— Твоя горілка, та не твоя жінка. То в тобі кричить вже горілка, а не ти сам. Як дам тобі кулаками, то витече горілка твоїми боками,— сказав

Михалчевський, замірившись кулаком, неначе довбнею. Він побілів, як стіна, а губи стали неначе одморожені.

— Ану, ну! Тільки зачепи! Побачимо, хто кому виточить горілку через боки,— сказав Мина, піднявши вище голови здорового кулака, в котрому пальці чорніли, неначе паліччя на сухому дереві, а нігті синіли, неначе гладенький кремінь.

— Дай, боже, вам побитись, а нам подивитись,— сказав один парубок.

— Та починайте ж! От і поставали, піднявши кулаки,— сказав другий парубок.

Чотири страшні кулачища разом впали на плечі, як залізні молотки на ковадло. Двоє здорових грудей разом загуло, неначе бондар набивав разом двоє барил. Михалчевський телепнув Мину по щоці. Кров задзюрчала в Мини з носа й полилась по губах, по комірі й по сорочці. Обидва парубки обхопили один одного руками й почали борикатись. Курява піднялась з-під їхніх ніг, неначе там бились два роздратовані воли. То подавався назад Мина, то оступався Михалчевський; то обидва вони крутились кружком, неначе дві дівки крутились у метелиці, то ніби замирали на одному місці й тільки давили один другого з усієї сили. Здорові страшні Минині руки вп’ялися у синій жупан Михалчевського, як обценьки. Нігті на руках посиніли, як запечена кров. Михалчевського руки блищали на Мининій свиті, як залізо, побілене фарбою. Михалчевський щільно притулився до Мининих широких грудей, поклавши йому голову на широке плече. Він розтер своєю щокою кров на Миииному лиці й замазав собі щоку, комір, синій жупан і навіть волосся на одному виску. Коли це разом Михалчевський, трохи вищий за Мину, вхопив його обома руками, підкинув угору й посадив на землю. Вся ватага, що мовчки дивилась на борикання та войдування, кинулась обороняти Мину й вирвала його з рук в Михалчевського. Михалчевський встав, плюнув і пішов до оранди, щоб обмити замазане кров’ю лице. А Мина схопився, став на одному місці й ніяк не міг перевести духу, тільки

дивився чогось на оранду, витріщивши очі, неначе вглядів на оранді якесь диво.

Тим часом почали збігатись люди та жиди, щоб подивитись на ту бійку. Жиденята посипались з усіх хат через містечко. Василина плакала, Марія перелякалась, а люди дивились на Мину та тільки жартували. Мина стояв, стояв, а далі почав сопти й стогнати.

— Як стогне, неначе його чорти хапають,— промовив один чоловік.

— Чого ти, небораче, так пильно дивишся на оранду, неначе її зроду не бачив? — спитав один чоловік.

— Мабуть, тим, що оранда дивиться на його,— промовив другий чоловік.

Тим часом музики заграли. Парубки рушили в оранду, неначе нічого й не було на місті. За музиками пішли Марія та Василина. Марія зараз забула про ту колотнечу, а Василина ніяк не могла танцювати, пригадуючи страшну подію на місті. Перед нею неначе манячіло замазане кров’ю Михалчевського лице з блідими губами, з страшними очима. Мина вмився в жидівки у пекарні, заховав замазані кров’ю комірчики й прийшов гуляти на музики, неначебто на базарі когось іншого били, а не його. Василина подивилась на танці й, покинувши Марію, пішла додому. Михалчевський вмився, обтрусився, заглянув в оранду й побачивши, що Василина пішла з музик, потягся й собі додому.

Тільки що ступив він через поріг, стара Михалчевська скочила з ліжка і вдарила об поли руками: перед нею стояв розкудланий Іван, з лицем, замазаним порохом. На шиї червоніли краплі крові. Сорочка на грудях була поплямована круглими кров’яними плямами.

— Боже мій! Що це з тобою, Йване! Чого це в тебе кров на сорочці?

— Та це, мамо, бився з одним вражим сином. Тільки не лякайтесь: це не з мене кров, а з його. Я йому спустив кулаками чимало мазки. Буде він пам’ятати мої кулаки.

— За що ж ви бились? — питала мати.

— Та бодай, мамо, не казати. Причепився бурлака до мене, що я одбиваю од його одну молодицю.

— Яку молодицю? — спитала мати.

— Та там одну бурлачку, Василину.

— Бурлачку Василину! То ти, сину, за неї бився з бурлаками? — крикнула мати на всю хату.

— Не за неї, а може, через неї,— сказав син.

Стара Михалчевська не раз бачила, як бурлаки й парубки проводили ватагою через село Василину. Вона вже чула про неї.

— Чи ти ж, сину, не знаєш, що то за бурлачка Василина? — спитала Михалчевська.— Яке ж тобі діло було до неї?

— Не діло, мамо... а так собі стрівся з Марією Янівною та з Василиною, та й ідемо собі містом. А тут десь узялась ціла ватага бурлак з музиками. Один бурлака причепився до мене, буцімто я одбиваю од його Василину, та й сунувся битись. Я добре нам’яв йому боки. Буде він до смерті пам’ятати мої кулаки.

— Ой боже мій милосердний! Чи ти ж, сину, не знаєш, що це за бурлачка Василина? Та це ж покритка, перша гультяйка на всі три заводи.

— Не знаю, мамо, може й так!

— Та за нею тічкою бігають всі бурлаки. Це якась пропаща навіки молодиця,— сказала мати.

— Ні, мамо, не пропаща. Я почав їй розказувати про те, що вона п’є та гуляє, та себе збавляє, а вона почала плакати. Марія Япівна — оця так зроду не заплаче.

— Навіщо ж ти їй це говорив? Чого ти з нею говорив?

— Того, мамо, що вона мені сподобалась.

— Хто? Бурлачка Василина? — спитала мати.

— Бурлачка Василина,— тихо сказав син.

— Ой боже мій! — крикнула стара мати, обертаючись до образів, неначе стаючи до молитви.— Чи вже ж ти, сину, приведеш в мою хату за дочку бурлачку Василину?

— Не знаю, мамо, чи схоче вона прийти до нас,— сказав син.

— Де ж пак схоче! Ще погордує нами. Така писана красуня! Занапастить вона, сину, твій молодий вік. Ждав, ждав свого щастя, та от тобі й на! Таки діждався,— говорила мати, ламаючи руки.

— Не вбивайтесь, мамо, заздалегідь. Ще хто його знає, як воно буде, — сказав син, роздягаючись і наливаючи води в полумисок, щоб вмити лице й руки,— Я знаю, що її люблю, а чи любить вона мене, за те я добре не знаю.

— Сину мій, дитино моя! Покинь її, одцурайся од неї! Чи вже в нас не знайдеться гарних дівчат? Чи вже ж оце я візьму невістку п’яницю та якусь волоцюгу-бурлачку.

— Шкода, мамо! Вже я од неї не одкинусь. Я ще нікого не кохав так щиро, як кохаю Василину. Як не візьму її за себе, то не візьму нікого. Вона неначе розсипала на мене чари своїми карими очима та чорними бровами.

— Може, й справді вона причарувала тебе. Нечистий її знає, з ким вона знається на тих заводах,— сказала мати.

Тим часом Михалчевський вмився, зачесався, надів чисту сорочку і ліг в холодку на призьбі на причілку. Кругом причілка розрісся густий бузок. З-за бузку зеленіли блискучі верхи молодих вишень. Сонце пронизувало наскрізь кожний вишневий листок і чудовий зелений матовий світ сипався через вишні на чорно-зелений лист бузку. Михалчевський ліг на призьбі; очі пірнули глибоко в ту зелену гарну затишну тінь, і у тім переливанні тіні з світом сонця він тільки й бачив чудовий Василинин вид.

"Мати дурнісінько боїться Василини. Чи може ж бути недоброю людина з такою чарівною красою, з такими веселими, добрими, дитячими очима?"

А ті дивні веселі очі, обведені цупкими блискучими, як перли, віками, неначе все дивились на його з м’якого світу, що лився через блискучий вишневий лист на густі кущі бузку, на зелену траву.

Михалчевський насилу діждався вечора. Сонце спустилось над панським садком, і Михалчевський накинув на плечі жупан і пішов помалу понад Россю тією стежкою, що йшла городами через цілий куток, понад самими скелями. Він ішов помалу, то сідав на верхи скель, то знов вставав і все наближався до Василининої хати.

Сонце впало за гору, а надворі ще довго сяв тихий світ. Михалчевський почував, що в його не стає сили ждати, що його серце ніби розтає в грудях, як віск, ниє й болить, болить і ниє. Він дійшов до куща бузини, що ріс над скелею в маленькій долинці, і впав на траву.

"Боже мій, яку я терплю муку! Невже ніколи чорна ніч не впаде на землю?" — думав Михалчевський, прикладаючи гарячі щоки до холодної трави.

Тим часом ніч помаленьку крила землю. В Михалчевського думи змішались, десь ніби блукали то по якомусь лісі, то по якомусь степу, то в панському садку, то між скелями. І скрізь перед ним ніби манячів дивний Василинин вид, миготіли пишні очі. В кінці всього він опам’ятався, схопився з місця й побіг до Василининої хати. На небі вже горіли зорі. Надворі лягла чорна тінь, тільки небо на заході горіло червонуватим, світом. Михалчевський перебіг через довгий вигон, на котрому білів довгий рядок мурованих хат, поминув фабрику, збіг з крутого гоїрба в ярок і пішов яром. Над тим яром стояла Янівнина хата. В вікнах блищало світло. Марія поралась коло печі, а Василина сиділа на призьбі й все ждала та виглядала Михалчевського.

Василина підняла голову: за ворітьми щось затупотіло. Вона вибігла за двір і, хоч надворі було вже зовсім поночі, впізнала високу постать Михалчевського і його широкі міцні плечі.

— Це ви, Василино? — тихо спитав Михалчевський.

— Я, Йване! — обізвалась ще тихіше Василина.

— А де Марія? — спитав Іван.

— В хаті, варить вечерю,— тихо сказала Василина.

"Любить вона мене. Якби не любила, то не вийшла б",— подумав Михалчевський і сам незчувся, як пішов з Василиною в глибокий яр.

Вони пішли вздовж яру. Глибокий вузький яр ввесь заріс вербами. На його дні слизила цівкою криничана вода, падаючи по камінчиках. Під вербами була криниця з низькими цямринами. Од криниці йшла стежка в город.

Михалчевський переступив здоровою ногою через перелаз. Василина перескочила слідком за ним. В городі під самими вербами ріс густий вишняк, неначе зелене гніздо. Над вишняком стояла зелена гора, з гори спускалось вниз довге гарбузиння, виглядали на яр, примітні й уночі, жовті соняшники. Пахощі од м’яти, од зілля, од конопель розливались по долині, як чад, чарували, як мрія.

Михалчевський ступив по траві й став під вишнями. Василина ступала слідком за ним, і не встиг Іван обернутися до неї, вона впала йому на груди. Михалчевський вп’явся в її щоку гарячими, як вогонь, устами і почув, що Василина плаче й її сльози сиплються йому на шию.

— Не плач, Василино! Ми будемо щасливі вдвох у парі. Ти мене любиш, Василино?

— Якби я тебе не любила, я б до тебе не вийшла. Од того часу, як я вийшла з батьківської хати, ти перший покохав мене щиро й пошанував мене, й пожалував мене. Коли б ти знав, я оце неначе десь блукала усе по якихсь пущах та нетрях і, як упала тобі на груди, то неначе знов вернулась додому, до рідної матері.

— Чи підеш ти, Василино, за мене заміж? — спитав її Михалчевський.

— Я піду з тобою на край світу, бо знаю, що ти не вчиниш мені ніякого лиха.

— Хіба ж тобі хто заподіяв яке лихо? — спитав Михалчевський.

— Од того часу, як я вийшла з батьківської хати на заробітки, я тільки зазнала одно лихо. Жила я в наймах у одного пана, він мене знеславив й трохи не вигнав з двору без шматка хліба. Прийшла я сюди на роботу на заводи, не було мені спокою, доки не прийняла мене в свою хату оця весела добра Марія, нехай їй бог дасть здоров’я. Кругом мене всі ладні гратись зо мною, поїти мене горілкою, але ніхто мене не пожалує, не приголубить.

— Чи здалека ти, Василино, сюди прийшла? — спитав Михалчевський.

— З Звенигородщини, з села Комарівки. В мене є батько й мати, брати й сестри, та я тільки не можу вернутись туди...

Василина замовкла. Михалчевський догадався, яка тому була причина, й не допитувався більше. На всіх заводах, одначе, всі говорили, що Василина покритка, хоть за те напевно ніхто не знав.

Ще довго розпитував Михалчевський Василину за її батька й матір, за журавського посесора Ястшембського, про заробітки на заводах. Василина вперше розказала йому все, все... окрім одного страшного вчинку: як вона вкинула дитину в Рось. Вона почувала, що їй на душі ставало все легше та легше, неначе вона скидала з себе якесь каміння, котрим вона була закидана. Але як дійшла розмова до того страшного вчинку, Василина спинилась, замовкла й почула, що один камінь зостався у неї на душі, й камінь найважчий. Вона знов впала Іванові лицем на широке плече, притулилась лобом до його м’якої шиї й якось тихо плакала, неначе хотіла задавити й перемогти якусь глибоку скорботу.

— Не плач, серце Василино! Як повінчаємось та поживемо у парі, то підемо у твій край, побуваємо в твого батька й матері. Ти побачишся з своїми сестрами та братами,— втішав Василину Йван.

Василина дивилась на темне глибоке небо й неначе бачила свою Комарівку в тихий вечір всю в садках, неначе бачила й свій садок, і батька, й матір, і сестер... "Мабуть, повиростали мої маленькі сестрички та братики!" — думала Василина, прихиляючись лобом до гарячої щоки Михалчевського.

— А я сьогодні говорив матері за тебе,— сказав несподівано Михалчевський.

Василина почутила, що всі дива неначе залила холодна вода. Вона побачила перед собою тільки чорне гніздо густих вишень.

— Що ж сказала твоя мати? Чи вона мене знає?

— Знає... вона трохи не плак... вона трохи боїться тебе,— насилу промовив Михалчевський.

— Знаю й вгадую. Я бурлачка, якась приблуда в Стеблеві. А тутечки як тільки бурлака, то всі кажуть, що то або злодій, або п’янюга, або ледащо-волоцюга. Люди не знають, яке то гірке бурлацтво.

— Мати, бач, боїться, що ти п’єш з бурлаками. Покинь, Василино, ту гулячу компанію, перестань з нею пити.

— Треба перестати. Я пила й гуляла, бо мені од того якось легше на душі ставало.

— Та, бач, гуляти й танцювати невелика біда, але п’янствувати, то це вже немала річ.

— Не сама я п’ю, а мене бурлаки поять. Як почнуть чіплятись, як почнуть липнути, то, мусиш випити чарку, а за однією вип’єш і другу, та, їй-богу, незчуєшся, як нап’єшся й все лихо забудеш,— сказала Василина.

Вже на містечку стало скрізь тихо. В яру було так тихо, що було чути, де лазить в траві кузька. Верби й вишні чорніли, тільки високе небо горіло зорями од краю до краю й здавалось ще вищим, ще глибшим над глибоким вузьким яром.

Михалчевський вийшов з вишень і тільки що хотів переступити через перелаз, коло криниці йшло щось біле од голови до ніг, в білому картузі, в білому сюртуці й білих штанях. Вся постать біліла серед чорної ночі, неначе була вироблена з снігу й світилась сама з ссбе.

Михалчевський спинився, Василина притаїлась за його широкою спиною. Вона впізнала молодого постригача. Постригач пішов на гору, просто до Маріїної хати. Доки Михалчевський і Василина йшли попід вербами, постригач недовго барився на горі й зараз вернувся, спускаючись з крутої гори наниз. Страшна думка блиснула у голові Михалчевського: чи не ходить часом постригач до Василини.

Постригач пройшов проз Михалчевського й Василину, обернув до них голову й трохи неначе спинився на ході, приглядаючись до них.

— Василино! Він до тебе ходить,— сказав Михалчевський Василині дуже тихим голосом.— Я його дожену й задушу отут на стежці.

Михалчевський вхопив однією рукою Василину за плече. Вона почула, що здорові пальці впилися у її плече, як обценьки. Рука трусилась так, що її плече затрусилось.

— Йване! Бога бійся! Схаменись! Він ходить, мабуть, більше до Марії, ніж до мене. Але що тобі до того? Аби я до його не ходила та його не любила.

— Може, ти його любиш, то признайся мені. Не муч мене, Василино, бо я й так перемучився за тобою.

— Голубчику! Соколику! Нащо ж ти себе мучиш, коли я тебе люблю? Нехай собі постригач топче стежку до наших воріт. На те він молодий панич. Я ні в чому тут не винна. А що ж я маю робити? Не повиколювати ж їм усім очей, коли вони на мене дивляться.

Михалчевський випустив з руки Василинине плече. Його важкий дух у грудях став легшим. Він похилив голову й мовчки пішов поруч з Василиною на гору. Мовчки вони дійшли до самих воріт, мовчки перейшли двір.

— Прощай, моє серце! Коли ти мене вірно любиш й думаєш йти за мене заміж, то кидай бурлакувати; перестань пити та гуляти з бурлаками,— сказав Михалчевський вдруге,— виходь, моє серце, в цій добі до криниці, під вишні, хоч на годину, бо як не вийдеш, то я не знесу муки, а ти одна даси полегкість моєму серцю.

Голос його знов задзвенів ласкавим тихим, тихим тоном, у котрому було чути глибоку, щиру, палку любов.

Михалчевський пішов додому. Василина ввійшла у хату й почувала, що вона ще ніколи не верталась з гулянки, з музик такою веселою, такою щасливою та спокійною. Для неї здалося, що вона до цього часу все йшла та йшла якимсь довгим, скелистим шляхом на пекучому сонці, а тепер прийшла додому й сіла в холодку на одпочинок.

"Ой, час мені спочити на його міцному плечі, під поглядом його тихих, ясних, ласкавих очей. Вже я неначе втомилась, танцюючи та гуляючи",— думала Василина, роздягаючись та ховаючи у скриню одежу.

— Зоряла зіронька, зоряла,— з ким ти, Василино, й досі стояла? — спитала Марія.— А тут в хату заглядав постригач, побачив, що тебе нема, та й зараз пішов.

— Нехай він одчепиться од моєї душі. Огидли вони мені всі,— сказала Василина.

Михалчевський вернувся додому. Мати вже лягла спати.

— Чи знов ходив до тієї Василини у гості? — спитала мати.

— Ходив, мамо. Нігде правди діти.

— Ти, сину, не дуже хапайся з тим сватанням. Василина молода. Нехай трохи перебіситься. Я знаю тих бурлачок. Як тільки зайде на заводи, то зараз починає дуріти та біситись, а потім наче втомиться, та трохи й осяде. Може, й та Василина осяде.

Трохи не кожного вечора ходив Михалчевський до Василини; трохи не кожного вечора виходила до його Василина у вишневий сад коло криниці. В неділю Василина не ходила в оранду на музики: вона втікала од Мини та од других бурлак. Бурлаки стрічалися з нею, сміялись їй у вічі Михалчевським і затягали в шинок. Василина одмикувала од гульні з ними.

Але однієї неділі Марія й Василина пішли за Рось в гості до якоїсь фабрицької молодиці. Тільки що вони перевезлися пороном через Рось, проти них йшла ціла валка бурлак й між ними Мина. Бурлаки вели за собою музики на місто до оранди, вгляділи Василину й Марію й обступили їх навкруги. Василина була прибрана, неначе цяцька. Щаслива од кохання, вона почала розцвітать. Щоки почали наливатись. На лиці, колись блідому, схопився легенький, наче тінь, рум’янець. Губи стали повніші й червоніші, а очі стали такі веселі, як сама радість.

Бурлаки роєм обступили Василину й не хотіли од неї одчепитись. Вони тягли її до заросянського шинку погуляти й потанцювати останній раз перед вінцем. Шинк був недалеко од порона під горою над самим шляхом. Було навіть видно од порона вікна й двері, й самого шинкаря на призьбі.

— Та ходім-бо, Василино, та вип’ємо останнього могорича,— говорив Мина, потягнувши Василину за руку.

— Та ну-бо, не пручайся, та йди з нами, козаками, мед-вина напийся. Та йди ж, коли тебе просять, а то й силою поведемо,— говорив Мина й вхопив Василину за рукав та сіпнув так, що сорочка залущала.

Другий бурлака попхнув Василину в плечі.

— Та ходім уже, Василино, та погуляємо останній раз. Це ж не оранда, а заросянський шинк. Хто нас тут побачить? Твій Михалчевський і не бачитиме й навіть не чутиме.

Василину й Марію повели до шинку. Ватага ввійшла в шинк й зачинила двері, щоб музики було чути не дуже далеко. Почалися танці, а за танцями могоричі. Мина обнімав Василину та все частував горілкою. Василина напилась і взрушилась. Мина почав плакати і прощався дуже жалібним голосом, мішаючи докупи Василину й Марію.

— Прощай, Василино! "А вже мені не ходити в лісок по горішки, а вже мені минулися веселії смішки; а вже мені не ходити ранком-позаранком; а вже мені не стояти з козаком Іванком!" — затяг Мина плаксивим голосом пісні.

— Прощай, Мино! — прощалася Марія, неначе то вона виходила заміж, а не Василина.— Прощай, серце, та не журись!

— Отак буває на світі: з одним гуля, а з другим під вінець іде,— міркував п’яний Мина. "Ой як буду вінчатися, прийду, серце, прощатися",— затяг Мина таким страшним голосом, неначе вовк заскиглив.— А пам’ятаєш, Василино, як ми колись танцювали, а ти понабивала на лобі такі бурульбашки, як картопля? — питав Мина, не розбираючи Василини й Марії.

— Пам’ятаю, серце, пам’ятаю,— насилу лепетала язиком Василина.

— Все минуло, все минуло! Ой господи милосердний! Ой-ой-ой! Все минуло,— говорив Мина, важко зітхаючи.

— Все минуло,— сказала Марія, так само важко зітхаючи.

— І бурульбашки минули, і синяки минули,— насилу белькотав Мина і з тими словами звалився на лаву і стукнув головою, показуючи, що синяки і бурульбашки ще не зовсім минули для його.

— Маріє, прощай! А пам’ятаєш, як ти рила носом діл! Все минуло, все пропало,— хрипів Мина на лаві.

Бурлаки попились зовсім і затягли московської пісні високими дикими голосами, як вищать москалі. Їх голоси рвались, наче гнила нитка; вони їх неначе ковтали й душились ними і знов викидали з рота. Здавалось, що вони не співали, а скиглили, мов тічка вовків.

Тим часом п’яні бурлаки почали розходитись. Декотрі попадали під шинком, декотрі тяглися до порона і порозсипались скрізь по дорозі до самої річки. Марія й Василина, коливаючись, зійшли на порон і перевезлись через Рось. Тільки що порон пристав до гатки і поронщик закинув вірьовку на причал, Василина скочила на гатку, ступила три ступені, зачепилась ногою за хворост, захиталась і впала навзнак. Марія потяглася собі на містечко, розмахуючи руками. Вона й не примітила, що Василина десь зосталась.

Василина лежала на гатці, бліда, як смерть, розкидавши руки. Гаряче сонце палило її просто в лице, сипало вогнем на груди.

Чудова квітчаста хустка на голові мокла в калюжі. Нова, зелена, в червоних квітках, спідниця розіслалась по тарасі та гною. На білому піковому керсеті чорніли бризки грязі. Василина спала як убита. Люди валками йшли і їхали проз Василину. Грязь од коліс падала на білу вишивану сорочку, на білий керсет. Декотрі люди, а найбільше молодиці, жалкували за Василиною, старі діди гримали з гнівом, чоловіки й парубки жартували і кепкували. Один чоловік наливав воду в барило, глянув на бліде Василинине лице, набрав у черпак води і вилив Василині на голову й на лице. Хустка на голові вся змокріла. Вода полилась на намисто, на керсет, на сорочку і обмочила Василину до самого пояса. А Василина не поворушила навіть бровами і лежала наче мертва. Чудове лице, пишні брови на блідому високому лобі були схожі на дорогі перли, котрі неначе хто кинув в гній та в грязюку.

— Поверни її на другий бік! — гукнув один чоловік з порона.— Облий ще з другого боку, може, вона прочумається.

Чоловік підняв Василинину руку, рука впала на тарас, неначе кам’яна.

— Така гарна, така молода молодиця і так розпилася на тих фабриках,— гомоніли молодиці, стоячи на гатці над Василиною.

— Чи вона стеблівська, чи захожа? — питали молодиці з чужих сіл у стеблівців.

— Де там, серденько, стеблівська? Якась захожа бурлачка; і хто його зна, звідкіль вона приблудилась сюди. Чи то їх мало є тут на заводах? — говорили стеблівські молодиці.

Довго Василина пеклась, лежачи на сонці. В неї не було ні батька, ні матері, ні брата, щоб прийняв її з такого людного місця і прикрив її од людських очей.

Чужі люди йшли і минали її. Кожний хапався з ярмарку додому. В кожного був свій клопіт.

В той час Михалчевський сидів дома й нудився. Він пішов до Василини. Хата була замкнута; зайшов він в оранду, в оранді нікого не було. Михалчевський побрів з містечка шляхом у возвіз, пішов понад Россю проз порон; він хотів вийти на гору до церкви й зайти в панський садок, бо думав, що Василина й Марія пішли гуляти в садок.

Тільки що він вийшов з возвозу й перед ним заблищала Рось, його стріли люди і сказали йому, що Василина лежить на гатці п’яна, мов мертва.

В Михалчевського затрусились ноги. Він побіг вниз до порона. На гатці, на гарячому сонці зеленіла й біліла одежа, і бліде Василинине лице було таке, як в утопленика. Михалчевському чогось здалось, що Василина втопилась, що її тільки що витягли з води. Мокра одежа зразу навела його на ту думку. Йому здалося, що люди тільки дурили його, щоб його не злякати.

— Ой боже мій, боже мій! — заламав руки Михалчевський, стоячи над Василиною і дивлячись на її бліде лице, на мокру одежу.

Михалчевський вхопив Василину за плечі й підвів її дужими руками, наче билину. Василина схилила голову назад і опустила руки. Вона важко дихала. Плечі, руки й голова були розпечені й пашіли, як огонь. Люди на пороні сміялись, а Михалчевський нічого не чув і не бачив. Він зачерпнув води в пригорщі, полив Василині лоб, виски й лице, взяв її за стан і не повів, а ніби поволік в своїх дужих руках понад Россю до своєї

хати. Стежка вилась на круту сколю. Михалчевський вивів Василину на гору, наче дитину, привів до своєї хати і поклав на призьбі на причілку.

Василина махала руками, щось лепетала та белькотала, а далі знов впала в важкий сон.

Стара Михалчевська вибігла з хати й угляділа на призьбі Василину. Мокра одежа, ірязь на керсеті, на лиці — все це злякало стару молодицю на смерть.

— Нещастя, сину? — спитала вона.

— Нещастя, мамо, і велике нещастя, тільки не для вас, а для мене,— сказав син, сідаючи в ногах у Василини.

Михалчевська придивилась до Василини і зараз вгадала, що Василина п’яна. Стара мати стояла, згорнувши руки, і тільки мовчки хитала головою.

— Не буде з неї, сину, людей,— тихо сказала мати, як говорять над слабими без надії.

Син мовчав, схиливши чорноволосу голову на широкі груди. Михалчевська важко здихнула, пішла в хату, винесла невеличку подушку, підклала Василині під голову, зняла з своєї шиї стару хустку, розв’язала мокру хустку з Василининої голови і зав’язала сухою, стягла мокрий керсет, зняла намисто й дукачі і прикрила Василину своєю старою кацавейкою.

Чудова голова, пишні брови, маленькі вуха, тоненька шия, пишпа краса блідого лиця вдивила й вразила стару Михалчевську. Вона знехотя задивилась на ту красу і тільки важко зітхала. Їй жаль було такої молодої пишної краси.

Старій на думку прийшло, що в цієї молодої молодиці десь є батько й мати, і вони не знають, що сталося з їх безталанною дитиною на заробітках. В доброї Михалчевської виступили на очах сльози.

"Боже мій! А що якби моя дитина так десь поневірялась на фабриках",— подумала Михалчевська.

І та думка змінила трохи сердито складені старі губи і обмочила старі очі сльозою. Ще раз глянула Михалчевська на бліде лице і пішла розвішувати на сонці мокру одежу. Михалчевський як сів в ногах у Василини, як спустив свою важку чорноволосу голову на груди, так і сидів, доки сонце не повернуло на вечірній пруг. Михалчевська кілька раз наверталась, заглядала за причілок: Василина спала наче мертва, а Іван усе сидів на призьбі, похиливши голову, і думав важку думу. Він терпів муку і од свого кохання, терпів і за Василину, неначе ввесь сором її перед людьми в той день впав на його.

Вже надворі стало вечоріти. Стара Михалчевська затопила в печі й зварила вечерю. Василина прокинулась, кинула кругом себе очима на зелені кущі бузку, на Рось, що лисніла глибоко внизу під вечірнім сонцем. Вона ніяк не могла пригадати, де вона лежала, що з нею трапилось, які то були кущі бузку, чия то була хата, під котрою вона лежала; Василина тільки чула, що в неї важка голова, неначе од якогось страшного чаду.

Михалчевський побачив, що Василина заворушилась, і спитав її:

— Чи ти, Василино, не спиш?

Василина зирнула на його й ще більше здивувалась. В неї в голові все переплуталось: і день, і вечір, і глибокий яр коло криниці, і той вишник, де вона сходилася з Іваном, і порон, і шинк...

— Чи це ти, Іване,— спитала вона в Михалчевського.

— Я, Василино,— смутно обізвався Іван.

— Де це я лежу? Що це сталося зо мною? Де ж це мій керсет? — питала Василина, озираючись на всі боки.

Михалчевський розказав Василині все,— як вона пила з бурлаками в заросянському шинку, як перевезлась через Рось і впала на гатці, як один чоловік облив її водою, як люди сміялись з неї, як він привів її до своєї хати і поклав на призьбі.

Василина слухала і почала пригадувати все, що діялось з нею з самого ранку. Вона почала гірко плакати. Для неї здалося, що Михалчевський одкинеться од неї після такого вчинку, а стара Михалчевська зроду не прийме її в хату як свою невістку.

— Не плач, Василино! Не плач, моє серце! Ти думаєш, що я буду на тебе сердитись та лаяти тебе? Я не буду тобі докоряти, бо ти вдруге не зробиш того, щоб над тобою всі люди знущались так, як сьогодні знущались на гатці коло перевозу.

— Іване, голубчику мій. Не женися ти зо мною! Я пропаща навіки на цім і на тім світі! Мабуть, мене бог карає за якісь тяжкі гріхи. Я всею душею рада б покинути пити й гуляти по шинках, та не маю сили. От і сьогодні... Тільки твоє кохання держить мене наче на крилах, і ти неначе м’ята та васильки для мого серця.

Василина затулила лице обома руками і почала плакати. Сльози річкою текли через її тонкі білі пальці і капали на призьбу. Вона неначе почула над собою якусь страшну силу, котра карає її за минувше життя, за тяжкий вчинок, за проступство.

— Серце Йване! Пропаща я на віки вічні, пропаща, пропаща, пропаща! Прости мене, що я тебе так вірно любила. Я тобі тільки

зав’яжу світ. Адже ти ще молодий. Знайдеш кращу од мене і будеш щасливий.

— Не плач, Василино, й не вбивайся. Я тебе ні за що в світі не покину, хоч би з мене сміялися всі люди на світі. Як станеш господинею в моїй хатині, ти забудеш своє бурлацтво. Не плач, не край ножем мого серця. Я тебе ніколи не покину, й хіба тоді тебе перестану любити, як навіки очі заплющу. Нехай люди сміються з тебе, нехай глузують з мене, — мені байдуже, аби ти мене любила.

Тим часом прийшла на причілок Михалчевська й побачила, що Василина прокинулась. Михалчевська принесла їй висушену одежу і не промовила до неї ні одного лихого слова.

— На, дочко, свою одежу та приберись, щоб часом з тебе люди не сміялись, як будеш вертатись додому. Біжи, Йване, та принеси кухоль з водою та винеси рушничок! Вмийся, дочко, та йди повечеряєш з нами,— сказала Михалчевська.

Михалчевська знала, що син дуже любить Василину. Для неї шкода було сина, жаль було й Василини, її молодих літ та дивної краси. Її старе добре серце взрушилось і вона здержала докірливі слова.

Василина прибралась, вмилась і ввійшла в хату. Михалчевська посадила її кінець стола. Василина покірливо сіла, наче мала дитина, і не сміла підвести очей. Для неї було сором дивитись людям у вічі. Михалчевська зняла з мисника миску, зняла тарілки, витерла рушничком, поставила три тарілки на столі й почала насипати в миску вечерю. Василину обняло якесь тихе, хатнє, спокійне життя. В печі весело палали соснові стружки. Чистий білий комин, чистий припічок аж лисніли проти ясного полум’я. Останні червоні проміння вдарили в одно вікно, й червоні огнясті пасма впали на мальований зелений мисник, на рядки чистих білих тарілок та полумисків на миснику. Хата була невеличка, але дуже чиста. Одвірки аж лисніли, так були чисто вимиті.

В кутку на покуті висіли образи. На образах висіли вишивані білі рушники. Стіл був застелений чистою скатертю. Через двері в кімнаті було видно лежанку, ліжко, застелене веселим ясно-зеленим укривалом. Кінець стола проти Василини сидів Михалчевський і дивився на Василину тихими ясними очима з невимовною жалістю. Василина глянула в ті очі, і з тих очей неначе полився на неї тихий ласкавий світ.

Михалчевська поставила на стіл вечерю і сама сіла. За вечерею вона розпитувала Василину за її матір, за батька, про рідне село, а найбільше про матір. І Василині чогось здалось, що коло неї сидить рідна мати, така сама добра і ласкава, недокірлива, що вона сама сидить у батьковій хаті за столом, що тут недалечко за стінами росте розкішний батьківський садок, в садку цвітуть квітки. І на Василину разом повіяло рідним духом рідної хати, рідної сім’ї, рідного села. Вона почутила, як її серце пом’якшало, подобрішало, забажало рідної хати, свого кутка, де б можна було прихилити голову на все життя.

Всі встали з-за стола й перехрестились перед образами. Василина не сміла підвести очей на Михалчевську, тихо подякувала і попросила вибачити їй, безщасній, за той клопіт, який вона вчинила Михалчевській.

— Ти, дочко, приходь до нас щонеділі, та посидимо, та поговоримо. Я тебе поведу в гості до своїх стеблівських людей, до знайомих. Одцурайся, серце, од тих бурлак. Ти така молода! Тобі так легко збитися з пуття у твоїх літах,— говорила стара Михалчевська на прощанні з Василиною.

— Спасибі вам за хліб, за сіль,— сказала Василина, виходячи з хати.

Михалчевський провів Василину через городи до самої фабрики і просив прийти до матері в гості другої неділі.

Вже сонце зайшло, як Михалчевський вернувся додому. Мати сиділа під хатою на призьбі й ждала його.

— А що, сину, буде з цієї Василини? — спитала в його мати.

— Кажіть уже ви, мамо, що з неї буде. Але що б з неї, не було, я од неї не одкаснуся до самої смерті. Вона мене навіки причарувала своїми очима.

— А як така чарівниця щонеділі буде качатись п’яна на гатці на сміховище людям? — спитала тихо й сумно мати.

— Не буде вона, мамо, щонеділі валятись п’яна на шляху. Її затягають та поять бурлаки, бо в неї така краса, що якби вона мене не любила, я б, мамо, сам пив до смерті й її поїв, щоб тільки вона дивилась на мене своїми веселими очима та моргала високими бровами.

— Цур вам і з тими очима, й з тими бровами,— сказала мати.— І мені вона здалась людиною доброю, смирною й привітною. Її, може, справді бурлаки збивають з пуття. А ти, сину, все-таки підожди який там час. Вона ж не втече з Стеблева, а ти не вмреш-таки через її очі. А там побачимо.

Другої неділі, тільки що Василина пообідала з Марією, в хату всунувся Мина, а з Миною ще п’ять парубків. Василнна неначебто вийшла в сіни, але з сіней тихенько вискочила надвір та через город втекла до Михалчевської. Михалчевська була дуже рада, тричі поцілувала Василину, посадила за стіл, любенько побалакала, а перегодя повела її в гості до своїх знайомих в Круглик.

— Чи ти, дочко, була коли в Круглику? — спитала Михалчевська Василину.

— Ні, не була ніколи,— одказала Василина.

— Ти, дочко, розказувала за свій край та за свою Комарівку, що вона вся в садках. От побачиш Круглик, то пригадаєш собі й Комарівку,— сказала Михалчевська, накидаючи на шию хустку.

Михалчевська з сином та з Василиною пішли в Круглик до своїх знайомих, шляхтичів Мостицьких.

Куток Круглик стоїть вище од усього Стеблева на косогорі, котрий легко піднімається вище та вище вгору. Широкий косогор неначе луснув і запав посередині. Ввесь Круглик на косогорі до самого верху гори, вся довга западина серед Круглика — все потонуло в розкішних садках, в темні та ясні гілки, а сама середина яру неначе була закидана густими вербами.

Невважаючи на косогір, колись у тому довгому яру йшли рядком ставки. Ставки повисихали, і тепер зостались тільки левади — такі чудові, такі дивні, що на їх не можна й надивитись. Там, де колись були греблі, обсаджені вербами, тепер зосталися тільки рядки старих верб, пишних, чудових, неначе одна левада була одгороджена од другої чудовою зеленою стіною, підпертою знизу товстими колонами. По обидва боки ставків колись були посаджені верби над самою водою; тепер ті старі верби стоять попід горами довгими рядками над самими левадами і замість води спускають свої віти на пухку зелену, густу, як руно, траву. Через той довгий рядок левад стелеться маленька стежечка. Підеш серед гарячого літнього дня тією стежкою й неначе увійдеш в якісь дивні покої, дивніші й кращі од царських! Ідеш стежкою і неначе переступаєш з одного гарного залу в другий, ще кращий й дивніший. Зелені левади з чотирьох боків обставлені рівними рядками старих товстих верб. Верби старі, давні, товсті, як діжки. Може, сто раз зрубані верхи розрослися на столітніх стовбурах товстими гілляками. Гілляки такі здорові, як молоді верби, і такі густі та рясні, що кожна верба була схожа на густий гайок. Гілки виростали з товстих стовбурів, обхоплювали їх вінцем по краях, вилазили з середини густими пучками, гнучкими й гладенькими, неначе з діжки лізли вгору товсті гладенькі гадюки і піднімали вгору свої гіллясті кучеряві голови. Переходиш через

одну леваду, вступаєш, неначе через двері в стіні, в другу і знов бачиш перед собою розкішну залу, з чотирма зеленими стінами. Серед тієї зали вискочив з землі здоровий круглий кущ калини з червоними китицями ягід, неначе хто поставив і засвітив сеіред зали розкішний канделябр. Перейдеш ще кілька покоїв, ніби висланих чудовими м’якими килимами, і перед очима знов впоперек яру стоїть вербова зелена стіна, неначе хто обставив леваду розкішними ширмами. Молоді буйні верби вже поросли тут подекуди по леваді. Одна верба спустила тоненькі віти з дрібненьким листом до самої землі, і її матове листя неначе пилом припало. Друга верба розчахнулась однизу на два стовбури й погналась вгору двома зеленими гніздами з блискучим листом, неначе помазаним лаком...

По обидва боки левад, через високі стовбури верб, видно на косогорах густі садки. По один бік — густі старі груші вище й вище виганяються по косогорі, неначе густі хмари наступають згори; по другий бік левади — страшенна садова гущавина; там, за вербами, густі вишняки, сливи угорки злились докупи з широкими кущами бузини та калини. Хміль вхопився за стовбур високої верби, обмотав її, в’язкою впав на вишню, обплутав увесь верх, перескочив на бузину, обмотав її рясними низками й сховався десь у сливах та в калині. Сонце било в ту гущавину навскоси, освічувало її наскрізь, пронизувало її золотими нитками, перероблювало листя на зелене скло. Все зелене гніздо світилося наскрізь, пашіло вогнем, теплом. Червоні кетяги калини під вербами, не сказати б, горіли на сонці, як свічки.

І по обидва боки тих левад, на крутих косогорах, скрізь видно розкішні старі садки. Садки неначе заглядають в долину через верхи верб, а ще вище од садків стоять на самих горах білі хати і неначе висять на зелених хмарах, пливуть проти синього неба, як на синьому морі! І всі рядки старих верб, і всі садки, як темні хмари, і вся розкіш густої трави на левадах — все залито гарячим, палким сонцем, все блищить та сяє; а з левад внизу видно ввесь Стеблів, всі фабрики, далекі голі гори під Корсунем, далекі старі ліси на покручених горах понад Россю до Богуслава...

Стара Михалчевська показувала Василині садки по обидва боки левад. Василині здалося, що вона перейшла одразу з Стеблева у Комарівку, в садок свого батька.

В левадах під вербами скрізь були рублені криниці. Вода в криницях стояла врівні з травою. Стара Михалчевська сіла на цямринах однієї криниці спочити. З гори прибігла стежкою дівчина, набрала в відра води, Михалчевські й Василина напилися води, трохи одпочили і пішли далі по левадах, а потім повернули на гору й пішли садком. То був садок далекого родича Михалчевських, шляхтича Мостицького.

Стежка йшла через старий садок. Старі груші були високі, як дуби, і стояли так густо одна коло другої, як дерево в лісі. Широкі яблуні неначе полягали на землю важким гіллям.

— Ой господи, які тут гарні садки! — сказала Василина.

— Чи такі, дочко, і у вас в Комарівці, як тутечки в Круглику? — спитала Михалчевська Василину.

— Такі. Як побачила я ліс та оці садки, то мені аж легше стало на душі,— сказала Василина.

Стежечка вела просто до хати. На краю старого садка, на самій горі росли густі вишні та черешні. Коло хати було невеличке порожнє місце, вкрите зеленою соковитою травою. Мостицького хата була стара, але чимала, з маленьким ганком, з мальованими зеленими одвірками коло вікон та дверей. Під вікнами, по обидва боки ганку, росли кущі бузку та рож. Густі кущі мальви цвіли здоровими червоними та рожевими квітками. Хата стояла на горі чиста, біла, весела, з блискучими вікнами.

Михалчевська з Василиною ввійшли в сіни. До них вийшла з світлиці вже немолода Мостицька, з повним свіжим лицем, з хусткою на шиї, і попросила їх у світлицю. Світлиця була просторна. Стеля трохи

ввігнулась посередині. Ввесь куток за столом був завішаний образами. За образами були затикані васильки.

Господиня попросила гостей сісти коло стола. В світлицю ввійшов старий Мостицький, з сивим волоссям на голові, з чорними довгими вусами. Він сів коло Михалчевського і почав з ним розмовляти за фабрицьку роботу, за своє малярство, за свій підряд в сусідньому селі, де він малював церкву.

Стара Мостицька винесла пляшку горілки, а її дочка, молода дівчина, винесла на тарілці паляницю. Гості й хазяїн випили по чарці й розговорились. Молода дочка Мостицького покликала Василину в садок рвати черешні; Василина ввійшла в садок, обійшла його кругом і не могла натішитись.

— Ходю по тобі, садочку, та не находюся, гуляю — не нагуляюся! — говорила Василина.

Вона вилізла на товсту черешню, а з неї перелізла на другу, нарвала черешень повну козубеньку й понесла в ганок. Господар і гості вийшли на ганок, посідали на лавках й балакали до самого вечора.

Вже надвечір Михалчевська з Василиною та сином вернулася додому й попросила Василину помогти їй готувати вечерю. Василина скинула з себе керсет, обв’язалась рушничком й несподівано чогось їй здалось, що вона дома…

Кров кинулась їй в лице. Вона глянула на Михалчевського й трохи не кинулась йому на шию: потім розтопила в печі, приставила в вогонь горщик, поралась коло припічка, неначе в себе дома. Вона бачила, що тихі Іванові очі не сходять з її лиця, ходять за нею слідком, за її руками, за її очима. І тихе домашнє життя, тихе щастя в сім’ї повіяло на Василину, неначе теплий пахучий весняний вітер з заходу.

А сонце ясно било в двоє вікон, пронизувало всю хату золотими пасмами та стрічками, обсипало червоним жаром зелений мисник, чисті фарфорові тарілки, грало якимись червоними чудними взірцями на білому чистому комині, на білій сорочці у Василини, на її пишному білому лиці.

Вечеря була готова. Василина поставила на стіл тарілки, подала вечерю. Після вечері вона кинулась до посуду, перемила й перетерла й розставила на миснику. Вже пізненько Іван провів Василину додому. Тихо, помалу йшли вони стежкою понад скелями над самою Россю, часто ставали, дивились на Рось, на далекий порон, що переганяли люди з одного берега на другий, на високу скелю, де біліла церква в акаціях, на червоне небо на заході, проти котрого чорніли, неначе вирізані, визубні на верхах панського садка.

Вряди-годи тією стежкою йшли молодиці та дівчата, зглядалися між собою й осміхалися, показуючи пальцями на Василину та Михалчевського. До пізнього вечора вони стояли над скелями, доки висипали густі зорі й заблищали на небі й у воді під чорними скелями.

— Приходь же до нас, Василино, знов у неділю та знов підемо в Круглик,— сказав Михалчевський до Василини, й з тими словами він обняв Василину й не міг одірвати своїх гарячих уст од її лиця.

Другої неділі Василина знов прийшла до Михалчевських. Стара Михалчевська знов повела її у гості в Круглик до своїх родичів. Поки стара Михалчевська гостювала та балакала з старими, Василина з дочкою Мостицького бігала по садках, ходила до дівчат на кутку, гуляла в лісі, котрий ріс на горах зараз за садками, рвала квітки та ягоди.

— Ой рідний мій краю! Садки мої, ліси мої! Як гляну на вас, як ходю у вас, то неначе подобрішаю й поздоровшаю,— говорила Василина, гуляючи у садках з дівчатами.

Минуло ще кілька неділь, Василина все приходила у неділю та в празники до Михалчевської, сиділа, у неї, помагала в роботі або ходила з нею у гості до сусід, до родичів й потроху почала забувати оранду. Бурлаки почали одхилятись од Василини і вже більше не зачіпали її.

Після Петра[6] Василина одного дня вразила Марію однією звісткою.

— Чи ти пак знаєш, Маріє, що я цієї неділі повінчаюсь з Михалчевським,— сказала Василина.

— Невже? — крикнула Марія.— Чи вже ж ти, Василино, покинеш мене?

— Мушу покинути, моя голубко, бо перейду жити до Михалчевського,— сказала Василина.

Марія заплакала й задумалась.

— Як же я оце зостанусь, сама в хаті? Важко мені буде жити без тебе, Василино. Я полюбила тебе, як рідну сестру, й звикла жити з тобою. Отака моя доля! Все я сама та сама, як билинонька у полі.

У неділю після Петра Михалчевський повінчався з Василиною. На вбогому весіллі було мало гостей. Зійшлися близькі сусіди та родичі Михалчевського, погуляли та й розійшлися. Весілля було неначе удовине, не гучне. Зате ж Михалчевський та Василина були щасливі.

— Коли ти, серце, зросла в садках, то я обсаджу черешнями ввесь наш город, а берег засаджу червоною калиною, щоб мій садок нагадував тобі Комарівку,— говорив Михалчевський до Василини.

Іван справді обсадив навкруги свій город черешнями, насадив за хатою груш та яблунь, а в березі коло криниці посадив кущі калини.

Садок пішов угору, верби буйно розрослися над водою, на калині показались червоні ягоди, а Василина вже мала сина й дочку.

Тихе життя у сім'ї з добрим ласкавим чоловіком, з доброю свекрухою, у чистій хаті, котра тонула у садочку та у вербах, неначе заколихали Василину в теплі та у добрі. Все минувше життя здавалось, для неї якимсь важким сном, що снився довго-довго, але минув, як тільки ранок, розігнав ніч. Тільки один страшний слід од минувшого зостався у її душі: то згуба її дитини. Той слід, як криваві плями на пальцях, за котрі розказують в казках, вона не могла ні змити, ні замолить, ні виплакать. Вона не говорила за той страшний гріх нікому, нікому, навіть чоловікові. Як тільки починалась весна, як починалося повіддя в Росі, як розвивалися садки, на Василину находив якийсь ляк од води й лісу, навіть страх од скель. Вона боялась в той час води і по заході сонця ні за що в світі не могла піти до річки або до криниці по воду. Василині здавалось, що з Росі або з криниці випливе її дитина зеленоокою русалкою й потягне її на дно або залоскоче на смерть.

Василина думала, що той страх колись минеться, колись таки забудеться, як забувається все на світі... Але раз вона запізнилась за Боровицею й верталась по заході сонця через панський садок... Вона йшла й навіть забула за свій страх, але тільки що спустилась по стежці у глибоку долину, де дзюрчала Боровиця, де густе дерево кидало на воду, на розсипане каміння чорну тінь, у неї у вухах задзвеніло й зашуміло. Страх напав на неї, неначе хто хапав її руками за плечі. Вона ступила на камінь. Вода бризнула й облила ногу. Василині здалося, що за ногу вхопилося дві маленькі холодні ручки...

Вона перескочила через річку й кинулась бігти через садок. Над самою Боровицею стояло два здорові камені, прикриті зверху третім. Там чорніла вузька печера, зовсім як двері у льох. В печері біліла вербова корчака, що весною була занесена водою. Василині здалось, що в печері стоїть біла дівчина, що вона заворушилась, от-от вийде з темної ями. Василина крикнула на ввесь садок і кинулась бігти на круту скелисту гору. Їй здалось, що під чорними скелями на дикому висячому

винограді гойдаються маленькі діти, скакають додолу, скакають по камінні, хлюпаються у Боровиці. Василина вибігла сама не своя на гору й насилу добігла додому, обминаючи Рось як можна далі.

І як тільки надворі все цвіло, все зеленіло й пахло серед розкішного співу соловейків, Василину давила якась страшна кара, якийсь камінь лежав на її душі, доки не минав дивний час весни. Вона боялась русалок.

Ще довго збирались у Марії вечорниці, довго гуляла в неї вечорами фабрицька челядь. Але час йшов та йшов. Марія постарілась, й її хлопці почали забувати. І на її душі під старість, неначе на воді, виплив наверх давній важкий гріх. Вона зав’язалась чорною хусткою, вбралась у чорний керсет, попродала намиста й квітчасті хустки й почала щороку ходити у Київ на прощу. Щопразника, щонеділі вона ходила до церкви на службу й на вечерню, й все гаптувала рушники та підризники на церкву. Вона часто ходила по хатах з другими богомольними молодицями, просила на церкву то борошна, то полотна, то пашні,— чого тільки можна було, потім продавала й справляла з другими молодицями до церкви або ризи, або корогву, або ставила новий образ.

Через кілька літ, весною, як уже підросли у Василини діти, Михалчевський та Василина пішли у Комарівку до Василининого батька. Василина йшла знайомим шляхом і згадувала, неначе важкий сон, як вона колись йшла в Стеблів тим шляхом, тікаючи од батька, од матері. Тепер вона верталась тим шляхом щасливою. Другого дня засиніли далеко-далеко журавські садки, а ще вище, за ними, засиніли смугою на синьому небі комарівські садки та ліси. Василина впізнала ті далекі смуги рідних гір, рідних лісів і заплакала, мов дитина.

— Не знаю, чи застану я живими батька та матір: може, померли,— говорила Василина, ловлячи очима ліси та гори рідного села.

Вони ввійшли в Журавку. Перед ними на високому косогорі зеленів, як море, панський садок, а внизу білів панський дім. Василина почувала, що її здавило коло серця. Вона одвернула очі од того розкішного садка, од тих білих стін та здорових вікон.

— А хто у вас посесором? — спитала Василина у одного чоловіка.

— Жид Лейба,— сказав чоловік.

— Чи це той самий, що колись держав шинки у пана Ястшембського? — спитала Василина.

— Той самий. Теперечки він живе отам у панському дворі й держить посесію, а Ястшембського скрутив за довга та й випер з Журавки. Он у тих панських покоях тепер сам Лейба ще й шинк держить! — сказав чоловік.

Лейба й справді скрутив Ястшембського. Панна Броніслава не вийшла за його заміж. В неї були таки самі цікаві тітки, як і в Ястшембського; вони випитали в жидків, що у Ястшембського в кишені свистить дюдя, й повезли Броніславу назад з України на Волинь. В Ястшембського не стало грошей навіть на плату робітникам. Він позичив у свого шинкаря Лейби дві тисячі карбованців під заставу лісу. Тим часом недалечко од того лісу якийсь пан поставив сахарню. Лейба возив та возив посесорський ліс, доки набив добре кишеню. А тим часом проценти на довги росли. Ястшембський заплутався й мусив за довги оддати посесію жидові, хоч вона була записана на його ймення. Ястшембський мусив йти на службу за управителя до других панків, а Лейба сів у його посесії й завів шинк у домі, де колись Ястшембський справляв бали й для панни Броніслави, й для Василини.

— А зайдім у шинк до Лейби! — не втерпіла-таки Василина.

— То й зайдім та вип’ємо по чарці,— сказав Михалчевський.

Вони зайшли в знайомий Василині двір. Брама однією половиною теліпалась на стовпі, друга половина лежала на землі: огорожа розвалялась. Товар, свині й вівці блукали по розкішному садку. Дім стояв обколупаний, з побитими шибками. Василина вискочила по східцях й ввійшла в дім. У довгій залі, де колись стояли між вікнами здорові дзеркала, канапи та фортеп’ян, тепер стояли барила з горілкою. По хаті сновигали жиди й жиденята.

Василина подивилась на горниці, зітхнула, а потім засміялась і вийшла надвір. З усіх надвірних хат виглядали жиди й жидівки, неначе вони повиростали десь з землі.

— Цур їм, цим жидам! — сказав Михалчевський.— Кидаймо їх та ходім завидна у Комарівку.

— І справді цур їм,— сказала Василина, поглядаючи на той дім, де промайнув час її молодого життя.

Вже сонце спустилося над ліс, як Василина та Йван увійшли у комарівський ліс й почали спускатись лісом з гори до села. Через високе дерево заблищав яр, увесь залитий садками. Біла церковця блищала проти сонця на пригорку й неначе пливла серед зеленого моря.

Якби не білі смужки диму над зеленими верхами, то можна було б подумати, що у тому селі нема ні однісінької хати, тільки одним одна церква.

— От і Комарівка,— сказала Василина смутним голосом, спинившись серед шляху. Сльози закапали з її очей.

"Тепер я йду до батька з своїм чоловіком; маю дочку й сина. А що б було, якби я була вернулася до батька тоді?" — подумала Василина й сльози ринули річкою з її очей.

Василина прийшла у батьків двір, стала серед двору й оглянулась навкруги. Все було по-давньому, неначе вона тільки вчора покинула рідний край. Василина з Іваном увійшли в хату і поздоровкались. Сім’я сиділа за столом і вечеряла. Василина впізнала батька, впізнала матір й не впізнала ні однієї сестри, ні одного брата. За столом сиділи рядками дівчата та парубки, чорняві, гарні, дорослі та здорові.

— Добривечір вам! — тихо сказала Василина.

— Доброго здоров’я,— обізвалась стара Паляничиха.

Василина мовчала й тільки плакала. Всі мовчали і дивились на неї та на Михалчевського. Стара Паляничиха глянула на Василину, глянула на сльози, встала з-за стола і кинулась Василині на шию.

Мати перша впізнала дочку.

— Василино, дочко моя, голубко моя! — крикнула мати крізь сльози і кинулась обнімати й цілувати дочку.

— Це я, ненько моя рідна, та ще й з своїм чоловіком Іваном Михалчевським.

Батько й діти покидали ложки і разом повставали з лави. Всі очі обернулись на Василину. Василина плакала та обнімала матір.

1876 року, 14 лютого

1 — Селянська реформа 1861 р. фактично не ліквідувала панщини. Вона ще зберігалась для тимчасовозобов’язаних селян аж до 1882 р. — за користування землею селяни повинні були відбувати панщину протягом певної кількості днів.

2 — Під час вранішньої відправи у православній церкві співається молитва на честь богородиці, що починається словами "Достойно єсть…". Виконання цієї молитви супроводжується церковним дзвоном.

3— Піст перед Великоднем, який триває сім тижнів.

4 — Піст, що припадає на кінець літа (з 1 до 15 серпня за ст. стилем).

5 — Тобто церковну пісню, що починається цим словом.

6 — Тобто після православного свята на честь апостолів Петра і Павла (29 червня за ст. стилем).